

Joyce Appleby,
Lynn Hunt,
Margaret Jacob

TIESOS SAKYMAS APIE ISTORIJĄ

MARGI RAŠTAI
ALK

Joyce Appleby,
Lynn Hunt,
Margaret Jacob

TIESOS SAKYMAS APIE ISTORIJĄ

Joyce Appleby,
Lynn Hunt,
Margaret Jacob

TIESOS SAKYMAS APIE ISTORIJĄ

Iš anglų kalbos vertė
REMIGIJUS JUOZAITIS

MARGI RAŠTAI
VILNIUS 1998

UDK 930.1(100)
Ap 54

Versta iš:
TELLING THE TRUTH
ABOUT HISTORY
Joyce Appleby, Lynn Hunt,
Margaret Jacob.
W. W. Norton & Company
1994

This edition published with
support from the
Open Society
Fund-Lithuania,
and from the CEU
Translation Project of the
Open Society
Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas
ir Atviros visuomenės
institutas Budapešte
(Vidurio Europos
universiteto Vertimų
projektas)

ISBN 9986-09-187-X
ISSN 1392-1673

Turinys

Mūsų studentams ir mūsų mokytojams

Padėkos žodis

Ši knyga parašyta glaudaus autorių bendradarbiavimo dėka, todėl visuose skyriuose yra išsakoma visų autorių nuomonė. Oficialūs ir neoficialūs pokalbiai su kolegomis ir studentais padėjo mums išsiaiškinti savo pozicijas. Jie visiškai nėra atsakingi už mūsų pozicijas – tiesą sakant, tam tikrais atvejais kai kurie iš jų su mumis netgi smarkiai ginčijosi. Už pagalbą rengiant pirmąjį šios knygos variantą mes esame ypač dėkingos šiems žmonėms: SHERYL KROEN, RUTH BLOCH, DREW GILPIN FAUST, PHYLLIS MACK, THOMUI HASKELUI, FRANKUI APPLEBY, MARTHAI AVERY, ERICUI HOBSBAWMUI, DONALDUI KALISHUI, JOSEPHUI ROUSE, GABRIELEI SPIEGEL, KARREN ORREN, BONNIE SMITH, SPENCER WEART, JAMES MILLERIUI, VIRGINIJAI YANS, CAROLYNAI DEWALD IR PAULAI SCOTT.

Įžanga

Praeityje Jungtinių Valstijų koledžuose ir universitetuose mokėsi daugiau studentų, negu bet kurios kitos pasaulio valstybės mokslo įstaigose. Tad amerikiečiai turėtų būtų įgiję, ir veikiausiai taip yra, iš tikro daug žinių. Tačiau dauguma žmonių nepasitiki įgytų žinių verte ir teisingumu. Tai ypač taikytina istoriniam žinojimui. Anksčiau egzistavo viena nacionalinė istorija, kurią daugelis amerikiečių laikė savo paveldo dalimi. Šiuo metu tolydžio pabrėžiama skirtinga etninė, rasinė bei lyčių patirtis ir vis skeptiškiau klausiama, ar Amerikos pasiekimų istorija nesanti tik save šlovinantis pasakojimas, kuriuo siekiama paslėpti elito galią. Istorija buvo sukrėsta iki pačių jos mokslinių ir kultūrinių pamatų kaip tik tada, kai imta ginčytis dėl tų pamatų buvimo.

Po Antrojo pasaulinio karo pabaigos aukštojo mokslo siekiančių studentų skaičius Amerikoje padidėjo penkis kartus – nuo 2 338 000 1947 metais iki 13 043 000 1988-aisiais. Be to, studenčių skaičius išaugo nuo 29 iki 54 proc. Iki 1988 metų 9 proc. visų studentų, kurie mokėsi koledžuose, buvo ne baltieji[1]. Daugelis naujųjų koledžų studentų, ypač iš tų grupių, kurioms šalies kultūrinio gyvenimo aukštumos anksčiau buvo nepasiekiamos, nesutvirtino pasitikėjimo vyraujančiomis intelektualinėmis prielaidomis apie Amerikos praeitį. Jiems didelio įspūdžio nepadarė

[1] *Digest of Education Statistics 1990 (United States Department of Education, National Center for Educational Statistics, February 1991)*, ypač p. 15, 167, 181, 199. Taip pat žr. *Perspectives*. Amerikos istorijos asociacijos biuletenis. – Vašingtonas, 1991 m. balandžio mėn. – Sąs. 11. – Nr. 4. – P. 1.

ir iš XIX amžiaus perimtas objektyvaus žinojimo modelis. Anksčiau buvęs nedidelės filosofų grupelės prerogatyva, skepticizmas plačiai paplito ir privertė dėstytojus daug atsargiau vertinti savo skelbiamą intelektualinę tradiciją. Vakarų filosofijos tradicijoje brendo didelis lūžis.

Mes visos trys esame priklausomos nuo neregėtos Jungtinių Valstijų aukštojo mokslo plėtros. Kaip ir daugelis kitų, savo akademines karjeras pradėjome kaip pašalietės. Itin jautriai reaguojame į tai, kaip, pasitelkus pretenzijas į objektyvumą, buvo siekiama mums, – lygiai kaip ir kitoms moterims, darbininkų klasės mažumų atstovėms, – neleisti dalyvauti pilnaverčiame visuomenės gyvenime. Taip pat itin vertiname tai, kad pašaliečiams skepticizmas ir reliatyvizmas siūlo tyrimų metodus, kurie yra būtini norint atitaisyti izoliacijos padarytas skriaudas.

Kai mūsų kartos studentai subrendo ir patys tapo koledžų dėstytojais, pasitikėti anksčiau vyravusiomis tiesomis pasidarė kone beprasmiška. Žmonės jau nebemanė, kad kokia nors žinojimo forma, įskaitant ir istoriją, galėtų būti modeliuojama pagal mokslinį tyrimų metodą arba kad mokslo ir technologijos pažanga esanti be išlygų pageidautina (pagal principą „kuo daugiau, tuo geriau“). Anksčiau vyravusį pasitikėjimą nešališku mokslu, žadėjusiu nuoseklią pažangą, pakeitė didelė abejonė dėl to, ar įmanoma negincytina ir pamokanti tiesa apie Amerikos praeitį arba nuosekli mokslo pažanga. Susidaro įspūdis, kad aukštasis išsilavinimas mums – moterims, mažumoms, darbininkų klasės atstovėms – tapo prieinamas kaip tik tuo metu, kai netekome filosofinio pamato, kuris išsilavinusiems žmonėms padėdavo pasikliauti savimi.

Kiekvienas, kas yra dėstęs šių laikų Amerikos universitete – ir kam žodžiu ar gestais buvo mandagiai pasakyta: „tai yra jūsų nuomonė, profesoriau“, – žino, kad skeptiškai vertinti buvo imta kone viską: nuo Amerikos istorijos prasmės iki mokslo vertės. O jeigu tai, ką studentai norėjo pasakyti anksčiau nurodyta fraze, liko nesuprasta, reikėtų priminti apie šiuo metu atsiradusius naujos kartos filosofus, kurie mano, kad viskas priklauso nuo to, kur mes esame; tiesa yra tai, kuo tikime, ir todėl jos supratimas yra susijęs su mūsų padėtimi socialinėje erdvėje.

Šioje knygoje mes iš esmės nagrinėjame iškilusias vertybines ir tiesos pažinimo problemas bei aptariame polemiką, skirtą objektyviam žinojimui, kultūrinei įvairovei ir politiniams demokratinio švietimo imperatyvams. Šiam tikslui dėmesį sutelkiame į istorijos projektą, o konkrečiau tai apibūdinsime kaip klausimą apie tai, ką žmonės gali sužinoti apie praeitį, kuri jiems padėtų išsiaiškinti dabartį. Savo pagrindine teze teigiame, kad skepticizmą ir reliatyvizmą tiesos atžvilgiu – ne tik moksle, bet ir istorijoje bei politikoje – nulėmė tolydžio vykstanti Amerikos visuomenės demokratizacija. Aukštasis išsimokslinimas tapo atviras beveik visiems, kurie jo siekia: įvairios grupės pateikia savas Amerikos istorijos versijas: nuvainikuojamas mokslas kaip absoliučios tiesos šaltinis ir modelis. Visa tai yra tarp savęs susiję reiškiniai, kurie neatsitiktinai plėtojosi beveik tuo pačiu metu.

Po Antrojo pasaulinio karo senieji intelektualiniai stabai – mokslas, mokslo istorija ir nacionalizmui tarnaujanti istorija – buvo nuvainikuoti. Vietoj jų pokario karta beveik kaip pereinamojo laikotarpio ataskaitas sukūrė pažinimo sociologijas, skirtingų tautų metraščius ir istorijas, grindžiamas grupės arba lyties tapatybėmis. Moterys, mažumos ir darbininkai „apsigyveno" Amerikos ir Vakarų pasaulio istorijose, kuriose anksčiau be konkurencijos vyravo didvyriai, genijai ir valstybės veikėjai – tvarkos ir status quo simboliai. Pokario karta ėmė abejoti apibrėžtomis kategorijomis, kurių racionalumą anksčiau pripažindavo visi mąstyti gebantys žmonės. Suabejota ir teigimu, esą socialinė elgsena yra užkoduota pačiame žmoguje. Tad, būdamos tos kartos atstovės, mes nuolat (ir kartais net piktokai) klausiame: kieno istorija? kieno mokslas? kieno interesams atstovauja šios idėjos ir istorijos? Neliko nepastebėtos ir visos pretenzijos į universalumą, išreiškiamos frazėmis: „Vyrai yra...", „Suprantama, mokslas teigia..." ir „Kaip mes visi žinome..."

Kai kurie kritikai dėl tariamai artėjančios Vakarų civilizacijos griūties kaltina švietimo demokratizavimą, o mes esame linkusios remti įžvalgas ir naujus vertinimus, kurie tapo įmanomi tokio demokratizavimo dėka. Šioje knygoje vadovaujamės sveiku skepticizmu ir pritariame tyrimams, padėjusiems pagrindus kul-

tūriškai įvairialypiui požiūriui į žmonijos istoriją. Tačiau kartu mes atmetame šių laikų reliatyvizmo palydovus – cinizmą ir nihilizmą. Norime suformuluoti tokią praeities sampratą ir tokią dabarčiai tinkamą intelektualinę poziciją, kuri skatintų demokratizuoti visuomenę. Manome, kad siekiant šio tikslo būtina nagrinėti aktualias nacionalinės istorijos ir mokslo integralumo problemas bei apsvarstyti teisingo ir objektyvaus praeities pažinimo galimybę.

Žinoma, iškyla daug klausimų. Ar amerikiečiai nori pažinti istoriją? Jeigu taip, tai kieno istoriją ir kokiems tikslams? Kas yra istorija – mokslas ar menas? Ar tam tikra prasme istorija nėra propaganda?

Anksčiau atsakymai į šiuos klausimus išsimokslinusiems žmonėms veikiausiai buvo aiškūs savaime, tačiau dabar to pasakyti negalime. Bent jau viena yra tikra: istorijos tema bet kada anksčiau retai yra buvusi tokia kontroversiška. Sukilę pokomunistinių šalių piliečiai nugriovė Lenino ir kitų diskredituojančių nacionalinių didvyrių paminklus ir atsikratė istorijos profesorių bei vadovėlių, kurie buvo beviltiškai prisismelkę marksistinės ideologijos. Represinei – ar kairiosios, ar dešiniosios orientacijos – vyriausybei netekus valdžios, piliečiai, trokšdami pertvarkyti savo šalį, skuba surasti istorijos duomenų apie ankstesnės valdžios nusikaltimus.

Pati istorija ir jos duomenys yra tokie svarbūs žmonių tapatybei, kad dažnai jie patys atsiduria kovos centre. Tai matyti ir iš kai kurių grupių nerimą keliančių pastangų paneigti tai, kad Hitlerio „galutinis sprendimas“ iš tikrųjų buvo įgyvendinamas. Pavyzdžiui, Naujojo istorijos vertinimo institutas koledžų laikraščiuose ir profesinėse organizacijose išplatino skelbimus, raginančius imtis tyrimų, kurie paneigtų tai, jog nacių okupuotoje Europoje buvo vykdomas sistemingas žydų tautos genocidas. Už šios institucijos besislepiantys žmonės sugebėjo šį visiškai nepriimtiną klausimą iškelti visuomenėje; tam tikslui jie pasitelkė pavadinimus, pretenduojančius į objektyvumą („toks ir toks institutas“ skamba daug neutraliau nei, pavyzdžiui, „nacių antisemitinės propagandos grupė“), ir manipuliuoja įstatymais, ga-

rantuojančiais spaudos laisvę. Kai melas keletą kartų pakartojamas spaudoje ar eteryje, jis atrodo kaip paprastas, diskusijų vertas klausimas.

Tai tik kraštutinis pavyzdys, tačiau jis iliustruoja daug bendresnius klausimus, susijusius su istorijos tikslais ir atsakomybe. Neseniai Jungtinėse Valstijose buvo kilusi polemika dėl istorijos vadovėlių. Kritikai kruopščiai ištyrė visų mokymo lygių vadovėlius ir padarė išvadą, kad juose vyrauja europocentrizmas, rasizmas, seksualinė diskriminacija ir neapykanta seksualinėms mažumoms. Buvo teigiama, jog vadovėliuose iškeliami kadaise mirusių baltųjų vyrų europiečių pasiekimai, bet užmirštamas moterų, mažumų, gėjų ar kitų engiamų ir izoliuotų grupių įnašas. Kritikų nuomone, šie vadovėliai stiprina pačius blogiausius rasinius ir seksualinius stereotipus, užuot padėję vaikams ir jaunuoliams jų atsisakyti. Buvo samdomos ištisos autorių grupės, įpareigotos kurti istorijas, kurios geriau atitiktų socialiai įvairialypės visuomenės vertybes.

Multikultūralizmo šalininkai yra griežtai kritikuojami kaip agresyvios propagandos skleidėjai, kuriems politiškai motyvuota interpretacija yra svarbesnė nei tiesa. Jie kaltinami mažumų psichologinės gerovės tikslais – ir nešališkumo bei bendros nacionalinės tapatybės sąskaita – dirbtinai padidinę tų mažumų įnašą. Valstybinės komisijos, profesinės konferencijos ir vyriausybių atstovai rengia ataskaitas, kurios visuomenėje kelia susidomėjimą, sumaištį ir susierzinimą. Ar istorija privalo sukurti tautinį pasididžiavimą ir pasitikėjimą savimi? O gal vis dėlto ji turėtų pateikti objektyvią tiesą apie praeitį? Ar reikia nuolat perrašinėti istoriją, norint įveikti rasinius ir seksualinius stereotipus? O gal ji turi iškilti virš šiuolaikinių politinių ir socialinių problemų? Ar diegti vientisą istoriją yra gyvybiškai svarbu demokratijai? Galbūt puolimas prieš tradicinę istoriją – tai tik dar vienas žinojimą nuvertinančios ir bet kokią tiesos galimybę paneigiančios naujosios barbarybės požymis?

Šis triukšmas dėl istorijos turėtų stebinti daugelį suaugusių žmonių, kurie prisimena savo istorijos pamokas (jeigu apskritai jas prisimena) kaip vardų, datų ir įvykių seką, o ne kaip gyvas

diskusijas etninės ir nacionalinės tapatybės klausimais. Šiuolaikinio reliatyvizmo veikiama istorija atsidūrė triukšmingų ginčų centre. Ar kiekviena grupė ir tauta turi savą tiesos versiją? Ir ar viena istorijos versija prilygsta kitai? Koks yra istoriko vaidmuo, jeigu tiesa priklauso nuo autoriaus pozicijos?

Tad paaiškinkime, kuo tikime mes, šios knygos autorės. Skepticizmą galima apibūdinti ir kaip požiūrį į žinojimą, ir kaip filosofinę poziciją. Nuo pat antikos laikų yra pripažįstama, kad pretenzijas į tiesą būtina vertinti šiek tiek skeptiškai; skepticizmas paskatina žmones daugiau mokytis ir pripažinti savo pačių klydimo galimybę. Antra vertus, absoliutus skepticizmas niekur neveda, nes verčia abejoti, ar apskritai galima priimti sprendimus arba daryti išvadas. Tiesą sakant, jis yra įleidęs šaknis į pačius Vakarų kultūros pagrindus. Jau XVIII amžiuje, Švietimo epochoje, kiekvienas intelektualas tam tikrą skepticizmo apraišką manė esant reikalingą. Vienas iš Švietimo epochos lyderių Denis Diderot teigė: „Viską būtina ištirti, viskas be išlygų turi būti pasverta ir išnagrinėta, nesigailint niekieno jausmų“. Diderot išpranašavo Naująjį amžių, kuriame mąstytojai turės „negailestingai naikinti“ visas senąsias tradicijas ir kritiškai įvertinti kiekvieną mąstymo kliūtį[2]. Nuo šiol niekas nebėra savaime suprantama ir neginčytina – nei klasikiniai autoriai, nei Biblija, nei bažnyčios ar valstybės mokymas.

Šių laikų skepticizmo padarinys yra reliatyvizmas – įsitikinimas, kad teiginio teisingumas priklauso tik nuo jį pateikiančio asmens pozicijos. Reliatyvizmas įdiegė didelį nepasitikėjimą galimybe surasti tiesą, juo labiau nustatyti, ar tiesa apskritai egzistuoja. Griaudamas tikėjimą tuo, kad tiesos ieškantys žmonės gali peržengti savo ribas, jis tiesiogiai skatina abejoti objektyvumo idealu. Jeigu tiesa priklauso nuo stebėtojo požiūrio, kaip tada gali būti kokia nors transcendentinė, universali ar absoliuti tiesa arba bent jau tiesos, kurios ilgus amžius tinka visoms žmonių grupėms? Šioje knygoje mes teigiame, kad tiesos apie praeitį

[2] Jo straipsnyje „Encyclopedia“, kuris išspausdintas leidinyje *Encyclopedie*, Keith Michael Baker, ed. *The Old Regime and The French Revolution*. – Chicago. – P. 84.

yra įmanomos (net jeigu jos ir nėra absoliučios) ir kad todėl dėl jų yra verta kovoti.

Antrojo pasaulinio karo – su jo siaubinga ginkluote ir nacistinio režimo holokausto politika – patirtis pristabdė skepticizmo ir reliatyvizmo plėtotę. Žydų tautos naikinimas tarsi parodė, kad yra būtini absoliutūs moraliniai standartai ir kad kultūrinis reliatyvizmas pasiekė ribą mirties stovyklose. Tačiau tokia rimtis buvo laikina. Moraliniai įpareigojimai nebegalėjo numaldyti abejonių, kurios ėmė veikti Vakarų filosofijos maksimas. 1945 metais prasidėjęs branduolinis amžius bei stiprėjantis didžiojo mokslo ir didžiosios valdžios ryšys mokslo neutralumą paneigė. Amerikos pilietinių teisių judėjimas ir protestai prieš Vietnamo karą privertė suabejoti mokslininkų, politikų ir profesorių gebėjimu nepasiduoti savo pačių rasiniams prietarams ir politiniam šališkumui. Ekologai priekaištavo, esą dangstydamasis kalbomis apie pažangą šiuolaikinis mokslas išrado masinio naikinimo priemones ir pramonė daranti žalą aplinkai. XX amžiuje Vakarų civilizacija sukūrė labiausiai rafinuotos technologijos genocido sistemą žmonijos istorijoje. Tad sunku buvo patikėti, kad pažanga, demokratija, objektyvus žinojimas ir pati modernybė tvirtai žengia žmonijos tobulėjimo keliu.

Visiškai neketiname apgailestauti dėl skepticizmo ir reliatyvizmo sėkmės. Mus pačias ši tradicija veikė lygiai taip pat, kaip visus. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo pradžioje prieš pradedant mums dirbti universitete, įtakingiausiuose šalies istorijos departamentuose dėstančių moterų buvo labai mažai. Šiuo požiūriu esame tarp tų „barbarų", dėl kurių atėjimo į akademinį pasaulį verkšlena priešiškai nusiteikę kritikai. Ne tik stebėjome, kaip buvo nuvainikuojami anksčiau šventais laikyti intelektualiniai stabai – pačios buvome tikriausios to proceso dalyvės. Išmokytos vadovautis „moksliškais" metodais, ėmėme abejoti ir Amerikos, ir Europos istorijos tradicinėmis interpretacijomis. Gal kartais net per daug abejojome pretenzijomis į nešališką tiesą ir objektyvumą. Būdamos paveiktos XX amžiaus filosofų ir suvokdamos, kad tradicinių interpretacijų anaiptol nepakanka, pateikėme naujas teorijas, grindžiamas ankstesnėmis filosofinėmis li-

beralizmo ir marksizmo prielaidomis apie istorijos funkcionavimą. Jeigu čia vieta išpažintims, norėtume pasakyti, kad mums skepticizmas ir reliatyvizmas buvo priemonės (kai kas pasakytų – ginklai), padėjusios kurti naują praeities sampratą.

Vis dėlto manome, kad skepticizmas ir reliatyvizmas yra tarsi dvibriauniai kalavijai: juos galima atgręžti prieš pasaulio galinguosius kovojant dėl didesnio pakantumo kitokiai nuomonei; antra vertus, jie gali sužeisti ir tuos, kurie apskritai siekia bet ką žinoti. Skepticizmas ir reliatyvizmas gali įteigti mintį, kad žinios apie praeitį paprasčiausiai esančios ideologiškai sukonstruotos ir tarnauja konkretiems interesams, o istorija tėra serija mitų, kurie suformuoja ar sustiprina grupines tapatybes. Skeptikai ir reliatyvistai drąsiai tvirtina, jog mokslas – tai socialinis konstruktas, paprasčiausia kalbinių konvencijų visuma, arba rafinuotas, matematiškai užkoduotas žaidimas valdžia (power game), turintis garantuoti Vakarų viešpatavimą žemės turtų atžvilgiu.

Norime žengti toliau nei šis skepticizmas ir drauge išlaikyti įvairialypę ir sudėtingą savo, kaip amerikiečių ir Vakarų pasaulio atstovių, savivoką. Šiam tikslui atidžiai nagrinėjame, kaip istorikai rašydavo praeityje ir kaip jie rašo dabar. Norėdamos įvertinti mokslo istoriografijos pasiekimus, socialinius pokyčius ir nacionalinius tikslus, stojame ir prieš reliatyvistus kairėje, ir prieš anksčiau vyravusio status quo šalininkus dešinėje.

Mūsų nuomone, sudėtingus klausimus, iškeltus neseniai visuomenėje vykusios istorinės diskusijos metu, gali suprasti kiekvienas, kas yra pasiruošęs apie tai perskaityti knygą. Jeigu visuomenei neaiški istorijos reikšmė, dėl to iš dalies kalti ir patys istorikai. Laikas mums, istorikams, prisiimti atsakomybę ir išaiškinti, ką darome, kaip darome ir kodėl yra verta tai daryti. Ne tik visuomenės didžiuma pasmerkta nežinoti istorijos statuso ir vaidmens. Dauguma pirmųjų kursų istorijos studentų apskritai vargu bau turi profesinį pašaukimą arba supratimą apie tai, kaip dėstytojai studijavo tuos dalykus, kuriuos jie dabar dėsto. Nereikia nė sakyti, kad mokiniai dar labiau yra nuskriausti, nes jiems dėstoma istorija dažnai pranyksta bendroje socialinių mokslų mokymo programoje. Be to, paprastai visų lygių istorijos kursuose

yra perteikiamas konkretus mokymo turinys, o ne ugdoma nuomonė apie praeitį.

Pagaliau gal visų blogiausia yra tai, kad istorikai profesionalai, iš kurių nuolat buvo reikalaujama spausdinti savo darbus, taip įsitraukė į visuomenės gyvenimą, jog dabar mes mažai teturime laiko ar noro dalyvauti bendrose diskusijose apie savo darbo prasmę. Klausimus apie tai, ar moksliniai modeliai apskritai naudotini istorinės tiesos paieškoms ir koks yra istorijos vaidmuo formuojant tautinę tapatybę, – o kaip tik tai yra vieni svarbiausių šios knygos klausimų, – istorikai dažnai atmeta teigdami, esą minėti dalykai nieko bendra neturi su jų darbu, kurį jie apibūdina kaip tyrimus, atliekamus archyvuose, bei mokslinių knygų ir straipsnių rašymą. Klausimai, susiję su reliatyvizmu, tiesa ir objektyvumu, dažnai yra paliekami istorijos filosofijai ar grupelei istorikų, dažnai intelekto istorikų, kurie specialiai domisi jais. Pripažindami, kad istorijos ryšiai su mokslu, literatūra ir tautine tapatybe susilaukia plataus visuomenės atgarsio, daugelis istorikų vis dėlto mano, jog tik specialių žinių turintys asmenys yra pajėgūs dalyvauti diskusijose.

Rašome ne dėl to, kad manytume esančios pranašesnės istorikų, praeityje vengusių tokių diskusijų, atžvilgiu – ši profesinė kultūra išugdė mus pačias. Tačiau tikimės paskatinti platesnes diskusijas klausimais, kurie turėtų sudominti visus. Mūsų tikslai šioje knygoje yra paprasti ir atviri, tačiau kartu jais stengiamės daug pasiekti: norime daugelį skaitytojų, istorijos studentus ir istorikus profesionalus supažindinti su naujausiomis diskusijomis apie istorijos ryšius su moksline tiesa, objektyvumu, postmodernizmu ir tapatybės problematika. Tikimės, kad mūsų apmąstymai šiomis temomis paskatins suformuluoti naujus atsakymus. Nė viena iš mūsų nėra istorijos filosofijos specialistė. Kaip istorikės mes savo išsilavinimą gavome tirdamos konkrečias sritis, tad jį ir panaudosime bendrai XX amžiaus pabaigos istorinių debatų analizei.

Taigi norime suformuluoti poziciją, kuri būtų plati ir daug apimanti. Kai kam mūsų argumentai gali pasirodyti įžeidūs. Ir iš tikro, šiuolaikiniame kultūros klimate, kuriame skirtingų politinių pakraipų kritikai ir karikatūristai sukūrė vaidingą atmosfe-

rą, įžeisti yra gana lengva. Vakarų kultūros pasauliui kultūriniai konfliktai buvo būdingi nuo tada, kai Švietimo epochos vedliai, kuriuos linkstama vadinti filosofais, pradėjo kovoti su klerikalais. Todėl kultūriniam susiskaldymui esant norma beprotiškai drąsu rašyti knygas kultūros klausimais ir tikėtis palankumo. Tačiau esama ir tam tikros pažangos. Niekas, bent jau Vakaruose, nebedegina knygų (ar jų autorių), nors Salmano Rushdie atvejis – tai tikras leidėjų, knygų prekiautojų ir vyriausybių atsidavimo spaudos laisvei išbandymas.

Istorikams geriausiai sekasi užmegzti ryšius su praeitimi tam, kad įžvelgtų šiandienos problemas ir ateities galimybes. Norime parodyti, kaip praeities istorikai formuluodavo savo tikslus, o ypač tai, kaip tokie tikslai buvo išplėtoti nuo paprastos istorijos pasakojimo iki bandymo atsakyti į daugelį klausimų apie žmogiškąją patirtį. Ilgainiui istorijos siekiai augo, imta svarstyti bendrąsias istorijos raidos, kuri pati XVIII ir XIX amžiuose dar buvo nauja idėja, problemas. Nepaisant didėjančių istorijos ambicijų daugėjo abejonių dėl istorijos išgalių pateikti bent kiek įtikinamus pasakojimus.

Universitetų demokratizacijos iškeltos skepticizmo ir reliatyvizmo dilemos tapo itin aktualios. Reliatyvizmo keliami klausimai jau yra svarstomi visose pažinimo srityse nuo mokslo iki literatūros. Kritikai, teigiantys, kad naujieji universitetų „etatiniai radikalai“ „riboja Amerikos protą“, yra teisūs bent jau vienu požiūriu: jaunuoliai, įgiję teisę studijuoti septintojo dešimtmečio universitetų plėtros laikotarpiu, dabar jau yra etatiniai profesoriai, turintys pakankamai galios formuoti mokymo turinį, studentams keliamus reikalavimus ir universitetų ateitį. „Barbarai“ išties nebetriukšmauja prie „miesto vartų“: nors galbūt ir negalėdami kontroliuoti biudžeto, jie dalyvauja pačių svarbiausių universiteto komitetų darbe, dėsto daugelį pagrindinių paskaitų ciklų ir rašo kai kurias pačias įtakingiausias knygas. Jų pastangomis skepticizmas ir reliatyvizmas tapo intelektualinio gyvenimo norma.

Mes teigsime, kad demokratinė istorijos tradicija skatina skeptiškai vertinti vyraujančias idėjas, tačiau tuo pat metu leidžia pa-

sitikėti praeities tikrumu ir galimybe ją pažinti. Panaikinti šią pusiausvyrą vienos ar kitos pusės naudai – reiškia atsisakyti aktyvios švietimo veiklos. Tik atviras požiūris į sąveiką tarp įsitikinimo ir abejonės leidžia plėtoti demokratiją. Šis atvirumas savo ruožtu yra susijęs su mokslinio pažinimo modeliu, kuris grindžiamas tikėjimu, jog praeitis (ir žmogaus išgalės ją pasiekti) yra reali: tai padeda drausminti protą, nes nuolat reikalaujama remtis tuo, kas yra už žmogaus proto ribų. Demokratinėje visuomenėje istorijos sėkmę lemia troškimas nustatyti ir perteikti tiesą.

Netgi demokratinėje visuomenėje istorija visada esti susijusi su galia ir izoliacija, nes kiekviena istorija yra kieno nors istorija, pasakojama vadovaujantis kieno nors požiūriu. Tačiau ir pati išorinė tikrovė turi galių tiesiogiai paveikti protą: praeitis išlieka įvairaus pobūdžio šaltiniuose, kuriuos istorikai yra mokomi interpretuoti. Pastangos nustatyti istorinę tiesą nusipelno pagarbos. Niekas negali būti tikras jų išvadas esant vienareikšmiškai teisingas, todėl būtina išklausyti ir kitų nuomonę. Visos istorijos yra laikinos; niekas neturi lemiamo žodžio.

Toliau tikimės atskleisti, kad demokratinė istorijos praktika padeda išklausyti daugybę įvairių nuomonių ir taip suteikia geriausią galimybę orientuotis pasaulyje. Taip pat pasiūlysime naują požiūrį į objektyvumą ir teigsime, jog mokslas užima svarbiausią vietą ir Vakarų civilizacijoje, ir tiesos paieškose. Amerikiečiai, kaip ir bet kurios kitos Vakarų valstybės gyventojai, turi pagrindo ryžtingai plėtoti pliuralistinį švietimą ir toliau mėginti įvertinti įvairius pasakojimus apie savo valstybę. Tačiau nacionalinės istorijos vis dar tebėra būtinos; būtina tikėti tuo, kad svarbiausias bet kokio lavinimo tikslas – atkakliai ieškoti visiems žmonėms tinkamos tiesos.

PIRMOJI DALIS

Absoliutinės intelektualinės tiesos

◇ 1 ◇

Herojinis mokslo modelis

XVIII amžiuje nedidelė ryžtingų reformatorių grupė įtvirtino mokslą kaip naują tiesos pagrindą, kuriuo gali remtis visas žinojimas. Ši naujoji absoliuti tiesa imitavo ankstesnę krikščioniškąją tiesą, kuria Vakarų pasaulio žmonės rėmėsi nuo vėlyvojo romėnų laikotarpio. Religingo proto įprotį, t. y. įsitikinimą, kad galima sužinoti transcendentinę ir absoliučią tiesą, jie pritaikė naujam mechaniniam gamtos pasaulio suvokimui. Galiausiai šis įsitikinimas buvo panaudotas ir kitoms tyrinėjimų sritims. Istorijos studijos tapo žmonijos raidos dėsnių paieška. Norint suvokti, kaip visuotinio sukilimo prieš paveldėtas tradicines nuostatas amžiuje buvo mestas iššūkis ieškoti tiesos, būtina grįžti į praeitį ir nustatyti, kaip ir kada mokslas tapo absoliučiu viso Vakarų žinojimo modeliu.

Eksperimentiniu metodu besivadovaujantis gamtos mokslas, kurio dėsniai suteikė jam gryną, elegantišką, paprastą ir aiškią formą, XVIII amžiuje tapo visos žmogiškosios tiesos matu. Imituoti mechaninį mokslą, vadovautis jo metodais, ieškoti dėsnių visose srityse, nuo biologijos iki valdymo meno – tokį patarimą Švietimo epocha perdavė Vakarų pasauliui. Mes šį mokslinį modelį, kuris dar visai neseniai viešpatavo be konkurencijos, vadiname herojiniu, nes jo dėka mokslo genijai tapo kultūros didvyriais.

Herojinis modelis mokslą prilygino protui: ir vienas, ir kitas yra nesuinteresuotas, nešališkas ir, jais nuosekliai vadovaujantis, gali būti pažangos garantas. Mokslo savybės buvo nukopijuotos iš pačios gamtos, kuri, kaip manyta, yra sudaryta tik iš judančios

materijos ir todėl esanti neutrali. Anot vieno mokslu įtikėjusio XX amžiaus penktojo dešimtmečio sociologo, „žvaigždės neturi nuomonių, o atomai – troškimų, į kuriuos reikėtų atsižvelgti. Stebėjimai pasižymi objektyvumu, kuriam pasiekti nereikia didelių mokslininko pastangų“[1]. Dabar įmanoma herojinį mokslą pateikti istoriniame kontekste bei įvertinti tai, kaip jis formavo vakarietišką mąstyseną. Jo arogancija, pasiekimai, neribotos pretenzijos – visa tai yra ne kas kita, kaip mūsų istorijos dalis.

Neutralaus, nešališko, objektyvaus mokslo įvaizdis, paveldėtas iš Švietimo epochos, dar ilgokai po karo darė didelę įtaką visiems mokslams. Iki tol racionalumas, laikytas vienintele moksle funkcionuojančia jėga, veikė kaip magnetinė adata, nukreipianti visas kitas šiuolaikinio žinojimo formas, įskaitant istorinį žinojimą. Jis taip pat įtvirtino Vakarų politinių ir ekonominių sistemų teisingumą. Pasak vieno ištikimo šio modelio šalininko, „modernybės pagrindas – pasitikėjimas arba tikėjimas mokslo išmintimi, kuri yra ne tik milžiniškų galių šaltinis, bet ir autoritetingas vadovas, nurodantis, kaip naudotis tomis galiomis“[2]. Tikėjimas herojinio mokslo mokymu ir jo galiomis guodžia kritikus tradicionalistus, kurie dogmatiškai tvirtina vakarietiškas vertybes esančias ne tik teisingas, bet ir pranašias.

Herojinio mokslo analizę pateikiame prarastų iliuzijų kontekste. Atrodo, kad herojinis mokslo modelis – susikompromitavęs per du pasaulinius karus ir ilgai trukusį šaltąjį karą, kai mokslas ir technologija buvo itin reikšmingi dalykai – turi didelių trūkumų ir daugiau nebetinka būti pagrindu tiesos ieškojimams šioje ar bet kurioje kitoje kultūroje. Savo „nekaltybę“ praradęs mokslas nebėra laikomas neutraliu. Maža to, yra manoma, kad vertybiškai angažuotas mokslas perteikia ne tik gamtos dėsnius, bet ir atspindi kultūrą. Regis, netgi tos tiesos, kurios vis dar tebėra atrandamos moksle, yra kitokios: jos daug laikinesnės, praradu-

[1] Iš *Bulletin of the American Association of University Professors* (1948), citata kn. Robert N. Proctor. *Value-free Science? Purity and Power in Modern Knowledge.* – Cambridge, Mass, 1991. – P. 176.

[2] Thomas L. Pangle. *The Ennobling of Democracy: The Challenge of the Postmodern Age.* – Baltimore, 1991. – P. 3.

sios absoliutinį pobūdį, kurį jai priskyrė pirmieji tos tiesos garbintojai – XVIII amžiaus švietėjai. Savo gyvenamajam metui ištikimų XX amžiaus pabaigos Vakarų mokslo istorikų skepticizmas XVIII amžiaus Švietimo epochos ir vėlesnio laikotarpio mokslo šalininkams būtų atrodęs nepagarbus ir neįmanomas. Šitaip skeptiškai ir itin kritiškai analizuodami Vakarų mokslo istoriją, šiuolaikiniai mokslo istorikai stengiasi nustatyti, kaip Vakarų kultūroje susiformavo tokia išskirtinai absoliuti mokslo idėja.

Herojinį mokslo modelį sukūrė politinių reformatorių ir pramonininkų remiami XVIII amžiaus filosofai. Jie vadovavo tarptautiniam švietimo reformų sąjūdžiui, kurio arsenale mokslas buvo pats galingiausias ginklas prieš tradicines bažnyčios ir valstybės institucijas. Priešiškai nusiteikę religinės valdžios atžvilgiu filosofai, žvelgdami į ankstesnių šimtmečių atradimus, nesiliovė stebėtis mokslui tekusiais įvairiais išmėginimais. Jie gan piktai vertino religinių ir politinių institucijų daromas kliūtis ir priėjo prie išvados, kad nuostabius atradimus, pradėtus Copernico ir baigtus Newtono, galima paaiškinti tik prietarų ir išankstinių nuostatų nevaržomų mokslininkų genialumu. Manyta, jog mokslo dėsniai yra absoliučiai teisingi ir taip besiskiriantys nuo viduramžiško požiūrio į gamtą, kad Vakarų išsivadavimą iš tamsos galima paaiškinti tik dievišku naujų XVII amžiaus heliocentrinių ir mechaninių mokslo kūrėjų racionalumu. Kai XVIII amžiuje polemikai laimėjo kultūrinį karą su klerikalais ir bažnyčia, jų pasaulietinės įžvalgos sustiprino didžiųjų mokslininkų herojišką įvaizdį. Pažangos idėjos ir loginio samprotavimo metodai tapo gyvybinga alternatyva absoliučioms intelektualinėms tiesoms, paveldėtoms iš to laikotarpio, kai krikščionybė įsitvirtino Vakaruose.

Newtono veikalo *Principia* dėka buvo konsoliduota naujoji matematinė ir mechaninė gamtos samprata, kuri tapo prieinama daugeliui. Anot filosofų, Newtono mokslas kaip atskira, autonomiška ir tariamai vertybiškai neutrali pažinimo sritis gali būti siejamas tik su pažangiomis ankstesniųjų genijų – Copernico, Keplerio, Galileo, Descartes ir Boyle'io įžvalgomis. Anot garsios

Isaaco Newtono frazės, kiekvienas mokslininkas savo ruožtu matė vis daugiau, nes stovėjo ant milžino pečių.

Vis dėlto atrodė, kad naujo mechaninio mokslo kūrimo ir raidos procesas buvo kupinas problemų ir pavojų. Pasak Švietimo epochos komentatorių, XVII amžiaus mokslo milžinai, ant kurių pečių „stovėjo" patys filosofai, išsklaidė rūką, tvyrojusį ilgus nežinojimo amžius. Jie kovojo su klerikalais bei bažnyčia ir kartais rizikavo patirti kankinio dalią. Iš istorijų apie mokslininkų cenzūravimą ir areštus buvo aišku, kad, vaizdžiai kalbant, naujasis gamtos pažinimas sunkiai skynėsi sau kelią, kovodamas su teologais, filosofais, cenzoriais ir metafizikais, jei nekalbėsime apie magus, astrologus ir alchemikus.

Viena iš išlikusių ankstyvųjų mokslo istorijų – XVII amžiaus penktajame dešimtmetyje aristokratams Hagoje skaitytų mokslinių paskaitų rinkinys – pasakojo mokslo istoriją nuo Copernico laikų. Šiame pasakojime genijų keitė genijus, drauge buvo aiškinami ir naujojo mokslo pagrindai: heliocentriškumas, Boyle'io dujų dėsnis, Newtono visuotinės traukos dėsnis[3], kurie, kaip atrodė, tik patvirtina istorijos tiesą. Dėstytojas taip pat aiškino, kaip tvarkingą ir darnią visatą įvaldys mokslas, kaip ta visata bus tobulinama pasitelkus paprastas mašinas ir tikslius matematinius skaičiavimus, kuriuos bus galima pritaikyti ir žemės, ir dangaus reiškiniams. Tiesą sakant, ši XVIII amžiaus mokslo istorija iš esmės nesiskyrė nuo tos, kuri buvo dėstoma iki pat XX amžiaus šeštojo dešimtmečio.

Švietimo epochos filosofams mokslo įsigalėjimas buvo reikšmingas revoliuciniu požiūriu. Jis reiškė proto pergalę prieš prietarus arba, anot pačių filosofų, šviesos triumfą prieš tamsos gaivalus. Pasak Aleksandro Popo, „tebūnie Newtonas, ir visa nušvito". Turint omenyje krikščioniškų įvaizdžių galią Vakaruose nereikia stebėtis, kad mokslas taip pat turėjo savo pranašų, šventųjų ir kankinių, kurie skelbė ne dogmatiškus teiginius apie naują dangų, o metodą, padedantį iš naujo atrasti žemę.

[3] Istorija buvo dėstoma prof. S. Koenigo fizikos paskaitose, skaitytose Hagoje. 1751–1952 (University Library, Amsterdam, MS X.B.I.).

Mokslinio neutralumo ištakos

Mokslo revoliucijos metu suformuluotas herojinis mokslo modelis XVIII amžiaus pradžioje sutvirtėjo Newtono *Principia* dėka. Pasitelkęs geometrinius įrodymus Newtonas nustatė, kad judėjimo ir inercijos dėsniai, kurie veikia kūnus žemėje, lygiai taip pat tinka ir visatai. Paprasta matematine lygtimi buvo galima apskaičiuoti planetų sukimąsi bet kuriuo momentu. Visuotinę trauką apibrėžęs kaip jėgą, kuri veikia per atstumą, ir atlikęs apytiksliai žemės skersmens matavimus, kurių visiškai pakako, Newtonas sugebėjo paaiškinti, kad planetos, saulė ir žemė yra išsidėsčiusios vientisai ir grakščiai. Mokslininkas rėmėsi mechaniniais vietinio judėjimo dėsniais, paveldėtais iš Galileo, ir naudojo analizės ir sintezės metodą, pagal kurį eksperimentus ir matematinius įrodymus keičia apibendrinimai, o paskui vėl grįžo prie sisteminio tyrimo. Taigi Newtonas galėjo nuo eksperimentais pagrįstų vietinio judėjimo dėsnių pereiti prie matematiškai aiškinamų dangaus erdvės reiškinių. Pirmąkart žmonijos minties istorijoje viename veikale buvo pateikta tiek daug kartotinių fizinės gamtos dėsnių. Mokslininko bendraamžiai ir vėlesnių kartų atstovai veikalo *Principia* pasirodymą 1687 metais laikė vienu iš svarbiausių įvykių ankstyvojoje spaudos istorijoje.

Tačiau pagrindus šiam darbui padėjo XVII amžiaus mokslininkai ir filosofai. Tarp idėjinių Newtono pirmtakų buvo toks mokslininkas kaip Galileo, kuris gamtą vertino kaip mechanizmą, kaip visumą kūnų, judančių vien dėl to, kad juos pritraukia ar atstumia kiti kūnai. Galileo ir jo bendraamžiai daug eksperimentavo – pradėjo nuo bandymų su mediniais rutuliais ir baigė santykio tarp vandens judėjimo ir jo svorio tyrimais. Jie, pavyzdžiui, atrado, jog laisvai krintantis kūnas greitėja taip, kad jo nukeliaujamas atstumas yra proporcingas kvadratinei kritimo laiko išraiškai. Įsivaizduokite, sakė Galileo, kad vakuume jūs metate įvairaus svorio daiktus – jie visi turės vienodą pagreitį ir, nesutikę pasipriešinimo, kris amžinai. Vietoj tvyrančios visatos, kurią išjudina nebent pirminė jėga – teologų scholastų Dievas,

Galileo eksperimentų logiką suprantantys žmonės gamtą galėjo įsivaizduoti kaip savivaldų mechanizmą.

Įžvalgieji XVII amžiaus mokslo pranašai – kurie, vaizdžiai tariant, stovėjo ant plačių milžinų pečių – samprotavo apie tai, kaip mokslas paveiks mąstymo įpročius ir materialią tvarką. Prieš pusantro amžiaus iki pramonės revoliucijos Galileo amžininkai ir gerbėjai – Francis Baconas ir Rene Descartes – ragino praktiškus žmones domėtis naujuoju mokslu. Baconas ir Descartes formulavo naujas vertybes, skirtas amžiui, kurį jie galėjo įsivaizduoti tik miglotai. Jie ragino savo amžininkus teologiją palikti dvasininkams, karo meną – aristokratijai ir imtis naujojo organizuoto mokslo. Baconas ragino mąstančius žmones, kad šie išvykas į gamtą skirtų ne medžioklei, o stebėjimams. Taigi Bacono empirizmas gamtos patirtį susiejo su pritaikymo galimybių paieška: naudos aspektus pabrėžiantis Bacono mokslas toliaregiškai brandino pramonės daigus. Baconas netgi sukūrė utopinę mokslo karalystę – dingusią Atlantidos salą, kurioje mokslas pats galėdavo išspręsti kasdienio gyvenimo problemas: įveikti ligas, garantuoti maisto perteklių ir ženkliai pailginti gyvenimo trukmę.

Ne taip kaip Bacono veikaluose, prancūzų filosofo Descartes darbuose atvirai utopiškų motyvų nėra daug. Baconas, būdamas pavyzdingas anglų protestantas, ramiai gyveno savo namuose, o iš gimtosios Prancūzijos išvykęs Descartes XVI amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje mėgavosi laisve užsienyje. Būdamas saugiame Olandijos Leideno miesto prieglobstyje, jis parašė veikalą *Samprotavimas apie metodą* – savotišką alternatyvą viduramžių filosofijoms, kurias dėstė Prancūzijos universitetus kontroliuojantys dvasininkai. Šiame veikale, kurio tituliniame lape buvo pavaizduotas savo sklype dirbantis valstietis, Descartes paprasta ir suprantama kalba reikalavo bet kokį gamtoje vykstantį judėjimą ar pokytį aiškinti mechaniškai, t .y. kaip postūmio ar traukos jėgų veikiamų kūnų sąveiką. Jokios dvasios ar magiški veiksniai, jokios vidinės tendencijos nieko bendra neturėjo su gamtos filosofija, kuri apėmė viską nuo planetų judėjimo iki nervų šaknelių funkcionavimo žmogaus pirštų galiukuose. Dekartiškoje visatoje skausmą sukelia ne sielos liūdesys, o smegenų perduo-

dami impulsai. Descartes paskelbė, kad viduramžių filosofų ir teologų spekuliacijas galima pakeisti „... praktine filosofija, kuri ... leidžia mums tapti gamtos viešpačiais ir profesoriais“[4].

Nepasiekiamas inkvizicijai, kuri 1633 metais pasmerkė Galileo, Descartes gyveno ir rašė daugiausia protestantiškuose Olandijos miestuose, kur, anot jo aiškinimų, žmonės tvarko savo reikalus, o spekuliacijas palieka kitiems. Descartes senuosius viduramžiškus Prancūzijos miestus laikė bjauriais ir gėrėjosi tiksliu geometriniu Olandijos komercinių miestų išplanavimu, pirmenybę teikdamas vieno architekto projektuotiems miestams.

Nors nei Descartes, nei Baconas galutinai taip ir nesuvokė, kokius padarinius sukels jų mintys apie individualizmą, prekybą ir taikomuosius mokslus, jie abu prisidėjo prie to, kad mokslas buvo susietas su prekybine ir galiausiai su pramonine kapitalistine santvarka. Šis ryšys sustiprėjo ekonomiškai ekspansyviame XVIII amžiuje, kai atrodė, jog naujos gamybos technologijos tik patvirtina, kad visata yra tarp savęs susijusių traukiančių ir stumiančių mechanizmų visuma.

Nuo Descartes laikų naujasis mokslas buvo atitolęs ir nuo prabangaus Europos dvarų gyvenimo, ir nuo religinių krikščioniškosios bažnyčios apeigų. Mokslas ragino nusigręžti nuo viduramžių, nuo monotoniško mokymo, kurį vyskupų ir didikų vardu kontroliavo scholastai klerikalai, nuo kultūros, orientuotos į pramogas ir labiau siejamos su medžiokle nei su nuolatiniu gamtos gėrybių rinkimu. Tad visai nestebina, jog protestantiškose Šiaurės šalyse sąlygos mokslui buvo palankesnės nei katalikiškoje Pietų Europoje. Nors būta skirtumų, mokslininkai ir protestantai turėjo vieną bendrą priešą – katalikybę. Kaip rodo Descartes gyvenimas, ši sąjunga prisidėjo prie to, kad protestantų cenzūra nebuvo tokia uoli ir organizuota tarptautiniu mastu, kokia buvo inkvizicijos cenzūra. Olandijos Respublikoje Descartes įsiveldavo į nuožmius

[4] Rene Descartes. *Discourse on Method* (1637). – London, 1968. – P. 78. Panaudojome Pensilvanijos universiteto Van Pelt bibliotekoje esantį originalios prancūziškos versijos titulinį puslapį. Spindinčią saulę vaizduojanti graviūra taip pat skatina susimąstyti apie dieviškąją šviesą.

ginčus su kalvinistų dvasininkais, tačiau jam negrėsė suėmimai kaip Galileo.

Kai pirmąkart pasirodė *Principia*, tik apie tuzinas europiečių gebėjo perprasti šio sudėtingo lotyniško veikalo matematinę kalbą. Netgi Newtono amžininkas gydytojas ir politiškai užsiangažavęs filosofas Johnas Lockas be pagalbos iš šalies viso teksto nepajėgė įveikti. Tačiau pirmieji dvylika matematikai gabių skaitytojų, kurie įstengė iki paskutinio skyriaus perskaityti Newtono *Principia*, Bacono įžvalgų dėka jau buvo pasirengę tam, ką ten rado. Šie ankstyvieji Newtono sekėjai savo atradimus greitai perteikė platesnei auditorijai. Per žurnalus, vadovėlius, paskaitas su vaizdinėmis priemonėmis ir netgi pamokslus Newtono idėjos plito po apsišvietusią Europą ir Amerikos kolonijas. Po keleto dešimtmečių jų turinys tapo suvokiamas kiekvienam, kas turėjo finansinių galimybių lankyti mokslines paskaitas. Mechaniką ėmė dėstyti visiškai paprasti žmonės ir netgi moteris – aristokratė madam du Chatelet.

Kaip skelbė Baconas ir Descartes (ir ką vėliau įgyvendino Newtono dėsniai), mokslas ne tik yra neutralus ir universalus; mokslas – tai tikro genijaus kūrinys. Toks mokslo iškėlimas reiškė, kad buvo užmiršti kiti ne mažiau svarbūs šiuolaikinio mokslo ištakų elementai. Iš tikro mokslas priklausė nuo gana atviros idėjų sklaidos ir nesuskaičiuojamos gausybės eksperimentų, kurie buvo demonstruojami atrinktiems naujų mokslo draugijų nariams. Mokslo institucionalizacija, pasitelkus mokslo draugijas ir iš sakyklos sakomus pamokslus, leido sukurti kontekstą, kuris buvo gyvybiškai svarbi sąlyga mokslui išlikti. Netgi Newtonas rėmėsi visuomeniniais ryšiais Londone, Oksforde bei savajame Kembridžo universitete. Anglų dvasininkai – vieni ankstyviausių Newtono sekėjų – naująjį mokslą skelbė iš savo sakyklų, norėdami palaikyti tvarką ir stabilumą bažnyčioje ir valstybėje.

Visų šių pastangų dėka Newtono mokslas tapo ir Švietimo epochos, ir pramonės revoliucijos svarbiausiu elementu. Iki XVIII amžiaus pabaigos pastarieji procesai transformavo Vakarų Europos intelektualinį ir – gerokai lėčiau, – materialųjį pasaulį, o tai savo ruožtu prisidėjo prie to, kad vėlesnės kartos pažangųjį herojinį

mokslo modelį ėmė laikyti neklystamu. Išsimokslinę elito atstovai skeptiškai ėmė vertinti teologiją ir apreiškimo religiją, skatindami priešiškumą įsigalėjusioms ir sustabarėjusioms bažnyčios ir valstybės institucijoms. Mes toliau teigsime, kad naujasis reformatoriškas mąstymas Vakarų Europoje inspiravo kultūros karą su ortodoksine krikščionybe, kuris tęsėsi iki pat Prancūzijos revoliucijos.

Tačiau mokslo svarba moderniesiems Vakarams buvo sietina ne tik su Voltaire ir jo draugų antiklerikaline polemika. Niutoniškas mokslas, įkūnytas taikomoje mechanikoje, tapo pagrindiniu intelektualiniu pramonės revoliucijos dėmeniu, jos protiniu kapitalu. Jau paskutiniame XVIII amžiaus ketvirtyje Didžiojoje Britanijoje tie patys žmonės, kurie teigė esą apsišvietę Newtono mechanikos mokytojai ir taikytojai, dažnai pasipelnymo tikslams propagavo garo variklius, kanalų bendroves ir fabrikinę gamybą. Siekdami savo interesų, taikomojo mokslo naujoves savo šalyje jie skleidė daug aktyviau ir plačiau nei bet kurioje kitoje Vakarų šalyje.

Mokslo reputacija smarkiai pakilo, kai prie jo nuopelnų buvo priskirtas esmingiausias socialinis pokytis žmonijos istorijoje: žmogaus darbo mechanizavimas panaudojant energetinę technologiją. Pirmieji pramonės verslininkai tikėjo, kad tinkamai taikomas mokslas, kurį paprastai siedavo su taikomąja mechanika, didina materialinę gerovę. Nuspręsdami įrengti garo variklį, sukurti vilnos verpimo mašiną ar įdarbinti inžinierių vandens generuojamos energijos tiekimui patobulinti, jie elgėsi kaip tikri Bacono sekėjai, kurie ištobulintas mechanines žinias naudojo iki tol neregėtai pažangai kurti. Tačiau pagražinta mokslo išorė slėpė beatodairišką pelno siekimą.

Principia supaprastinus ir perpratus jos dėsnius, visata tapo pasiekiama, o veikale išdėstytus svorio ir judėjimo principus imta taikyti įprastų sunkių objektų judėjimui. Principai – jų dėka funkcionavo nauji svertai ir skridiniai arba garo varikliai, kuriais buvo galima kanalo vandenį pakelti į aukštesnį lygį – veikė dėl to, kad Newtono dėsniai paaiškino paprastas mechanines operacijas, siejamas su planetų judėjimu. Naujojo mokslo, kurį kūrė moksli-

ninkai nuo Copernico iki Galileo ir Boyle'io, principai buvo sujungti į mechaninių dėsnių sistemą – mechanikos mokslą, suprantamą inžinieriams, pirkliams, verslininkams ir kaimo bajorijai. Tiems, kurie žinojo tuos dėsnius, mokslas ir švietimas tapo dvigubu pažangos varikliu. Amžiaus pabaigoje Thomas Jeffersonas savo tikėjimą mokslo ir pažangos sąveika išreiškė užsakydamas bendrą natūralaus dydžio Bacono, Locko ir Newtono biustų bareljefą[5]; o iš vario ir medžio padarytos miniatiūrinės planetų sistemos su gaubliais, judančiais apie saulę elipsinėmis orbitomis, puošė išpuoselėtus verslininkų ir pirklių bei aristokratų namus.

XVIII amžiaus viduryje Anglijoje civilis inžinierius iškilo kaip naujovių pranašas, tradicijos ir status quo griovėjas. Amžiaus pabaigoje keliautojas į anglingas Derbiširo kalvas arba į Birmingemo cechus galėjo gėrėtis mechanizacijos pasiekimais – ilgesniais kanalais, gilesnėmis šachtomis ir stipresniais varikliais – kurie tapo įmanomi taikomosios mechanikos dėka. (Nedaug kas išsamiai rašė apie šių pokyčių padarinius darbininkų klasei.) XVIII amžiaus Britanijos civiliai inžinieriai tapo naujaisiais „kunigais", kurių skelbiamas išgelbėjimas buvo akivaizdus. Kai Jamesas Wattas ištobulino garo variklį, jis galėjo pasigirti esąs eksperimentuotojas ir teoretikas[6], įgyvendinantis Bacono ir Descartes pažadą.

Kaip ir porcelianu išgarsėjęs Josiahas Wegwoodas, Wattas ir jo verslo kolegos iš Birmingemo tikėjo mašinų galia taip, kaip piligrimai relikvijomis. Jiems buvo sunku patikėti, kad kas nors galėtų atsispirti pažangai. Britų inžinieriai savo naujuosius metodus skleidė nuo Bohemijos iki Vakarų Pensilvanijos. Anglų cechuose ėmę veikti prancūzų šnipai gėrėjosi mašinomis bei dar-

[5] Pastaba pateikta kn. Joyce Appleby. *Liberalism and Republicanism in the Historical Imagination.* – Cambridge, Mass, 1992. – P. 300. Cituojama *Papers of Thomas Jefferson* / Ed. Boyd et al. – Sąs. 15. – P. 384–398; Sąs. 14. – P. 561.
[6] Birmingham Reference Library. – Birmingham, U.K., M. Boulton to J. Smeaton, March 14, 1778. Apie jų „eksperimentus" ir „teorijas". Pateikė Eric Robinson. Plg. A. E. Musson ir Eric Robinson. *Science and Technology in the Industrial Revolution.* – 1969; reprint New York, 1989.

bo pasiskirstymu, kurio dėka tik mechanizuotojas ir pramonininkas galėjo kontroliuoti visą gamybos procesą. Mokslo skatinama racionalizacija leido sukurti daug naujų energijos formų. XVIII amžiuje mokslas iš „milžinų" perėjo į kapitalistų ir praktikų rankas; be to, mokslo universalumą garantavo tai, kad jis buvo prieinamas paprastiems kruopštiems mirtingiesiems. Herojinis mokslas brandino mašinų amžių.

Nuo XVIII amžiaus vakariečiai apie kitas kultūras ėmė spręsti pagal jų mokslą ir technologiją. Jau XVII amžiaus ketvirtojo dešimtmečio Europos keliautojai padarė išvadą, kad visi kraštai, kurie nesusidūrė su vakarietiškais metodais ir mechaninio mokslo veikiamu mąstymu, yra kultūros požiūriu nepilnaverčiai[7]. Tikėjimas tuo, jog mokslas turi galios viešpatauti gamtoje ir ją pavergti, buvo taip pat išreikštas giminės kategorijomis. Mokslas tapo iš tikro vyriška veikla, o sutramdoma ir pavergtina gamta (tačiau ne ją sudariusieji atomai) buvo apibūdinami moteriškosios giminės metaforomis.

Kaip ir darbininkų klasė, Vakarų moterys buvo atskirtos nuo mokslo draugijų, vyraujančiose programose jų poreikiai buvo ignoruojami; tad jos, kaip ir daugelis kitų žmonių, atsidūrė šiuolaikinio mokslo nuošalėje[8]. Vis dėlto galiausiai moterys ir darbininkai, kaip Vakarų pasaulio atstovai, galėjo naudotis tikros ekonominės pažangos vaisiais bei intelektualiais pokyčiais, kurie buvo pasiekti plėtojant mokslą ir technologiją.

Newtono mechanikos galią iškėlė ne vėlesnės kartos, aiškinančios pramonės revoliucijos procesus. Ryšį tarp mokslo ir pramonės nustatė amžininkai. Tuo metu, kai visos Europos elitas su nuostaba žiūrėjo į britų manufaktūrą, Prancūzijos ministras konkurencijos su Britanija reikalams iššūkį savo šaliai įvardijo glaustai: britų jėga yra „... mechanika. Tai yra pramoninės galios paslaptis". Konfidencialioje ataskaitoje susirūpinęs ir pavy-

[7] Michael Adams. *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance.* – Ithaca, N.Y., 1989. – 2 d.

[8] Šis tyrimas apie mokslo suskirstymą pagal lytinį požymį ir tokio suskirstymo padariniai yra analizuojami kn. Sandra Harding. *Whose Science? Whose Knowledge?* – Ithaca, N.Y., 1991. – 1 ir 2 dalys.

do kupinas Napoleono ministras teigė, kad neatidėliotiną pramonės transformavimo ir mechanizavimo uždavinį Anglija išsprendusi itin ryžtingai. Pagrindinis jos pramonės svertas yra taikomoji mechanika, o „milžiniška (Anglijos produkcijos) masė priverčia viską paklusti savo orbitai“[9]. Niutoniškoji metafora buvo itin taikli. XVIII amžiaus britų inžinieriai ir mechanikai ištesėjo pažadą, kurį XVI amžiaus antrajame ir trečiajame dešimtmečiuose davė Baconas ir Descartes, pranašaudami taikomojo mokslo stebuklus.

Žvelgiant iš šios perspektyvos, mokslo ir technologijos pažanga po Isaaco Newtono mirties 1727 metais neatrodo nei atsitiktinė, nei nulemta tik kelių didžiųjų, atskirtų nuo savo aplinkos, protų; netgi korifėjai (jei nekalbėsime apie jų imitatorius) yra priklausomi nuo savo socialinės aplinkos.

Protestantiškai Šiaurės Europai būdinga didesnė spaudos laisvė ir gana nedidelė klerikalų įtaka reiškė, kad jau XVIII amžiaus viduryje Pietų Europoje prasidėjo mokslo ir technologijos sąstingis. Prancūzijos mokyklose ir koledžuose – ypač tuose, kuriuos kontroliavo jėzuitai – Newtono mokslas nebuvo dėstomas iki XVIII amžiaus vidurio. Pasak vieno istoriko, „Prancūzijoje Newtono mokslas galiausiai triumfavo galbūt tik per Jėzuitų ordino lavoną“[10]. Atsižvelgiant į tai, kad didžiąją XVIII amžiaus dalį Europoje vyravo priespaudos atmosfera, gana nesunku suprasti, kodėl mokslas ilgainiui tapo išlaisvintos tiesos simboliu. Vakarų Europos demokratinių revoliucijų iniciatoriai ir rėmėjai, kovodami dėl rinkos bei spaudos laisvės ir švietimo reformos – įskaitant mokslo dėstymą visais lygiais – remdavosi britų pramonės pažanga ir pabrėždavo katalikiškosios Europos atsilikimą.

Naująjį mokslą ir jam būdingą eksperimentinį metodą atvirais tyrinėjimais palaikė mokslininkų klerikalų nekontroliuojamos ir tarptautinio bendradarbiavimo ryšiais susijusios bendruomenės. Vakaruose mokslas bene daugiausia laimėjo iš to, ką amžininkai

[9] Archives nationales. – Paris. – F12 502.

[10] L. W. B. Brockliss. *French Higher Education in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: A Cultural History*. – Oxford, England, 1987. – P. 366, t. p. p. 455.

pavadino naująja literatūrine respublika. Prisimenant Romos triumfą prieš imperijos dekadansą, žodis „respublika“ Vakarų sąmonėje buvo siejamas su laisve ir piliečių dalyvavimu. Apeliuodami į idealizmą, siejamą su laisve ir nepriklausomybe, apsišvietę cenzūros oponentai sukūrė literatūrinę proto respubliką – pusiau slaptą, tarptautinę intelektualinio neutralumo zoną. Šioje įsivaizduojamoje apsišvietusių žmonių visuomenėje mokslas gyvavo nepaisant to, kad ir kaip cenzoriai būtų norėję jį kontroliuoti. Nematomoji respublika ir Vakarų mokslas klestėjo užgimstančioje pilietinėje visuomenėje, jos savanoriškose draugijose, akademijose, skaitymo klubuose ir kavos užeigose, kurios XVIII amžiuje imtos steigti Europos ir kolonijų miestuose. Iki 1750 metų apie Newtono mokslą buvo galima daugiau sužinoti Londono kavos užeigose, kurios finansiškai rėmė savaitines vaizdines demonstracijas ir paskaitas, nei daugelyje Prancūzijos koledžų.

Mokslo revoliucijos laikotarpiu išplėtotas naujasis mokslas ir iki šiol praktikuojami šio mokslo pagrindai teigia, kad tikrąjį išmanymą apie gamtą galima įgyti, išskirtiniu eksperimentavimo metodu atlikus nuodugnius ir pakartotinius tyrimus. Norint šiuo metodu nustatyti gamtoje funkcionuojančius principus, arba, kitaip tariant, gamtos dėsnius, reikia remtis ir konkrečiais duomenimis, ir teorija. Svarbiausia, kad metodą būtų galima pritaikyti ir aprašyti taip, jog kiekvienas eksperimentatorius galėtų pakartoti procedūrą ir patvirtinti ar atmesti gautus rezultatus. Tačiau drauge, pasak originaliojo herojinio pasakojimo apie sėkmingą mokslo funkcionavimą, pritaikęs metodą, tyrinėtojas įgijo naują išskirtinį vaidmenį. Mokslininkas turi tapti toks, koks buvo įsivaizduojamas Newtonas: proto milžinas, į gamtą žvelgiantis nešališku, neutraliu ir objektyviu žvilgsniu. Žymusis Newtono posakis, kad jis „neišgalvoja“ hipotezių, XVIII amžiuje ėmė simbolizuoti įsitikinimą, jog mokslo dėka žmogaus prote susiformuoja iki tol neregėto neutralumo zona.

Herojinė mokslinio metodo samprata nulėmė įsitikinimą, kad gamtos tyrinėjimai turi būti nukreipti tik į tiesos paiešką (kaip manyta buvus Newtono atveju); o tiesa yra tik tai, ką galima paskelbti visuotinai taikomais bendraisiais dėsniais. Priimdamas

tokią nuostatą, tyrinėtojas pirmiausia siekė būti objektyvus, o šiame modelyje objektyvumas tapo tolygus neutralumui. Jo* atrastos ir kitų eksperimentuotojų patvirtintos vertybiškai neutralios žinios atitikdavo tai, kas iš tikro egzistuoja gamtoje.

Herojinis mokslo modelis teigė egzistuojant paprastą tiesioginį santykį tarp gamtos ir žmogaus žinių apie ją – šiaip ar taip, kiekvienoje kalboje ir kiekvienoje kultūrinėje aplinkoje veikia visuotinės traukos dėsnis, teigiantis, kad laisvai krintantys kūnai greitėja proporcingai kritimo laikui. Herojinio mokslo logika įsitvirtino Newtono atradimų dėka bei pasinaudojo tų atradimų atskleistomis tiesomis. Mokslo esme tapo absoliuti tiesa, o ne šiek tiek klaidingas teiginys ar laikina tiesa. Realizmas – tikėjimas, kad daiktus galima pažinti ir kad toks pažinimas prilygsta jų objektyviam egzistavimui – įgijo neįtikėtinai tvirtą pagrindą. Moksliniu žinojimu imta pasitikėti taip, tarsi mokslininkų galvose būtų įtaisyti veidrodžiai. Protas buvo įsivaizduojamas kaip tuščia plokštė, ant kurios jutiminiai įspūdžiai brėžė savo informaciją. Į gamtą atgręžtas mokslininko žvilgsnis nuskaidrėja tik pritaikius griežtą eksperimentinį ir matematinį metodą. Kaip veidrodinis gamtos – kuri pati dabar buvo suvokiama kaip neutrali substancija, turinti tik svorį ir matą – atvaizdas, herojinis modelis amžinai buvo teisingas. Teisingas ne tik tam tikromis kontroliuojamomis aplinkybėmis ar gana teisingas konkrečiu metu, bet visada ir absoliučiai.

Atvirai ir tinkamai taikomas herojinis mokslas žadėjo transcendenciją – atlygį tiems itin sumaniems ir racionaliems žmonėms, kurie, perteikdami gamtos esmę, jos neiškraipo. Mokslo dėsniai leido racionaliems žmonėms apeiti laiką, drauge ir istoriją: maža to, leido įsivaizduoti, kad, tiesiogiai atspindėdami gamtą ir atradę tokią žinių visumą, kuri gyvuotų ištisus amžius ir išliktų teisinga nepaisant represijų, cenzorystės, žiaurumo, karo, maro ir bado, jie gali užbaigti istoriją. Šiuo atžvilgiu mokslininko pasitikėjimui savo intelektiniais gebėjimais prilygo tik jo

* Nuo pat XVII amžiaus ir beveik iki šių dienų mokslo literatūra apskritai teigė, kad mokslo praktikai ir skaitytojai yra vien vyrai.

didvyriškumas ir nesavanaudiška drąsa kovoti su cenzoriais ir ideologais. Mokslo racionalumą lėmė tai, kad jo praktikai užėmė nešališką poziciją, buvo atviri bet kokiai kritikai (jeigu ji rėmėsi eksperimentais), bei tai, jog siekdami pažinti gamtą jie atmetė įsitikinimus, nuomones, savanaudiškumą ar aistrą. Galiausiai herojinio mokslo retorika prisidėjo prie to, kad mokslas imtas suvokti kaip kolektyvinė veikla ir nesavanaudiškų tarptautinių diskusijų rezultatas; todėl mokslininko asmuo, jo ryšiai, prietarai ir interesai nieko bendra neturėjo su tuo, kas buvo priskiriama išskirtinai abstrakčiam mokslui.

Po to, kai XX amžiaus penktojo dešimtmečio pabaigoje buvo įgyvendintas Manheteno projektas, vis daugiau Vakarų pasaulio žmonių, kuriuos persekiojo branduolinės energijos baimė, įsisąmonino, kad yra būtina perprasti branduolinę erą paskelbusių mokslininkų vertybes ir veiksmų motyvus. Iš esmės jie iš naujo atrado mokslininką, kuris pasirodė esąs istorinių pokyčių vykdytojas, o ne paprastas tų pokyčių tarnas. Atsirado būtinybė ištirti ir įvertinti patirtį bei vertybes tų, kurie įgijo tokių galių. Pirmąkart prireikė atsisakyti XVIII amžiuje vyravusio požiūrio, kad mokslininkas yra nesavanaudiškas naujosios literatūrinės respublikos pilietis („ironija tapo tai, kad iš tikro asmenybę, kaip bet kokios mokslinės veiklos veiksnį, herojinis mokslas buvo nustūmęs į šalį“[11]). Todėl daugelį šokiravo staiga padarytas atradimas, jog mokslininkas yra šališkas strategas, atsidūręs tarp mokslininko atvirumo bei pažangos idealų ir karinės būtinybės vykdyti masinio naikinimo programas. Ankstesnioji mokslo istorija, pasakojama nuo švietimo laikų, niekaip neprisidėjo prie to, kad Vakarų pasaulio žmonės sugebėtų mokslą vertinti, iškilus branduolinės galios ir šaltojo karo grėsmei.

[11] Šioje diskusijoje mums pagelbėjo Lorraine Daston str. „The Ideal and Reality of the Republic of Letters in the Enlightenment“ // *Science in Context*, 4 (1991): 367–386.

Mokslas tampa pažangos ir galios garantu

Švietimo epochoje Vakarų elitas pirmiausia sukonstravo gamtos įvaizdį, paskui sukūrė pramoninę tikrovę, kuri tiesiogiai rodė Vakarų mokslo galią. Mokslinė gamtos samprata, kaip ir ankstyvoji industrializacija, pirmiausia susiformavo Britanijoje; ilgainiui ją imta vertinti kaip išskirtinai vakarietišką. Newtono mokslas buvo toks įspūdingas, kad norėdami pailiustruoti apvaizdos nustatytą tvarką ir planą, perimtą bažnyčios ir valstybės institucijų, liberalūs Anglijos dvasininkai sau į pagalbą pasitelkdavo niutoniškąją visatą. Tai buvo naujasis religingumas, imtas vadinti racionaliąja religija. Ji mažai teturėjo bendra su stebukline krikščionybės versija, reliktais ir stebuklais ar su artėjančio tūkstantmečio laukimu. Baimę ir nerimą, kurį anksčiau kėlė gamta, naujoji religija pakeitė viltimi, kurią teikė tvarkingas, harmoningas ir pažinus pasaulis. To laikotarpio Anglijos sodai buvo labai iškalbūs: dingo Versalio aplinką primenantys apkirpti krūmai ir geometriškai taisyklingi takeliai. Vietoj jų atsirado tankumynai, dirbtiniai ežerai ir upeliai kruopščiai prižiūrimuose miškuose: įsitikinę gamtą esant užvaldytą, Anglijos didikai galėjo kurti stichijos iliuziją. Panašaus pobūdžio religingumas suteikė galimybę Thomui Jeffersonui parašyti savąją Naujojo Testamento versiją, iš kurios buvo pašalinta tai, ką jis vadino Šventojo Rašto prieštaravimais. Jeffersonas buvo taip įsitikinęs galįs atskirti Jėzaus Kristaus žodžius, – kurie „žibėjo it deimantai mėšlo krūvoje", – nuo Evangelijos metraštininkų tekstų, jog išdrįso kupiūruoti šventąjį tekstą[12].

Naujojo religinio ir estetinio požiūrio į gamtą kaip laisvą, tačiau tvarkingą visumą politinis analogas buvo XVIII amžiaus Anglijos ir Amerikos konstitucinė ir parlamentinė valdžia. Newtono visata įsivaizduota kaip modelis tvarkos, stabilumo, harmonijos ir laisvės principams formuluoti. Pagal *Principia* visatą, kuri funkcionavo savo matematiškai apskaičiuojamomis jėgomis, bu-

[12] Žr. kn. Thomas Jefferson. *The Jefferson Bible: The life and Morals of Jesus of Nazareth*, introduction by F. Forrester Church. – Boston, 1989.

vo modeliuojamos subalansuotos vyriausybės ir savarankiškos ekonomikos, rinkimų sistemos, konstitucijos ir laisvosios rinkos. Šių Britanijos ir Amerikos modelių imitacija kitose Vakarų Europos šalyse dar labiau sutvirtino anksčiau minėtus kosminius vaizdinius – demokratinės revoliucijos sustiprino herojinio mokslo mitą.

Savivaldos mitas ir vaizdiniai turėjo tam tikrą istorinį pamatą. Konstitucinės vyriausybės aiškiai skyrėsi nuo politinių sistemų, kurias valdė absoliutiniai monarchai ir dvaro paskirti biurokratai, iki 1789 metų pavasario vaikštinėję Versalio soduose. Atstovaujamos valdžios sistemos ugdė ir visiškai kitokias prekybos formas. Absoliutiniai monarchai skatino prekybą ir pramonę, kontroliuodami jas licencijomis, privilegijomis, valstybiniu naujovių rėmimu ir monopolijomis. O Britanijos pramonininkų garo varikliai, aprūpinti savaveiksmiais kondensatoriais ir grįžtamojo ryšio prietaisais, gerai derėjo su sistema, kuriai buvo būdingas gana laisvos rinkos savireguliavimo mechanizmas, platesnės (nors ir ne visuotinės) balsavimo teisės, politinės partijos, lobizmas ir parlamento komitetai. Kai 1776 metais Adamas Smithas rašė apie nematomą ranką, kuri garantavo iš pažiūros gaivališkos rinkos stabilumą, pirmiausia jis rėmėsi Newtono mokslo Didžiojo Matematiko – Dievo ranka.

Smitho įvaizdžiai buvo susiję su naująja tikrove. Viena iš pramonės revoliucijos, – iki šiol išliekančios modeliu, kurį mokslas ir technologija gali pasiūlyti agrarinėms visuomenėms, siekiančioms įveikti skurdą, – priežasčių buvo ta, kad XVIII amžiaus Britanijoje, labiau nei bet kurioje kitoje Vakarų Europos šalyje, mechaninis mokslas buvo taikomas gamybos ir transportavimo sistemoms. Žemyninėje Europoje toks procesas vėlavo, o industrializacijos tempai paspartėjo tik po Prancūzijos revoliucijos.

Konstitucinės, respublikoniškos ir demokratinės Vakarų valdymo formos pasirodė esančios geriau pritaikytos pramonininkų poreikiams ir interesams. Kiekvienoje šalyje pramonininkams įgijus politinę valdžią, buvo imtasi peržiūrėti mokyklų ir universitetų mokymo programas, idant jos atspindėtų mokslinio švietimo svarbą ir įtvirtintų herojinį mokslo modelį. Švietimo epocha ir

pramonės revoliucija mokslui ir jo metodams nutiesė kelią į visas kitas mokymo šakas.

Kartu su visuotine Vakarų pasaulio pažanga, kurios priežastimi buvo laikomas mokslas ir technologija, formavosi išskirtinė politinė kultūra, o ši beveik išimtinai buvo susijusi su atstovaujama valdžios forma. Sunku pasakyti, ar pramonės revoliucija gali būti imituojama arba iš naujo atrandama kitose, iš esmės agrarinėse visuomenėse, tačiau viena yra aišku – mokslo ir technologijos žinių paplitimas paspartino industrializaciją. Istorikai gali patvirtinti, kad XVIII amžiuje naujoji mokslo kultūra geriausiai funkcionavo sistemose, kuriose vyravo atstovaujamos ir gana laisvos kapitalistinės valdymo formos kaip priešingybė absoliutinėms sistemoms. Todėl galima teigti, jog mokslas ir technologijos naujovės, kurių sėkmė priklausė nuo intelektualinės laisvės ir atstovaujamų institucijų, jau seniai yra vykstančios kovos dėl demokratijos dalis. Vakarų mokslo pradžia ne tik sutapo su prekybos plėtra, švietimo reforma ir revoliucija, bet ir jas sustiprino. Atsidėkojant už išlaisvinimą iš viduramžiams būdingų suvaržymų (bei užmirštant ar ignoruojant vargus, kuriuos sukėlė ankstyvoji industrializacija), Vakaruose mokslui buvo suteikta absoliutizmo aura.

Kultūriniai Švietimo epochos karai

Nors iki pramonės revoliucijos pradžios dar buvo likę visas šimtas metų, absoliutizmo oponentai mokslą iš savo arsenalo pasitelkė kaip ginklą. Kas gali būti geriau nei naujasis žinojimas, kurio pagrindu tapo naujieji tiesos standartai – žmogaus protas, eksperimentai, stebėjimas, matematika, – bei naujos socialinio bendravimo formos – mokslo draugijos, akademijos, paskaitos visuomenei ir laisvai platinami spausdinti tekstai. Švietimo epocha kaip kultūrinis karas prasidėjo paskutiniame XVII amžiaus dešimtmetyje. Kritikai ėmė pulti oficialias bažnyčias, religines dogmas, karalius ir netgi velnius bei raganas, teigdami, kad jie yra suklaidintieji arba sąmoningai atsilikusių tironijų, tamsos ir

prietarų šalininkai. Johnas Tolandas savo veikale *Krikščionybė be paslapčių* (1696) smerkė krikščionybės dogmų ir paslapčių iracionalumą; anonimiškame *Traktate apie tris apsišaukėlius* (1719) buvo pasmerktas Jėzus, Mozė ir Mahometas, o Voltaire garsiajame *Kandide* (1759) griežtai kritikavo vergovę, daugumą religijų, taip pat ir aristokratų pasipūtimą. Tad paskutiniame XVII amžiaus dešimtmetyje spaudoje imta skleisti idėjas, kurios prieš dvidešimt metų atrodė neįsivaizduojamos, tačiau – dvasininkijos siaubui – amžiaus pabaigoje tapo įprastos. Iki šiol šių idėjų bijoma, jos neapkenčiamos, o šių laikų tironiškose politinėse sistemose tokių idėjų šalininkai gali labai nukentėti. Pavyzdžiui, 1992 metais Saudo Arabijos vyriausybė įsakė nukirsdinti dvidešimt trejų metų vyrą, nes, anot jos, jis „įžeidė Dievą, šventąjį Koraną ir pranašą Mahometą“[13].

Iki paskutinio XVII amžiaus dešimtmečio Vakarų Europoje siautė religiniai karai ir politiniai neramumai. Tačiau vyraujantis nepakantumas paskutiniame amžiaus dešimtmetyje susidūrė su nauja kultūrine jėga. Naujų galių įgiję Anglijos protestantai ir ištremtieji Prancūzijos protestantai mokslą ir liberalią politinę teoriją nukreipė prieš katalikų bažnyčią ir monarchus, kurių valdymas buvo grindžiamas Dievo valia. Savo šalyje hugenotai labai atkakliai kovojo dėl religinio pakantumo, piliečių dalyvavimo visuomenės gyvenime ir dėl vyriausybės, paskirtos pagal susitarimą, o ne pagal dekretą. Todėl 1685 metais Liudvikas XIV, vadovaudamasis principu „vienas karalius ir vienas tikėjimas“, hugenotams pateikė ultimatumą: atsiversti arba išvykti. Prancūzijos monarcho pastangos likviduoti protestantų mažumą buvo plėtojamos keletą dešimtmečių, tačiau tik XVII amžiaus devintajame dešimtmetyje Liudvikas ir jo ministrai nusprendė galį visiškai įtvirtinti absoliutinę valstybę. Apsilankykite išlikusiuose Paryžiaus kalėjimų archyvuose, ir ten ties vieno kalinio vardu pamatysite įrašą apie nusikaltimą, kurį jis padarė „karaliaus ir tikėjimo atžvilgiu“: „Protestantas“.

[13] Kiti taip pat ten buvo įkalinti net neiškėlus bylos už šventvagystę. Žr. *Human Rights Watch World Report 1993: Events of 1992*. – New York, 1992. – P. 336; t. p. *Washington Post*. – October 1, 1992. – P. A18–19.

Visiškai katalikiška valstybė bus paklusnesnė šlovingajam Karaliui Saulei – bent jau tokia buvo absoliutizmo teorija. Liudvikas XIV įveikė Prancūzijos protestantus, tačiau drauge paskatino susiformuoti naują disidentinę kontrakultūrą Prancūzijoje ir daugelyje kitų Vakarų Europos šalių. Šio naujojo judėjimo stiprybę lėmė tai, kas vyko toli už Prancūzijos sienų. Anglikonai ir kiti politiniai opozicionieriai, priešinęsi pastangoms įvesti Anglijoje absoliutizmą ir katalikybę, 1688–1689 metais įvykdė perversmą. Jie ištrėmė karalių Jokūbą II, vainikavo naują karalių ir karalienę bei pareikalavo, kad vyriausybę skirtų parlamentas, kad būtų priimtas Teisių bilis ir įteisinta religinė tolerancija visų protestantų atžvilgiu. 1688–1689 metų Anglijos revoliucija, kartais vadinama Šlovingąja, parlamentinei valdžiai suteikė iki tol neregėtų konstitucinių galių ir paskelbė juridiškai apsaugotos spaudos laisvės ir religinės tolerancijos erą. Tad persekiojimai už Lamanšo, Prancūzijoje, staiga ėmė atrodyti kaip eilinis valstybės įtvirtinamos ortodoksijos pavyzdys. Pasisakydami už atstovaujamąją valdžią, reformatoriai pradėjo kultūrinį karą su absoliutine monarchija; kartu tai buvo karas tarp pasaulietinių ir religinių jėgų, tarp religinės tolerancijos ir tamsos bei prietarų.

XVII amžiaus devintajame dešimtmetyje Prancūzijos protestantai buvo perkrikštyti arba uždaryti į Bastiliją kartu su klastotojais, vagimis ir netgi alchemikais. Tarp ištremtųjų pasirodė esą daug protestantų intelektualų, kurie, atsidūrę Anglijoje, Amerikos kolonijose arba tokiuose protestantiškuose miestuose, kaip Amsterdamas ar Ženeva, savo žurnalistinius įgūdžius panaudojo idealizuotam Anglijos valdžios portretui kurti. Viename pasakojime jie aprašė naująjį triumfuojantį parlamentą, Newtono mokslą, suvaržytą, tačiau įteisintą protestantų bažnyčią ir juridinę visų protestantų toleranciją. Absoliutizmo priešininkų gretose netrukus atsirado tokių naujų veikėjų, kaip filosofas Voltaire. Jie teigė Angliją esant pranašesnę tuo, kad joje nebuvo juridiškai proteguojamų socialinių luomų, kurių teises lemtų prigimtis ar karališkosios privilegijos. Anglofilija tapo išskirtiniu kylančios Švietimo epochos ženklu, o filosofas – nuo Pierre Bayle'io iki Benjamino Franklino ir Mary Wollstonecraft – nauju kultūros simboliu; juo galėjo

būti mokslo žmogus, pranašas, kovotojas prieš tironiją ir priespaudą, originalus mąstytojas, išpuoselėto stiliaus rašytojas, kartais pornografinės literatūros autorius, mokslo kaip dalyko dėstytojas, salonų šeimininkas arba laisvasis masonas.

Remdamiesi savu Locko ir Newtono supratimu, Prancūzijos tremtiniai ir filosofai skubėjo spausdinti bet kokias idėjas, kurios atrodė pavojingos įsigalėjusiai arba represyviai valdžiai. „Galinga šviesa sklinda visame pasaulyje, ypač dviejose laisvose šalyse – Anglijoje ir Olandijoje, ... nors tai ir sunkiai įmanoma, tačiau mokslas ir literatūra turi plisti daug greičiau, negu iki šiol“[14], – taip apie XVIII amžiaus pradžią savo draugams – Olandijos Respublikoje gyvenantiems Prancūzijos tremtiniams – rašė anglų respublikonas. Šviesos metafora gyvavo visą amžių, nes ji buvo siejama su religine tolerancija ir nemaža intelektualine laisve bei pažanga.

Anot XVIII amžiuje gyvenusio Kanto, modernybės pradžią simbolizavusios Švietimo epochos pavadinimas kilo iš troškimo skleisti šviesą į tamsiąsias žmogaus proto kerteles. Nuo XVII amžiaus devintojo dešimtmečio šią iniciatyvą perėmė mokslas. Filosofai švietimą išplėšė iš dvasininkijos rankų. Jie teigė, kad visas pažinimas, susijęs su morale, politika ar istorija, gali būti mokslinis. Kiekvienos tyrinėjimo srities tikslu tapo objektyvi bendrųjų principų paieška; dabar buvo įmanoma sisteminti visą žinojimą. Netgi skaitymo ir kalbėjimo aktus, žmogaus proto sąveiką su kalba, – nepaisant to, ar ji antikinė ir biblinė, ar moderni ir nevakarietiška, – dabar galima suvokti moksliškai. Šios naujos nuostatos paskatino filosofus ieškoti visų kalbų ištakų ir tuo pat metu kurti pirmąsias enciklopedijas. Kitaip tariant, *Principia* filosofams tai buvo tik pradžia. Jie pertvarkė kiekvieno egzistuojančio pažinimo medžio šaką ir netgi sukūrė naują. Norėdamas, kad ši idėja atrodytų įtikinamesnė, prancūzų filosofas Diderot 1751 metų enciklopediją pirmąkart papuošė grafiniu naujojo medžio atvaizdu.

[14] Rex A. Barrell, ed. *Anthony Ashley Cooper, Earl of Shaftesbury (1671–1713), and 'le Refuge Française' Correspondence.* – Lewiston, N. Y., 1989. – P. 92.

Polemizuojantys filosofai ne tik „kultivavo“, bet ir „skiepijo“ bei „kirto“. Jie menkino vienus dalykus ir iškėlė kitus. Šio proceso metu istorija iškilo kaip dalykas. Ji dar nebuvo tokia profesionali ir moksliška, kokia yra dabar, bet užtat daug pasaulietiškesnė nei Liudviko XIV metraštininkų darbuose: karaliaus garbintojai norėjo parodyti Dievo ranką istorijoje, ypač Prancūzijos dvare, o filosofai atmetė ir tokį pamaldų garbinimą, ir biblinius pasakojimus apie žmonių kilmę bei lemtį. Jie lygiavosi į tokius anglų rašytojus kaip lordas Clarendonas, kuris parašė pirmąją Anglijos pilietinių karų istoriją, ir ypač į vigų apologetus, savo darbuose norėjusius pateisinti 1688 metų revoliuciją. XVIII amžiaus pabaigoje istorikai ėmėsi veiklos, su kuria dabar yra susipažinęs kiekvienas, kas yra skaitęs istorijos kursą. Skaitydami senus dokumentus ir kronikas, istorikai stengėsi gauti žinių apie jų autorius. Jie ėmė tyrinėti tai, ką istorikai profesionalai vėliau pavadino pirminiais, arba originaliais, šaltiniais.

Kartu su pasaulietiniu požiūriu į istoriją Europos filosofai pateikė naujus senųjų kalbų ir tekstų vertinimus. Skaityti senuosius tekstus, o ir apskritai bet kokius dokumentus, nėra paprasta, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Netgi paėmę į rankas vietos laikraštį jūs teiraujatės, kodėl išspausdintas vienas ar kitas straipsnis. Arba domitės, kokiai partijai priklauso žurnalistas. Pasaulietinės istorijos specialistai tokius klausimus ėmė kelti kiekvienam tekstui, įskaitant ir Bibliją (kad ir kaip akiplėšiška tai atrodė). XVIII amžiuje tekstų kriticizmas, t. y. jų skaitymas ir interpretavimas, buvo vadinamas šiandieniniu „hermeneutikos“, arba, kaip buvo įprasta anksčiau, – „filologijos“ terminu. Anksčiau tuo užsiimdavo pamaldūs vienuoliai, atidžiai skaitę antikinius fragmentus, arba protestantai, siekę paneigti katalikų bažnyčios pateikiamą Šventojo Rašto interpretaciją. Visa tai pasikeitė Švietimo epochos metu.

Pradėdamas nuo naujų žodynų ir enciklopedijų, hermeneutinis menas – šviečiamasis literatūrinis kriticizmas – ėmė nuodugniai nagrinėti mitus ir pasakojimus. Biblinės istorijos ir antikinės pasakėčios buvo pripažintos pasenusiomis. Nors iš bet kokio muziejaus ekspozicijos galime spręsti, kad XVIII amžiuje meni-

ninkai žavėjosi antikos dievais, šito negalima pasakyti apie to meto pasaulietinius intelektualus. Dauguma filosofų manė, jog dievus ir mitus apie juos sukurpė lakios vaizduotės pasakotojai ir kunigai. Filosofai rūsčiu žvilgsniu persmelkė ir bažnyčios istoriją; jų nuomone, nešališkai rašydami apie bažnyčias jie tvirtino savo pozicijas. Knygos tekstas, net atskiri žodžiai staiga tapo per daug svarbūs, kad juos būtų galima palikti bažnytinių interpretatorių valiai. Žodžius derėjo panaudoti visiškai pasaulietiniam ir moksliniam mokymui kurti, tačiau šio projekto padariniai mokymui paaiškėjo visai neseniai. Šių laikų kultūrinių karų ginklų arsenaluose kalbai, – kuri yra įvairiai panaudojama (ir kuria dažnai yra piktnaudžiaujama), – teikiama svarbi reikšmė.

Siekdami perimti hermeneutiką mokslo reikmėms, filosofai turėjo kovoti su penkiolikos amžių trukmės krikščioniškąja tradicija. Per tuos amžius Biblijos aiškintojai reiškė išskirtines pretenzijas į Dievo žodį. Jie sukūrė hermeneutiką; jie klasifikuodavo žodžius, nustatydavo jų kilmę ir, pasitelkę kitus to meto tekstus, įvertindavo tų žodžių reikšmę. Visa tai buvo daroma siekiant kuo tiksliau išaiškinti Šventojo Rašto fragmentų prasmę. Remiantis jų pateikta Pradžios knygos traktuote, Mozė buvo pirmasis istorikas, o sukūrimas ir tvanas – tikri ir lemtingi praeities įvykiai. Pasaulio pradžią buvo galima nustatyti labai tiksliai; kai kas sakė, kad taip pat tiksliai galima nustatyti ir jo pabaigą. XVII amžiuje hermeneutikai (daugiausia bažnyčios tarnai) surinko visus įmanomus senovinių tekstų duomenis ir padarė išvadą, kad Dievas sukūrė pasaulį apie 4000 m. pr. Kr.; taip prasidėjo žmonijos istorija, kuri rutuliojosi antgamtiškojo lygmens šešėlyje. Protestantų dvasininkai pažengė dar toliau. Jie ieškojo duomenų apie istorijos pabaigą, antrąjį Kristaus atėjimą ir tūkstantmetį. Tam tikslui jie ėmė kruopščiai tyrinėti Biblijos žodžius. Bažnyčios tarnai buvo įsitikinę, kad, nustačius antikinių karalysčių chronologiją, pasaulio pabaigą galima nuspėti nuodugniai išanalizavus tekstą ir atlikus matematinius apskaičiavimus.

Savo kultūriniuose karuose prieš dvasininkiją ir biblinę hermeneutikos versiją švietimo filosofai pasidygėdami atmetė bažnyčios istoriją ir tūkstantmečio idėją. Žmones, kurie pranašavo

pasaulio pabaigą, jie laikė entuziastais arba bepročiais. Filosofai satyrikai apibūdindavo religines tekstų interpretacijas, kurios atrodė prieštaraujančios įprastai žmonių patirčiai arba besikertančios su naujuoju mokslu. Anot filosofų, Biblijoje gali būti teigiama, kad saulė juda, tačiau tai tik religinė metafora, analogiška neįtikimiems graikų legendų pasakojimams. Naudodamasis iškasenų duomenimis, vienas iš geologijos pradininkų prancūzų filosofas Buffonas atmetė teiginį, esą pasaulis buvo sukurtas 4000 m. pr. Kr., kaip bereikšmį šventeiviškumą.

Taigi įrodžius biblinės istorijos versijos klaidingumą, istorija taptų visiškai žmogiška ir pasaulietine sritimi, laiko begalybe, už kurią niekas konkrečiai nėra atsakingas. Tačiau filosofai neapsiribojo iškasenomis. Šie mąstytojai, kurių dauguma buvo ragavę religinių mokslų, paprasčiausiai perėmė hermeneutinius metodus ir panaudojo juos saviems tikslams. Jie manė, kad neverta apsiriboti tik tekstine Biblijos pasakojimų analize ir taip viską palikti dvasininkijos valiai. Švietimo epochoje hermeneutika tapo kritinės analizės įrankiu kiekvienoje mokslo srityje. Tuo metu, kai taip atkakliai buvo puolamas tradicinis mokymas, kai vyko nuožmus kultūrinis karas, Diderot švietimo šalininkus apibūdino kaip eklektikus, skeptikus ir tyrinėtojus, kurie „pamynė prietarus, tradicijas, garbinimą, visuotinį sutarimą, autoritetus – žodžiu, viską, kas įbaugina minią; jie drįsta mąstyti patys ir gali pakilti iki aiškiausių bendrųjų principų, juos nagrinėti, aptarinėti ir netikėti niekuo, išskyrus tai, ką liudija jų pačių protas ir patirtis“[15].

Eklektikų, skeptikų, antiklerikalų, mokslininkų, religinių tremtinių ir žurnalistų sukurtas švietimas pateikė sąlygas modernaus kultūrinio projekto, kuris pasireiškė individo pastangomis suvokti gamtą ir žmoniją, pasitelkus mokslines ir lingvistines priemones ir metodus, dabar imtus taikyti kiekvienoje mokslo srityje. Apsupti gausybės represinių visuomenių ir valdžių, „kurių dauguma buvo despotiškos“, XVIII amžiuje reformatoriai savo knygose

[15] Iš jo straipsnio apie eklektizmą leidinyje *Encyclopedie* (1751), žr. Denis Diderot, *Encyclopedie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des artes et des metiers*. Nouvelle impression en facsimile de la premiere edition de 1751–1780. – Stuttgart. 1966. – Sąs. 5. – P. 270.

ir žurnaluose paskelbė apie „imperiją, kuri valdo tik protą". Išreikšdami pagarbą, „[tai imperijai] mes suteikiame Respublikos vardą, nes ji išsaugo savo nepriklausomybę ir jos esmė yra būti laisvai. Tai talento ir proto imperija"[16]. Jos nariai „išsiskiria savo nuopelnais ir turi tokią pat puikią reputaciją kaip ir didžiosios pasaulio valstybės". Šioje toli gražu ne kuklioje vizijoje išryškėjo naujas XVIII amžiaus asmenybės tipas: nenuolaidus ir bet kokią valdžią įtariai vertinantis individas, kuris labiau rūpinasi savo asmenybės savitumu ir materialia pažanga, o ne tradicijos išsaugojimu; naujosios literatūros, romanų, laikraščių, slaptų rankraščių, netgi pornografijos, – visos literatūros, kuri buvo specialiai leidžiama nuolat augančiai miesto rinkai, – skaitytojas.

Nuo tada, kai Švietimo epocha apibrėžė modernią individo idėją, Vakarų kultūriniam projektui priešiški filosofai ir politiniai judėjimai savo pyktį nukreipė į švietimą. Jie užsipuolė vieną iš kertinių švietimo principų – kultūrinį autonomiškos asmenybės idealą. Nors Imanuelis Kantas džiaugėsi individualaus proto išsilaisvinimu iš prietarų ir išankstinių nuostatų pančių, kiti čia įžvelgė itin pavojingą reiškinį. Dešinieji kritikai manė, kad individo autonomija kenkia bažnyčiai, valstybei ar bendruomenei; vėliau kairiaisiais save laikantys kritikai proto šlovinimą įvertino kaip pavojingą iliuziją, būdą represijoms ir godumui pateisinti arba kaip paprasčiausią uždangą, už kurios slypi kolonijinė agresija ir vyrų viešpatavimas. Ir anksčiau, ir dabar vieni ir kiti nujautė, jog devizas, kurį Kantas pateikė Švietimo epochai – „išdrįsk žinoti" – nebuvo tik tuščias grasinimas.

Žvelgiant iš patogios XX amžiaus Vakarų pozicijos, kultūriniai karai kartais atrodo per daug laisvo laiko turinčių intelektualų pramoga. Šiaip ar taip, švietimas įgijo išskirtinę politinę reikšmę. Nuo pat Prancūzijos revoliucijos laikų švietimo oponentai kaltino jį sukėlus revoliucinius procesus. Šiuolaikiniai cinikai, kurie teigia, esą Vakarų demokratinė ideologija sankcionavo rasizmą ir seksualinę diskriminaciją, smerkia švietimo ribotumą, elitiškumą bei trumparegišką poziciją Vakarų imperializmo at-

[16] *Historie de la Republique des Lettres en France (1780).* – P. 4–5.

žvilgiu (nors tai neturėtų labai stebinti, nes dauguma filosofų – tai (seniai mirę) baltaodžiai vyrai europiečiai.

Tačiau kad ir kokie arogantiški ir neįžvalgūs švietimo filosofai būtų buvę, jie siekė tiesos turėdami konkretų tikslą – reformuoti esamas institucijas. Jų aistrą įžiebė XVII amžiaus pabaigai būdingas pasibjaurėjimas absoliutizmu bei tuo, kaip Prancūzijos valdžia persekiojo protestantus. Tačiau filosofai norėjo peržengti religinį nepakantumą ir užčiuopti problemos esmę. Pirmiausia buvo puolami bažnyčios tarnai, paskui kliuvo religiniam dogmatizmui, o galiausiai, kai judėjimas tapo tarptautinis, filosofų šalininkai ėmėsi pačios senojo režimo valdžios struktūros. Todėl XVIII amžiaus revoliucijų, įskaitant Amerikos revoliuciją, negalima suprasti nesuvokus švietėjiškų idealų galios ir socialinės aplinkos, kurioje tie idealai buvo puoselėjami.

Teigdami savo pasiryžimą skleisti mokslą ir toleranciją, filosofai labai veiksmingai panaudojo spausdinimo mašiną. Raštingumas ir apsiskaitymas, kuris buvo nukreiptas į aktualias to meto problemas, skatino formuoti naują socialinę terpę, iš kurios išaugo pilietinė visuomenė. Mėgstantys skaityti ir šiek tiek laisvo laiko turintys turtingi miestiečiai savo visuomeninį gyvenimą susikūrė už bažnyčios ir šeimos ribų – savanoriškose asociacijose, politinėse partijose, skaitymo klubuose, mokslinėse draugijose, salonuose, masonų ložėse ir literatūriniuose bei filosofiniuose klubuose, kuriuose išsilavinę vyrai (kartais ir moterys) galėdavo susitikti, skaityti ir diskutuoti atskirtai nuo šeimos, bažnyčios ar valstybės. Šios socialinės aplinkos žmonės palankiai vertino švietimo idealus, kurie buvo patrauklūs motyvuotiems, apsišvietusiems, savimi patenkintiems asmenims, dėl to artimiems prekybinės visuomenės individualizmo pagrindui. Komerciškai nepriklausomi ir pasiturintys žmonės siekė laisvai spausdinti ir burtis draugėn, pirkti ir parduoti. Švietimo epochos komercija, lygiai kaip iš knygų ir žurnalų įgytos žinios ir gyvenimo patirtis – iš laisvų susivienijimų – sudarė galimybę švietimo projektą susieti su Vakarų rinkos visuomene, su prekyba, kuri apėmė viską – nuo medvilnės iki vergų, ir su liberalia autonomiško individo idėja. Šių naujų papročių ar institucijų nebuvo galima su-

derinti su tradicine Vakarų visuomene ir institucijomis, su gildijomis, vienuolynais, atskiromis dvasininkų rezidencijomis, su valstybės pareigūnų ir cenzorių kontroliuojamomis monopolijomis, liaudies tikėjimais ir tradicijomis. Atėjus modernybei dingo tai, kas anksčiau teikdavo didelę paguodą ir netgi saugumo jausmą.

Susidūrę su laisvę varžančiais režimais, kurie gynė vyraujančių grupių interesus ir siekė kontroliuoti žinojimą bei prekybą, švietimo idealai galėjo įžiebti revoliuciją. 1776 metais bei XVIII amžiaus devintajame dešimtmetyje abiejose Atlanto pusėse, – iš pradžių Amerikos kolonijose, paskui Olandijos Respublikoje, Belgijoje ir Prancūzijoje, – įvyko demokratinės revoliucijos. Remdamiesi respublikoniškais politiniais idealais, kurių dalis buvo perimta net iš Renesanso, ir dar pasitelkę naująjį tikėjimą mokslu bei pažanga, XVIII amžiaus pabaigos radikalai ir revoliucionieriai manė įgyvendiną švietimo priesakus. Tad Švietimo epochos intelektualų pradėtas kultūrinis karas turėjo revoliucinių padarinių.

Po sunkių XVIII amžiaus sukilimo prieš tradiciją išbandymų susiformavo humanitariniai mokslai. Pirmiausia istorija, paskui psichologija, sociologija ir antropologija kaip profesionalūs dalykai iškilo po Prancūzijos revoliucijos ir kaip savotiškas atsakas į ją. XVIII amžiaus pabaigos revoliucijų dėka istorija ir apskritai humanitariniai mokslai staiga pasidarė gyvybiškai svarbūs. Poreikis įvertinti Švietimo epochos ir Prancūzijos revoliucijos reikšmę tapo vienu iš svarbiausių istorijos tikslų. Ir tai buvo daugiau nei kuklus bandymas plėtoti mokymo programą. Skirtingas požiūris į Prancūzijos revoliuciją lėmė tai, kad XIX amžiuje naujųjų socialinių mokslų šalininkai, svarstydami naujųjų dalykų svarbą visuomenei, susiskirstė pagal savo ideologines nuostatas. Liberalūs istorikai pritarė švietimo pateiktai reformos sampratai. Kiti socialiniai mokslininkai ir istorikai kaltino švietimą sukėlus Prancūzijos revoliuciją; švietimas ir revoliucija buvo vertinami kaip tragiškas nukrypimas nuo ilgus amžius vyravusio Vakarų pasaulio stabilumo, kurį anksčiau garantuodavo monarchai, aristokratai ir bažnyčia.

4.-1126

Tačiau Švietimo epochos pateikta mokslo samprata buvo tokia sėkminga, kad niekas nebenorėjo grįžti prie metodų ir įpročių, būdingų visuomenei iki Švietimo epochos. Ir Prancūzijos revoliucijos oponentai, ir jos rėmėjai pasaulietinę istoriją įvardijo kaip savo vadovą ir ginklą; nei vieni, nei kiti nenorėjo atsisakyti mokslo mantijos. Konservatyvūs XIX amžiaus istorikai (pavyzdžiui, vokietis Leopoldas von Ranke) atmetė Švietimo epochos reformų programą. Liberalūs istorikai, dažnai susivieniję su miestietiška ir pramonine buržuazija, rėmėsi ta programa bei Prancūzijos revoliucijos palikimu ir pasisakė už radikalius pokyčius. Tačiau nei vieni, nei kiti nebegrįžo prie tokios istorijos, kurią rašė metraštininkai, bažnyčios apologetai ar tūkstantmečio propaguotojai. Šia prasme XVIII amžiaus kultūrinį karą laimėjo filosofai. Istorija, kaip bus teigiama kitame skyriuje, buvo priklausoma nuo tų laimėjimų.

Protestantiškasis mokslas ir Amerikos universitetai

Kontrastas tarp filosofo ir klerikalo visada buvo daug ryškesnis katalikiškoje Europoje negu protestantiškoje žemyno dalyje. Liudviko XIV kova su protestantais beveik visam šimtmečiui nulėmė pasaulietinės kultūros diskusijų pobūdį. XVIII amžiaus pabaigoje Britanijoje ir Amerikoje vyravusi Švietimo epochos samprata smarkiai skyrėsi nuo Europos žemyne gyvavusios. Britanijoje ir Amerikoje kitaip reaguota į Prancūzijos filosofų nereligingumą ir antiklerikalizmą. Schema buvo tokia: švietimas iškilo Britanijoje, persikėlė per Lamanšą į žemyną, kuriame (ypač Prancūzijoje) disidentinė jo kontrakultūra išsiliejo į smurtinius veiksmus, nukreiptus prieš dvasininkus; paskutiniais amžiaus dešimtmečiais švietimo principai buvo perkelti už Atlanto, į Amerikos kolonijas, kur juos labiau brangino nei gimtajame Senajame pasaulyje.

Amerikos susižavėjimas Švietimo epocha, – kurį galbūt geriausiai iliustruoja Benjamino Franklino gyvenimas, – pasireiškė polinkiu į mokslinį eksperimentavimą ir politinį aktyvumą,

drauge ignoruojant radikalųjį Prancūzijos enciklopedininkų ateizmą. O Britanijoje paskutiniais XVIII amžiaus dešimtmečiais dauguma intelektualų, išskyrus radikalus, ėmė nebepasitikėti švietimu. Jiems švietimas asocijavosi su ateizmu, vėliau su maištingaisiais kolonistais, galiausiai su Prancūzijos revoliucijos kraštutinumais. Tačiau skirtingus požiūrius angliškai kalbančiose šalyse, esančiose abipus Atlanto, vienijo protestantizmo gija.

Ankstyvieji protestantai buvo žodžio eretikai. Bibliją jie pavertė ginklu prieš Romos bažnyčios dogmas. Be to, anglų protestantai XVII amžiuje sudarė ypatingą mokslo ir religijos sąjungą, aukštojoje kultūroje išlikusią iki XIX amžiaus. Jos esmė buvo ta, kad tinkamai suprastas mokslas gali paremti religiją. XVII amžiaus viduryje anglų puritonai gynė ir parlamentą, ir Bibliją; jie buvo pasirengę pradėti karą su savo karaliumi, kurį galiausiai 1649 metais nukirsdino. Tuo pat metu anglų ir amerikiečių kultūrai puritonai pateikė savitą mokslo ir religijos sampratą. Šie procesai amerikietiškąją švietimo versiją padarė ne tokią piktą ir antiklerikališką, labiau tikinčia pažanga. Protestantiškasis švietimas amerikiečiams nubrėžė kryptį, kuri iki šiol daro poveikį jų kultūriniam gyvenimui. Kitaip tariant, istorija yra reikšminga: Amerikos kultūrinio gyvenimo dalyviai, kad ir kokia būtų jų gyvenimo patirtis, niekada nėra visiškai laisvi nuo protestantiškosios kolonijinės praeities ir tėvų įkūrėjų sąsajų su švietimu.

Ne taip, kaip katalikų dvasininkija Europoje, į Amerikos kolonijas išvykę XVII amžiaus anglų protestantai ir puritonai manė galį Bibliją suderinti su mokslu. Ir Biblija, ir mokslas buvo naudojamas prieš Romos katalikus ir netgi anglikonų dvasininkus. Bekonizmas jų tikėjimui mokslu suteikė protestantišką atspalvį. Bacono samprotavimai buvo mieli protestanto širdžiai: „Kai Dievui atrodė būtina, jis išsikviesdavo Romos bažnyčią atsiskaityti už jo pasibaisėtiną elgesį ir ceremonijas... Dieviškoji apvaizda buvo apreiškusi, jog turįs atgimti ir atsinaujinti visas žinojimas“[17]. Pabrėždamas būtinybę rinkti duomenis ir įgyti itin

[17] Francis Bacon. *The Advancement of Learning*, ed. Arthur Johnson. – Oxford, England, 1974. – P. 42.

kruopštaus ir sunkaus darbo patirtį kaip svarbiausius dalykus siekiant pažinimo, Baconas iš esmės protestantišką darbo etiką susiejo su empiriniu gamtos tyrinėjimu.

XIX amžiuje anglų ir amerikiečių požiūris į mokslą išliko priklausomas nuo puritoniško ir revoliucinio XVII amžiaus. Modernybei, o ypač XIX amžiaus universitetui, puritonai įdiegė mintį apie Dievo žodžio ir Dievo darbų, Biblijos studijų ir gamtos mokslo tyrimų vienovę. Šios tradicijos rezultatas – savitas anglų ir amerikiečių herojinio mokslo modelio variantas, pagrindęs nuostatą, esą mokslininkas visiškai galįs sutarti su dvasininku. Mokslininkas gali būti religingas ir tuo pat metu racionaliai siekti pažinti gamtą. Jo religingumas veikiausiai intelektualinis nei emocinis, tačiau kartu ir neapibrėžtai (ar netgi iš esmės) krikščioniškas.

Jeigu žemyninis ir ateistinis švietimo variantas būtų triumfavęs prieš anglų ir amerikiečių protestantizmo sukurtą mokslo versiją, XIX amžiaus Britanijos ir Amerikos universitetai būtų buvę daug pasaulietiškesni. Tačiau gana ilgai šiose institucijose XIX amžiaus herojinė mokslo samprata ir Biblija egzistavo greta viena kitos. Biblijos įtaka universitetuose dėstomąja anglų kalba mažėjo labai lėtai; procesas prasidėjo tik po kovų XIX amžiaus viduryje, kai mokslininkai į savo sąjungininkų gretas ėmė telkti kiek galima daugiau intelektualų. Biblijos nuvainikavimą lėmė tuo metu jau brandūs istorijos, hermeneutikos, geologijos dalykai, susivieniję su itin reikšmingu naujuoju Darwino evoliucijos mokslu. Galima pamanyti, anglai ir amerikiečiai išlaukė iki pat XIX amžiaus vidurio ir tik po to susikovė (ir laimėjo) paskutinėje švietimo kovoje.

Iki tol anglų ir amerikiečių universitetai atmetė materializmą, ateizmą ir antiklerikalizmą, – savybes, kurias mokslui priskyrė žemyno filosofai. Iš esmės universitetuose buvo pasitenkinama kompromisu tarp to, ką protestantai įvardijo Dievo darbu (t. y. mokslu) ir Dievo žodžiu (t. y. Biblija). XIX amžiaus devintajame dešimtmetyje vieno geriausių Amerikos valstybinių universitetų vadovas nurodė, kad „formuojant dėstytojų kolektyvą, būtina labai kruopščiai pasirinkti talentingus, sąžiningus, garbius vy-

rus, kad šie savo protinėmis ir moralinėmis savybėmis būtų pajėgūs rengti piliečius, kurie plėtotų mūsų krikščioniškąją civilizaciją"[18]. Kaip teigiama žurnale *The Nation* išspausdintame straipsnyje, 1915 metais „ne tik religiniuose koledžuose, bet ir valstybiniuose universitetuose [vis dar buvo] įprasta kandidatą paklausti apie jo bažnytinius ryšius. Bet koks ryšys su bažnyčia buvo vertinamas"[19].

Vis dėlto kompromisas tarp žodžio ir darbo niekada nebuvo tvirtas. Po XIX amžiaus šeštojo dešimtmečio jis pamažu sužlugo po to, kai istorikai ir mokslininkai sudarė sąjungą, prie kurios prisidėjo naujieji hermeneutikai. Taip buvo tam tikru būdu pakartotas XVIII amžiuje vykęs žemyno filosofų kultūrinis karas su dvasininkija. Iš pradžių nedidelė anglų ir amerikiečių geologų grupė ėmė abejoti Bacono pasiūlytu kompromisu. Jie norėjo tyrinėti ir skaityti paskaitas apie geologiją taip, tarsi Biblijoje nebūtų buvę nieko svarbaus pasakyta apie tai. „Fizinė geologinių tyrimų dalis turi būti vykdoma visiškai neatsižvelgiant į Šventąjį Raštą", – 1832 metais teigė Lyellas[20]. Nepaisant to, norint geologiją atskirti nuo biblinės istorijos, reikėjo paneigti mokslinį Biblijos pasakojimų pagrįstumą. Viktorijos epochos geologai Adamas Sedgwikas ir Williamas Whevellis – Kembridžo universitete dėstytojavę anglikonų dvasininkai, – pasitelkę filologiją, antikos istoriją ir iškasenų liekanas, siekė atskleisti Biblijos pasakojimų prieštaravimus ir neatitikimus. Nuo tol Šventąjį Raštą buvo galima skaityti kaip bet kurį kitą tekstą ir nagrinėti jį pritaikius mokslinės hermeneutikos metodus.

Vadovaudamiesi filosofų nurodymais, XIX amžiuje mokslininkai hermeneutikai mokslinį metodą ėmė taikyti pačiai Biblijai.

[18] Citata iš inauguracinės James B. Angel kalbos, pasakytos XIX a. 9 dešimtmetyje. – Bradley J. Longfield. „From Evangelicalism to Liberalism: Public Midwestern Universities in Nineteenth Century America" // George M. Marsden and Bradley J. Longfield, eds. *The Secularization of the Academy*. – New York, 1992. – P. 55.

[19] Ten pat. – P. 56.

[20] Citata iš James R. Moore. „Geologists and Interpreters of Genesis in the Nineteenth Century" // David C. Lindberg and Ronald L. Numbers, eds. *God and Nature: Historical Essays on the Encounter Between Christianity and Science*. – Berkeley, Calif., 1986. – P. 322–350, citata p. 337.

Jie, istoriškai ir lingvistiškai įvertinę Šventojo Rašto reikšmę, reikalavo, kad jis būtų lyginamas su kitais istoriniais tekstais. Atvirai kalbant, Biblija buvo reliatyvizuota. Kai tik pasakojimas apie septynias sukūrimo dienas tapo prieinamas hermeneutiniam tyrimui, jo žodžius imta vertinti kaip paprasčiausias kalbines mįsles, kurias buvo galima įminti pritaikius antikines kosmologijas, perteiktas kituose laiko ir erdvės požiūriu artimuose tekstuose. Tad galima sakyti, jog mokslinė istorija metė iššūkį Biblijai ir, pasitelkusi hermeneutiką, įveikė šią paskutinę kliūtį, kuri jai trukdė įsiviešpatauti praeities istorijoje. Pažodinis Biblijos aiškinimas buvo paliktas religiniams fundamentalistams, nes išsilavinusiems žmonėms tai paprasčiausiai neberūpėjo.

Panaikinus Biblijos išskirtinumą atsirado erdvės brandžiam istorijos mokslui. Padrąsinti istorijos ir hermeneutikos pergalės, pasaulietiniai intelektualai ėmė ieškoti naujų tyrimo objektų. Kadangi hermeneutika ir istorija sugebėjo sudaryti sąjungą su mokslu, idant pasiektų autonomiją religijos atžvilgiu, jos abi galėtų būti sėkmingai naudojamos rašyti paties mokslo istoriją. Tad mokslas įgytų dar tvirtesnes pozicijas, o tie, kurie manė, kad tik garbūs krikščionys gali dėstyti universitetuose, netektų pagrindo po kojomis. Taigi sąmoningai polemiškai nusiteikę pasaulietiniai mokslo istorikai ėmė rašyti triumfuojančio mokslo istorijas. Šios pirmosios anglų ir amerikiečių mokslo istorijos siekė pademonstruoti mokslo teisumą ir patvirtinti herojinį mokslą esant nešališką, socialiai neutralų, teisingą ir objektyvų.

Kornelio universiteto įsteigėjas Andrew Dicksonas White'as buvo žymiausias XIX amžiaus mokslo istorikas. Savo veikale *Mokslo karų su teologija krikščioniškame pasaulyje istorija* (1896) Šventojo Rašto autoritetą White'as apibūdino kaip „netiksliai perteiktų, per klaidinančių prietarų prizmę vertinamų ir dažnai šališkai interpretuojamų šventųjų knygų tironiją“[21]. Beveik pusę savo dviejų tomų mokslo istorijos White'as paskyrė hermeneuti-

[21] Citata iš David C. Lindberg. „Science and the Early Church“ // Lindberg and Numbers. *God and Nature*. – P. 19.

kos (kurią jis vadino filologija arba aukštuoju kriticizmu) iškilimui ir reikšmei. Hermeneutika parodė, kad Biblijos pasakojimai grindžiami mitais ir legendomis, kurie yra įdomūs, bet neturi istorinės ar geologinės reikšmės. White'o nuomone, „... vietoj senosios [tradicijos], kuri per ilgus amžius mūsų šventąsias knygas pavertė stabais, pateikdamas naują ir teisingą žymiųjų tekstų supratimą... [mokslinis biblinių tekstų tyrinėjimas] žmonijai padarė paslaugą"[22].

Istorija ir hermeneutika išsilaisvino iš klerikalų įtakos, kartu išlaisvindama ir mokslą. White'as taip pat gyrė 1862 metais išleistą Morelio aktą, kuriuo kiekvienoje valstijoje buvo paskirta žemės universitetams steigti. Šiuose universitetuose lygiagrečiai su humanitariniais ir socialiniais mokslais turėjo būti dėstomi gamtos mokslai bei techninis lavinimas[23]. Tai sudarė sąlygas pastaruosius dalykus sulyginti su klasikine literatūra ir drauge demokratizuoti Amerikos aukštąjį mokslą bei nutraukti dvasininkijos kontrolę aukštojo mokslo srityje.

White'o nuomone, mokslas, istorija ir hermeneutika kartu suformavo liberalią ir pažangią sąjungą prieš atgyvenusias istorines jėgas. Pasaulietiškai nusiteikęs White'as ir jo liberalūs sąjungininkai (pvz., istorikas Herbertas Baxteris Adamsas) siekė, kad pasauliečiai, turintys mokslinį išsilavinimą, jaunų vyrų lavinimą perimtų iš Biblija besivadovaujančių dvasininkų. Džiūgaudamas dėl visiško šios pasaulietinės vizijos triumfo White'as padarė išvadą, kad „daugumai geriausių mokymo institucijų abiejose Atlanto pusėse didelę įtaką daro apsišvietusios pasaulietiškos visuomenės nuomonė, [ir todėl] galima tikėtis, kad nuo šiol fizikos ir gamtos mokslai plėtosis normaliai, nesibaiminant, kad juos sterilizuos teologija ar ims spausti dvasininkija"[24]. Kitaip tariant, White'as tikėjo, kad herojinis mokslo modelis įsigalės Amerikos universitetų mokymo programose. Galiausiai tai ir įvyko.

[22] Andrew D. White. *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*. – Vol. 2. – New York, 1960. – P. 387.

[23] Ten pat. – T. 1. – P. 413–414. Daugelis valstybinių universitetų buvo sukurti remiantis šiuo aktu.

[24] Ten pat. – P. 414.

XIX amžiaus pabaigos švietimo ir intelektualinės reformos sudarė sąlygas iškilti profesionaliai parengtų aukštos kilmės vadovų bei istorikų kartai. Šie profesionalai galėjo propaguoti savo triumfuojančias vertybes: mokslą, laisvę, – kaip ją suprato Anglijos didikai ir pateikė Amerikos istorija, – protą bei respublikoniškąsias dorybes[25]. White'as ir jo sąjungininkai įtvirtino Amerikos švietimo triumfą, pergalingą herojinio mokslo istoriją susieję su pasaulietinės respublikos idealais. Tačiau jie nenumatė, kad į Amerikos respubliką atvyks tūkstančiai naujų imigrantų, tarp kurių mažai tebuvo vidurinės klasės protestantų, o daugumą sudarė katalikai ir žydai. White'as ir jo liberalūs sąjungininkai buvo įsitikinę, kad naujuosiuose valstybiniuose universitetuose apsišvietę protestantiškos kilmės baltaodžiai vyrai plės žinias taikomojo mokslo srityje. Nors jie šį lavinimą aiškiai siejo su industrializacija, vis dėlto tai neturėjo būti darbininkų lavinimas. Be to, liberalūs pasaulietiniai XIX amžiaus pabaigos reformatoriai visiškai nenorėjo, kad ateityje šalį valdytų kitos klasės ar rasės individai. Jie paprasčiausiai pasisakė už pasaulietinę ir mokslinę valdančiųjų orientaciją. Moterų jų planuose iš viso nebuvo.

White'o požiūris į kovą tarp mokslo ir teologijos (jis sąmoningai vengė supriešinti mokslą ir pačią religiją) dar visai neseniai buvo plačiai paplitęs tarp anglų ir amerikiečių istorikų. Netgi tie, kurie teigė, kad Vakarų religinės doktrinos skatino modernaus mokslo atsiradimą, tvirtai laikėsi kertinio principo, paveldėto iš Viktorijos epochos: mokslas yra atskira žinojimo rūšis, atspari subjektyvumui, būdingam visoms kitoms pažinimo šakoms; pastarosios, kai tik yra įmanoma, turi sekti mokslo pavyzdžiu. Sekdama anglų ir amerikiečių tradicija, mokslo istorija mokslą susiejo su liberalizmu ir juos abu iškėlė ant proto ir pasaulietinės respublikos „altoriaus". Mokslo gerbėjai „meldėsi šventykloje", kurioje nebuvo vietos tamsumui, cenzūrai, fanatizmui ir prietarams, – t. y. blogybėms, su kuriomis kartais buvo siejama religija.

[25] Dorothy Ross. *The Origins of American Social Science*. – Cambridge, England, 1991. – P. 70–75, ir 4 skyrių apie socializmo grėsmę.

XX amžiuje White"o mokslo istorijos sampratos sekėjai, rašydami apie tokius XVII amžiaus mokslo atstovus, kaip Robertas Boyle'is ir Isaacas Newtonas, visiškai neužsiminė apie neeilinį jų religingumą. Iki pat XX amžiaus septintojo dešimtmečio mokslo istorikai teigė, kad didžiausia įtampa, kurią šie didvyriai turėjo panaikinti, buvo įtampa tarp mokslo ir religijos[26]. Niekam ir į galvą neatėjo, kad tie du dalykai tarp savęs buvo neatskiriamai susiję. Herojinio mokslo istorija, kuri buvo rašoma Amerikos ir Britanijos universitetuose, tvirtai brėžė ribas tarp herojinio mokslo, religijos ir, žinoma, magijos.

Amerikos universitetas buvo išskirtinės, paveldėtosios aukštosios Vakarų kultūros kūrinys: pasaulietiškas tokių XIX amžiaus pabaigos reformuotojų kaip White'o pastangomis, visiškai pasikliaujantis herojinio mokslo galia ir atsidėjęs tobulumui kiekvienoje mokslo ir technologijos šakoje, nepaisant to, kaip ir kokiais tikslais visa tai bus naudojama. Istorijos srityje studentai privalėjo įsiminti pasakojimą apie politinę Vakarų raidą, kuriame ypač daug dėmesio buvo skiriama Amerikos ir Britanijos institucijoms. Anglų, amerikiečių ir užsienio literatūros fakultetuose taikyti hermeneutiniai metodai, grindžiami atidžiu įžymiųjų tekstų skaitymu. Tokia veikla atrodė tinkamas pakaitas Biblijai, kuri anksčiau buvo viso anglų ir amerikiečių švietimo šerdis.

Amerikos universitetai iš esmės plėtojo XVIII amžiaus palikimą: pirmųjų kolonijų protestantiškoje ir respublikoniškoje kultūroje vyravusią švietimo sampratą su XIX amžiaus pabaigos pataisomis, kurios įtvirtino mokslą ir hermeneutiką. Šis įtakingas palikimas buvo perimtas su absoliučiu pasitikėjimu, anksčiau suteikiamu tik bažnyčiai ir karaliams. Atrodė, kad istorijos mokymas (ar jis kalbėtų apie parlamentus, ar mokslą – nuo Platono iki NATO) tik patvirtino XVIII amžiaus permainų naudą ir švie-

[26] Pavyzdžių žr. R. S. Westfall. *Science and Religion in Seventeenth Century England.* – New Haven, Conn., 1958; G. R. Cragg. *From Puritanism to the Age of Reason.* – Cambridge, England, 1950. Dėl apmąstymų apie dabartinę mokslo ir religijos situaciją žr. James R. Moore. „Speaking on 'Science and Religion' – Then and Now" // History of Science, 30 (1992): 311–323.

timo projekto sėkmę. Herojinis mokslo modelis suteikė galimybių kitiems dalykams siekti tiesos neatsižvelgiant į kaltinimus, kad tas modelis tėra tik savanaudiškas senojo elito kūrinys. Šioje savikliovos atmosferoje istorijos mokslas klestėjo iki XX amžiaus septintojo dešimtmečio vidurio. Istorija, – įtvirtinta pasitelkus gerai parengtas Vakarų civilizacijos ir Amerikos demokratijos studijas, – buvo viena iš tų sričių, kurioms itin naudingas herojinio mokslo sukurtas pasitikėjimas pažanga.

◇ 2 ◇

Mokslinė istorija ir modernybės idėja

XIX amžiuje istorikai aiškiai pasisakė už mokslinę istoriją ir ėmėsi naujos sudėtingos veiklos. Iki tol jie registravo, pasakojo ir vertino istorinius įvykius, savo metodų ir tikslų nesiedami su herojiniu mokslu. Herojinio modelio dėka mokslas atrodė amžinai teisingas, o istorija išliko sąlygiška. Mokslas išplėtojo didingus visa apimančius ir nekintamus dėsnius; istorija kukliai tyrinėjo žmonių gyvenimų pokyčius.

Susiejus mokslą ir istoriją, buvo galima kurti iš esmės naujas istorinio žinojimo formas. XIX amžiuje atsirado aiškinamoji (explanatory) istorija, skirta istorinės raidos dėsnių paieškai ir suteikianti veiksmingų analizės metodų visoms tautoms, norinčioms suprasti savo praeitį ir išsiaiškinti perspektyvas. Kiekviena šiuolaikinė istorijos knyga, įskaitant knygas apie „istorijos pabaigą", iškelia neblėstančią tos XIX amžiaus mokslinės istorijos galią.

XIX amžiaus viduryje istorija tapo profesionali. Ji pamažu įgijo modernią formą, tapdama organizuotu praeities prasmės tyrinėjimu. Istorikai profesionalai, turintys universitetinį išsimokslinimą archyvinių tyrimų ir istorijos rašymo mokslinių metodų srityje, ėmė reikšti pretenzijas praeičiai. Šie naujieji istorikai sukūrė aiškinamosios istorijos modelį, pagal kurį Vakarai ėmė suvokti, kad visam pasauliui taikytina viena universali pasaulietinė struktūra, deranti su universaliais Newtono dėsniais. Plėtodami Švietimo epochos įsitikinimą, jog pati visuomenė esanti žmonių susikurtas ir žmonėms pažinus reiškinys, moksliniai istorikai prisidėjo prie šių laikų socialinių mokslų pagrindų kūrimo.

XIX amžiuje vykusi istorijos modernizacija rėmėsi nauja laiko koncepcija, kuri buvo perimta iš Newtono mokslo. Vakarų istorikų pastangomis laikas tapo universalus ir evoliucinis, visų epochų tautos, struktūros ir institucijos buvo išdėstytos laike, kiekviena tauta ir era apibūdinta pagal raidos lygmenį. Laikas pasidarė realus ir nuoseklus, o istorikai įgijo gebėjimą išmatuoti pažangą modernaus vakarietiško laiko link. Ši mokslinė istorija, pasitelkusi jai artimą modernybės idėją, galiausiai sukūrė savąsias absoliučias intelektualines tiesas. Tačiau kaip ir herojinis mokslo modelis pradžioje ji buvo tarsi iššūkis anksčiau vyravusioms valstybės ir bažnyčios absoliučioms tiesoms bei istorijoms, turėjusioms pademonstruoti, kaip šventųjų ir valdovų gyvenimuose pasireiškia dieviškoji valia. Užbaigus modernios istorijos kūrimo procesą, biblinis laikas sužlugo, o tūkstantmečio pranašų svajonės pavirto didžiąja saviapgaule.

Nelengva suvokti naujosios mokslinės laiko koncepcijos reikšmę, nes Vakarų piliečiams ji yra savaime suprantama. Jie mano, kad visų laikas yra vienodas, kad tai yra universali tęstinė seka, kurią tuo pačiu būdu patiria visi žmonės. Laiko skirtumas tarp Tokijo ir Teherano galbūt ir egzistuoja, tačiau laiko samprata yra tokia pati – bent jau taip galima suvokti sveiku protu. Tačiau tokia buitiška laiko samprata yra gana naujas reiškinys, tiesiogiai kilęs iš Newtono teiginio, esą laikas yra absoliutus, realus ir universalus darinys. Remiantis Newtono dėsniais galima nustatyti, kur kokia planeta bus tam tikru metų laiku, nes laikas yra įsivaizduojamas kaip nuo nieko nepriklausomas ir visur toks pat.

Nauji laiko matavimo būdai išpranašavo, o paskui ir sustiprino mokslinę universalaus laiko sampratą. Vakarų Europos gyventojai XIV amžiuje išrado mechaninius laikrodžius, kurie buvo tobulesni už saulės ir vandens laikrodžius. Atrodė, kad krikščionybei (ar bent jau vienuoliškai jos sampratai) reikėjo daugiau punktualumo nei kitoms pasaulio religijoms. Pirmieji mechaniniai laikrodžiai buvo sukurti demonstracijos tikslais. Milžiniški laikrodžiai, sumontuoti ant bažnyčių bei miestų rotušių fasadų, turėjo nedaug įtakos paprastų žmonių gyvenimui. XV amžiaus antrojoje pusėje išplėtojus miniatiūrizaciją turtingi asmenys jau

galėjo įsigyti mechaninių laikrodžių. Tad laiko kontrolė tarsi perėjo iš valdovų ir dvasininkų į aukštesniųjų visuomenės klasių rankas. Ir tik XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje patikimi ir pigūs šveicariški laikrodžiai tapo prieinami visuomenei[1]. Nenuostabu, kad daugumą tokių laikrodžių pagamino darbininkai protestantai, kuriems istorikai nuo šiol gali priskirti ne tik šiuolaikinę darbo etiką, tačiau ir priemones to darbo laikui matuoti. XIX amžiaus pradžioje darbdaviai pareikalavo, kad pramonės darbininkai savo darbą reglamentuotų pagal fabriko laikrodį. Paprasti žmonės ėmė suvokti laiką kaip visa apimančią, standartizuotą vienetų seką, kuri drausmina darbo ir kasdienio gyvenimo tarpsnius.

Laiko patirtis priklausė ne tik (ir galbūt ne tiek) nuo pačių laikrodžių. XVII ir XVIII amžiuose atsirado dvi naujos visuomenės gyvenimo įsivaizdavimo formos – romanas ir laikraštis[2]. Tai sudarė sąlygas žmonėms manyti, kad jų gyvenimai teka lygiagrečiai su kitais gyvenimais vientisame laiko sraute, kuris matuojamas laikrodžiais ir kalendoriais, o ne pagal santykį su išgelbėjimu ar pomirtiniu gyvenimu. Romanų ir laikraščių skaitytojai domisi gyvenimais žmonių, su kuriais jie niekada nesusitiks, tačiau kaip amžininkus gali lengvai įsivaizduoti dabartiniame laike. Bet kokiame romane dauguma veikėjų nesusitinka vieni su kitais, tačiau jie, priklausydami tam pačiam socialiniam pasauliui, gyvendami tuo pačiu laikotarpiu, netikėtai jiems patiems likimo yra suvedami draugėn. Skaitydami atskirai ar grupėmis (kaip tik taip buvo skaitomi pirmieji laikraščiai), romanų ir laikraščių skaitytojai žinojo, kad daug kitų žmonių tuo pat metu skaitė apie asmenis, veikiančius jų pačių laiko struktūroje (o ne pranašiškoje biblinio laiko struktūroje). Taigi romanų ir laikraščių skaitymas kūrė naujas intelektualines bendruomenes, kurios rėmėsi niutoniškąja laiko samprata. Tai kartu stiprino viltį, kad žmonių veiksmus visuomenėje, kaip ir judėjimą gamtoje, bus įma-

[1] David S. Landes. *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World.* – Cambridge, Mass., 1983.

[2] Benedict Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism,* rev. ed. – London, 1991. – Ypač p. 9–36.

noma paaiškinti remiantis mokslinėmis priežasties ir padarinio sąvokomis.

Esminės istorinio laiko kategorijų transformacijos sudarė sąlygas vienodinti ir standartizuoti paprastų žmonių dabarties laiko patirtį. Tačiau istorinis laikas nebuvo nei neutralus, nei tuščias. Modernus istorinis laikas buvo nebe ciklinis, o linijinis, ne religinis, o pasaulietinis, ne kokios nors epochos, tautos ar tikėjimo laikas, o universalus. Svarbiausia tai, kad jis buvo kryptingas, t. y. tam tikra prasme įgijo kaupiamųjų savybių. Nauja istorinė laiko samprata atkartojo universalųjį, standartinį mokslininkų laiką. Skirtumas tik toks, kad istorinis laikas buvo susijęs ne su gamtos, o su žmonijos istorija. Būdamas linijinis, istorinis laikas teikė galimybių atskleisti svarbesnę prasmę, o kadangi šis laikas dar buvo ir pasaulietinis, ta prasmė glūdėjo žmogiškoje sferoje, o ne dieviškojoje apvaizdoje. Naujasis laikas buvo apibūdintas ne iš karto, tad istorikai ir toliau pasitelkdavo vieną ar daugiau elementų iš ankstesnių laiko schemų. Vis dėlto jau paskutiniais XIX amžiaus dešimtmečiais dauguma apsišvietusių žmonių Vakaruose laiką suprato kaip universalų ir universalizuojantį darinį, o tai idealiai tiko naujajam europietiškojo imperializmo amžiui. Įsisąmoninę naująją laiko sampratą Vakarų piliečiai ėmėsi civilizacinės misijos, kurios pagrindas buvo modernizacija, t. y. procesas, per kurį visam likusiam pasauliui buvo peršami vakarietiški standartai.

Tie, kurie skatino naująją laiko sampratą, aistringai tikėjo, kad jų paskelbtas amžius savo pasiekimais ir pažanga pranoks visa, kas buvo anksčiau. Tai, kas moksliška ir modernu, anaiptol nereiškė sausa ir akademiška; greičiau tai buvo susiję su siekiu ryžtingai nutraukti ryšius su praeitimi, žengti drąsų žingsnį į ateitį ir tikėti nepaliaujama pažanga. Tad pažanga ir modernybė žengė koja kojon. Tikėjimas modernybe žadino viltį, kad paskleidus ir pritaikius sukauptas žinias gyvenimas neišvengiamai gerės. Žmonės nebebuvo pasmerkti tik kartoti savo praeities klaidų ir vergauti tradicijai. Dabar analizuodami žmogiškąją patirtį jie galėjo kurti geresnę ateitį. Herojinis mokslo modelis tiesiogiai įkvėpė šią modernią nuostatą, paveldėtą iš Švietimo epochos. Moder-

niaisiais laikais pažanga buvo įmanoma jau šiame pasaulyje, o ne tolimame pažadėtame rojuje.

Naują istorijos santykį su faktais lėmė naujoji laiko koncepcija. Istorija galėjo tapti mokslu tik dėl naujos laiko sampratos. Kadangi imta manyti, jog laikas yra visuotinis, o istorija – tai pasaulietinis pasakojimas apie laiko sklaidą, atrodė būsiant prasminga istorikus rengti universitetuose remiantis standartizuotais pasaulietiniais mokslo metodais. Nauji mokymo ir tyrimo būdai garantavo galimybę įvaldyti faktus. Istorijos dėstytojas mokė studentus, pasitelkus tikslius dokumentų tyrimų metodus, faktus atskirti nuo legendų. Nuo tol istoriją imta sieti su darbu archyvuose ir su originaliais šaltiniais, kuriais remiantis buvo galima faktus patikrinti. Universitetuose pradėta diegti objektyvų požiūrį į tokius faktus. Tad faktų įvaldymas, pasižymintis kruopščiu informacijos kaupimu ir nuolatiniu dėmesiu šaltiniams, buvo antrasis esminis Vakarų mokslinės istorijos elementas.

Laiko įvaldymas ir modernybės išradimas

Ikimoderniuoju laikotarpiu gyvenę žmonės nevertino istorijos kaip žinių sistemos, kuri atskleidžia tam tikrus modelius arba kurioje glūdi prasmė. Graikų ir romėnų laikais manyta, kad istorija yra susijusi su asmenimis, daiktais ar įvykiais, tačiau jai nebūdingos visa apimančios reikšmės ar struktūros. Istorija demonstravo tik negailestingus žmogaus aistros, silpnybių ir ambicijų padarinius. Kadangi ji pati nebuvo atskira visuma, tad ir nepriklausė nuo kokios nors konkrečios laiko sampratos. Laikas galėjo būti kartotinis, ciklinis ar koks nors kitoks; šito niekas tiksliai nežinojo[3].

Hebrajiška patirtimi grindžiama krikščionybė graikų ir romėnų pasauliui pateikė naują linijinę laiko sampratą. Dieviškus tikslus atskleidžiantis linijinis judėjiškasis ir krikščioniškasis laikas

[3] Gerald A. Press. *The Development of the Ideas of History in Antiquility.* – Kingston and Montreal, 1982.

prasidėjo – tiesiogine šio žodžio reikšme – vieną konkrečią akimirką ir baigsis kitą. Krikščioniškoje schemoje lemtingi šventosios istorijos momentai – sutvėrimas, Jėzaus gyvenimas ir mirtis, paskutinio teismo tikimybė – įprasmino viso istorinio laiko struktūrą. Jeigu, pavyzdžiui, Niujorko viešojoje bibliotekoje atsargiai atverstumėte gerai išsilaikiusį Wernerio Rolewincko veikalą *Chronologijų rinkinys*, pasirodžiusį 1474 metais, pastebėtumėte, kad visam tekstui būdingi du laiko lygmenys. Viename lygmenyje laikas yra skaičiuojamas nuo pasaulio pradžios, kitame – prieš ir po Kristaus gimimo; pavyzdžiui, 2907 metai po sutvėrimo atitiko 8622-uosius prieš Kristaus gimimą, senovės tautų istorijas ir netgi legendas apie tokias įsivaizduotas būtybes, kaip amazonės, Rolewinckas įtraukė į savo biblinės istorijos versiją. Šventoji istorija įprasmino visų laiką.

Iki pat XVII amžiaus mokslininkai rėmėsi krikščioniškąja laiko schema. XVII amžiuje airių kilmės anglikonų bažnyčios dvasininkas arkivyskupas Jamesas Ussheris atkakliai teigė, kad pasaulis buvo sukurtas lygiai 4004 metais pr. Kr. (ir turbūt rytą); Isaacas Newtonas nedrąsiai spėjo, kad pasaulio pabaiga ateis apie 2000 metus (tikėkimės, jis klydo)[4]. Taigi istorija buvo siejama su aukščiausiais religijos tikslais, o istorijos procesui suteikiamas teologinis atspalvis, – kiekvienas istorijos įvykis kokiu nors būdu buvo susijęs su pagrindiniu dieviškosios istorijos pasakojimu. Krikščioniškosios laiko schemos įtaka Vakarų kalendoriuje išlieka iki šiol: visas laikas yra skaičiuojamas nuo Kristaus gimimo, – laikas yra arba „prieš Kristų“, arba „anno domini“ (lot. „Viešpaties metais“). Tokios alternatyvios formos, kaip pr. m. e. („prieš mūsų erą“), iš tikro nesiekia pakeisti krikščioniškosios datavimo sistemos.

Krikščioniškieji istorikai norėjo visas ankstesnes istorijas susieti su viena, jų tikėjimo įkvėpta visuotine istorija. Įvykius jie aiškino tiesiogine dieviškąja intervencija. Pavyzdžiui, XVI amžiaus pabaigos Ispanijos metraštininkai ispanų pergalę prieš

[4] Apskritai šiuo klausimu žr. Martin J. S. Rudwick, „The Shape and Meaning of Earth History“. – Kn. David C. Lindberg ir Ronald L. Numbers, eds. *God and Nature: Historical Essays on the Encounter Between Christianity and Science*. – Berkeley, Calif., 1986. – P. 296–321.

musulmonus Lepanto mūšyje 1571 metais priskyrė mergelės Marijos pasirodymui danguje; po kelerių metų Anglijos karalienė Elžbieta I šventė pergalę prieš Ispanijos armadą, audros metu sudužusią prie Anglijos krantų, ir ta proga buvo išleistas medalis, ant kurio parašyta: „Dievas pūstelėjo ir jie buvo išblaškyti"; kolonijinės Amerikos istorikai tikėjo, kad Dievas uždelsė Šiaurės Amerikos atradimą tam, kad protestantai galėtų įsikurti jiems skirtoje Naujojo pasaulio dalyje. Sunku tikėti, kad šių dienų studentas, atsakydamas į baigiamųjų egzaminų klausimus, pateiktų tokius istorinių įvykių aiškinimus.

XV–XVIII amžiais po truputį išnyko pasitikėjimas krikščioniškąja istorijos schema. Įsitikinimas, kad Dievas daro poveikį žmonių gyvenimams, užleido vietą abejonėms, kurių ardomąją galią stiprino švietimo propaguotojų išpuoliai. Naujos žinios apie antikos graikus ir romėnus bei tolimų kraštų tautas ėmė griauti istorinį krikščionybės fasadą. Formavosi nauja istorinio laiko samprata, prie kurios iškilimo prisidėjo mokslo pasiekimai ir su jais siejamos viltys. Jau XVIII amžiaus penktajame dešimtmetyje, kai vienas iš buvusių artimų Newtono sąjungininkų įvairiose filosofų draugijose postringavo apie pasaulio pabaigą, žmonės manė, kad jis yra šiek tiek kvaištelėjęs.

XVII ir XVIII amžiais Europoje ėmė formuotis tai, kas dabar yra vadinama istorine sąmone, t. y. suvokimas, kad ilgainiui institucijos ir visuomenės iš esmės pasikeičia. Klasikinių modelių studijos padėjo žengti kokybiškai naują žingsnį praeities suvokimo link. Renesanso mokslininkai, modeliuodami savo pasaulį pagal antikinius politikos, teisės ir literatūros pavyzdžius, vis daugiau sužinodavo apie antikos pasaulį; kartu jie nustatė egzistuojant ir neįveikiamus didžiulius skirtumus tarp klasikinių ir Renesanso institucijų.

XVII amžiaus Anglijoje mokslinis susidomėjimas antika įgijo praktinį atspalvį po to, kai atvira konfrontacija tarp karaliaus ir parlamento pasibaigė karaliaus Čarlzo I nukirsdinimu*. Karaliaus

* Pasak liudytojų, kai buvo parodyta nukirsta karaliaus galva, minioje kilo ilga ir skausminga dejonė.

žudikai – jau nebe paklusnieji valdiniai – privalėjo surasti tokį visuomeninės santvarkos pagrindą, kuris neturėtų nieko bendra su dieviškąja karalių teise. Ieškodami naujo modelio politinei veiklai, jie žvelgė į Atėnų demokratiją ir Romos respubliką. Gyvas susidomėjimas klasikiniu respublikonizmu skatino geriau suvokti tai, kaip socialinės institucijos konkrečiu laiku ir konkrečioje vietoje patenkino žmonių poreikius. Atsisakiusi privalumų, kuriuos teikė paklusnumas ir įsišaknijusios tradicijos, Anglijos aukštuomenė taip pat skatino studijuoti parlamentą bei papročių teisę, suteikdama galimybę sukurti naują istorinių žinių visumą apie senąją Anglijos konstituciją[5].

Visi šie pokyčiai prisidėjo prie to, kad lemtinguosius šventosios istorijos momentus pakeitė pasaulietinė, linijinė periodizacija – antika, viduramžiai ir modernybė – kuri istoriniuose raštuose vyrauja iki šiol. Žmonių egzistencijos tikslu tapo pažanga šiame pasaulyje, o ne išsigelbėjimas anapus. Dabar istorijos kryptį lėmė žengimas modernybės link, o ne prarasta Dievo malonė – sunku net įsivaizduoti, kad būtų galima dar ryžtingiau pakeisti žmogaus vietą laiko tėkmėje.

Net kalba atspindėjo tuos monumentalius pokyčius. Angliškas būdvardis „modern“ (angl. „modernus, šiuolaikinis“) imtas vartoti XVI amžiaus pabaigoje. Kilęs iš lotyniško žodžio „modo“, reiškiančio „kaip tik dabar“, jis nusakė dabartį arba neseną praeitį kaip priešingybę tolimai praeičiai; tačiau greitai tas žodis įgijo reikšmę „naujoviškas, ne senovinis, archaiškas“. Kitaip tariant, XVII ir ypač XVIII amžiuje „modernus“ ėmė reikšti „geresnis“. Istorikai savo amžių pradėjo vadinti moderniu, kad atskirtų jį nuo to amžiaus, kuris buvo anksčiau. XVII amžiaus pabaigoje prigijęs „viduramžių“ terminas reiškė laikotarpį tarp antikos ir šiandienos. Atitinkamai viduramžiai buvo vertinami kaip mažiau pažangūs, palyginti su modernybe; anot prancūzų švietimo filosofo Condorceto, tai buvo laikotarpis, „kai nenusakoma tamsa

[5] J. G. A. Pocock. *The Ancient Constitution and the Feudal Law*. – Cambridge, England, 1957.

buvo apėmusi visas tautas ir visas profesijas“[6]. Plintant pažangos idėjai modernybė tapo standartu, pagal kurį imta vertinti praeitį. Netgi antika, ilgą laiką buvusi modeliu beveik visoms žinojimo sritims, dabar atrodė pasiekiama, o galbūt net nepilnavertė. Naujasis mokslas tai tik patvirtino: suvokus žmonijos istorijos dėsnius, laikas atneštų tik pažangą, o ne nuosmukį.

Krikščioniškojo laiko transformacija į pasaulietinį laiką reiškė ne tik intelektualinį procesą. Geresnės materialinės sąlygos darė įtaką žmonių nuomonei apie ateitį (nors jie dar ir neturėjo apžvalgų apie vartotojų pasitikėjimo lygį!). Kai nuolatinį maisto stygių ir reguliariai pasikartojantį badą XVII amžiaus pabaigoje pakeitė žemdirbystės pažanga, o paskui ir nauja pramonės tvarka, klestėjimas ir plėtra ne tik kad atrodė įmanomi dalykai, – tai jau buvo tikrovė, nors ir kuriama vergų ar darbininkų vargo sąskaita. Apibrėžtos materialinės viduramžių laikotarpio ribos buvo ryžtingai peržengtos. Amžininkai savęs klausė, kaip tai atsitiko. Nuolatinio atsinaujinimo procesas sugriovė (bent jau tiems, kurie turėjo naudos iš pokyčių) anksčiau vyravusią nuostatą, esą visuomeninis gyvenimas nuolat kartojasi beveik nesikeisdamas.

XVIII amžiaus istorikai, kupini naujo agresyvaus pasitikėjimo, ėmė rašyti mėginimų tobulinti visuomenę, o vėliau ir pažangos istoriją, kurioje įvyko esminių pokyčių. Pesimistinį įsitikinimą, esą nuo Edeno sodo laikų žmonijos būklė neišvengiamai blogėjo, pakeitė optimistiškas požiūris į žmogaus padėtį šiame pasaulyje. Elitas nebemanė, kad krikščioniškoji laiko struktūra tinka gamtos ar žmonijos istorijai. Šių laikų žmones imta laikyti pranašesniais už savo pirmtakus; dabar jau buvo galima konkrečiai apibrėžti tai, kas sena. O Britanijos elitas sukūrė“klasikos“ sampratą muzikoje: šia muzika galima gėrėtis, nes ji skiriasi nuo to, kas modernu ir šiuolaikiška[7].

XVIII amžiaus Škotijoje nemaža filosofų ir mokslininkų grupė, tarp kurių buvo Adamas Smithas ir Davidas Hume'as, ėmėsi

[6] Citata iš kn. Ernst Breisach. *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern.* – Chicago, 1983. – P. 207. Breisach pateikia vertingą istorijos idėjų apžvalgą.
[7] William Weber. *The Rise of Musical Classics in Eighteenth-Century England: A Study in Canon, Ritual, and Ideology.* – Oxford, England, 1992.

nagrinėti, kaip prasidėjo visi šie pokyčiai, – kaip, pavyzdžiui, galima paaiškinti „tautų gerovę" (taip buvo pavadintas garsusis Smitho veikalas). Atsakymai į klausimus apie esminius pokyčius, vykusius XVIII amžiaus Europoje, virto samprotavimais apie filosofinę istoriją, kai iš to, kas buvo teisinga dabartyje, mėginta logiškai nustatyti, kokios sąlygos turėjo vyrauti istorijos apyaušryje[8].

Škotijos švietėjai pateikė keturių etapų socialinės raidos teoriją. Jų nuomone, žmonijos istorijoje medžiotojų ir rinkikų bendruomenes pakeitė piemenų, paskui fermerių, o galiausiai – pirklių viešpatavimas. Su šia sociologija buvo susiję keletas svarbių pasiekimų žmonijos minties raidoje. Škotijos rašytojai pažymėjo, kad veikiami skirtingų moralinių ir materialinių sąlygų (pavyzdžiui, maisto stygius medžiotojų ir rinkikų bendruomenėse arba fermerių mobilumas), žmonės kūrė socialinės sąveikos modelius, kurie buvo ilgalaikių procesų, o ne staigių pokyčių produktai. Siekdami nustatyti minėtų procesų priežastis, šie autoriai toliau plėtojo nenumatytų padarinių idėją. Žymiausias jos pavyzdys buvo Smitho aprašyta „nematoma rinkos ranka" – procesas, kai konkurencijos varžomi žmonės perka ir parduoda pasipelnymo tikslais, tačiau drauge nesąmoningai didindami visos visuomenės našumą. Kaip leidžia numanyti pats „filosofinės istorijos" terminas, šie istoriniai modeliai buvo savotiškos išvestinės, kurios daugiau rėmėsi dedukcija iš keleto žinomų faktų nei įrodymais, gautais iš gausių empirinių duomenų; nepaisant to šie modeliai reikšmingai veikė istorinę sąmonę.

Švietimo filosofai tvirtai teigė: jeigu žmonės sugeba plėtoti mokslą ir suvokti gamtos dėsnius, tai jie taip pat yra pajėgūs pakeisti visuomenę, politiką bei visas kitas žmonių gyvenimo sritis. Šie mąstytojai tvirtino, esą pažanga buvusi įmanoma dėl to, kad apskritai žmonės yra geri (o ne iš prigimties blogi, kaip mokė krikščionybė). Johnas Lockas žmogaus protą apibūdino kaip tuščią grifelinę lentelę, ant kurios galima užrašyti norimą informaciją. Tai-

[8] Žr., pavyzdžiui, Richard Olson. *The Emergence of the Social Sciences, 1642–1792.* – New York, 1993.

gi buvo įteigiama mintis, kad lavinimas gali pakeisti bet kokį žmogų, tad ir bet kokią visuomenę. Labai įtakingos Locko pažiūros skatino tikėti tuo, jog socialinė inžinerija galinti suformuoti naujo tipo individą, – neatsitiktinai kaip tik tuo metu susiformavo moderni revoliucijos samprata[9]. Revoliucija daugiau nebereiškė cikliško grįžimo į išeities tašką, kaip planetų sukimasis (angl. „revolution“ – *vert.*) aplink saulę; revoliuciją imta sieti su šuoliu į priekį, į nežinią, Locko įkvėptos socialinės inžinerijos eksperimentą. Šia prasme revoliucija buvo susijusi su modernybės idėja, kuri, kaip yra manoma, ėmė formuotis XVII amžiaus pabaigos Anglijoje, kur monarchijos ir bažnyčios institucijos buvo negrįžtamai susilpnėjusios. Todėl galima teigti, kad modernybė ir Vakarų demokratijos ištakos yra tarp savęs glaudžiai susijusios.

Rašant tokią schemišką istoriją, kokia yra pateikiama šioje knygoje, iškyla svarbi problema, ties kuria verta trumpam apsistoti. Šioje knygoje vartodamos evoliucinę XVIII ir XIX amžių kalbą, mes labai rizikuojame savo pasakojimams suteikti teleologinį atspalvį. Gali atrodyti, jog, mūsų nuomone, istorija juda pirmyn tik pripažindama ir taisydama tariamus praeities koncepcijų trūkumus; tarsi trūkumai būtų savaime pranykę iš istorijos, šiai tapus moderniu akademiniu mokslu. Retrospektyviai žvelgiant toks pasakojimas neišvengiamai atrodys teleologiškas jau vien dėl mėginimo itin glaustai papasakoti labai ilgą istoriją. Tad norime kaip galima tvirčiau pabrėžti, kad pasakojimas atrodo toks tikslingas tik dėl to, jog mes iš dabarties pozicijos žvelgiame į praeitį. Tuo metu amžininkams istorijos raida toli gražu neatrodė tokia aiški (ir netgi dabar nėra aišku, kaip istorija plėtosis ateityje). Šiame trumpame pasakojime mes neišvengiamai praleidžiame daugelį įnirtingų konfliktų, kurie sukosi apie vyrus (ir kelias moteris), sukūrusius akademinį istorijos mokslą. Ginčai ir diskusijos vyko dėl kiekvieno žingsnio į priekį: vis dėlto mes dažniau kalbame apie kovos ir konkurencijos padarinius nei apie pačius procesus.

[9] Christopher Hill, „The Word 'Revolution'“. – Kn. *A Nation of Change and Novelty: Radical Politics, Religion and Literature in Seventeenth-Century England.* – London, 1990. – P. 82–101.

Iškilus naujajai pažangos idėjai praeities nebebuvo galima vertinti pagal jos pačios siūlomas sąlygas. Kultūrinių švietimo karų įkarštyje daugelis filosofų pasmerkė istoriją, ypač viduramžių, kaip sankaupą viso to, kas yra žiauru, barbariška ir atsilikę. Pavyzdžiui, vienas Prancūzijos revoliucijos laikų mokyklos vadovėlis istoriją pavadino „žmonijos nelaimių archyvais“[10]. Anglų feministė Mary Woolstonecraft tikėjo, kad „iki šiol pasaulį valdė brutalios jėgos“, o politikos mokslas, jos nuomone, vis dar buvo „kūdikystės stadijoje“[11]. Istorija buvo tarsi praeities prietarų kupinas košmaras, kurį gali pakeisti mokslas ir socialinė inžinerija. Mokslu ir technologija grindžiama pažanga turėjo būti garantas, kad praėję laikai tarsi išaugta nelaiminga vaikystė taip ir liks praeityje.

Kiekvienas reikšmingas kultūrinis judėjimas susilaukia reakcijos, tad ir Švietimo epocha nėra išimtis. Jau per patį jos triumfą kai kurie mokslininkai, menininkai ir poetai ėmė kritikuoti protą, kuris, kaip jiems atrodė, arogantiškai atmetė tamsesnius, labiau viliojamus, emocinius ir kūrybinius gyvenimo aspektus. Romantikai, kaip juos netrukus imta vadinti, emocijas vertino labiau negu protą, teikdami pirmenybę beveik religiniam požiūriui į gamtos stebuklus, o ne mokslo nešališkumui, ir istorijos paslaptis iškeldami prieš atkaklias pastangas jų išvengti. Kai kurie romantikai norėjo rasti prieglobstį idealizuotame viduramžių pasaulyje, ieškodami senų apgriuvusių pilių ir drauge kurdami tai, kas yra vadinama šiuolaikine gotika.

Vienas įtakingiausių romantizmo istorijos mokslininkų buvo Johanas Gotfrydas Herderis. Teigdamas, kad kiekviena kultūra ir istorinė epocha turi būti suvokiama atsižvelgiant į jos pačios kontekstą, Herderis skatino istorikus pagarbiai vertinti praeitį. „Kiekvienas amžius yra skirtingas, ir kiekvieno jų laimė glūdi juose pačiuose“, – teigė jis. Net ir viduramžių epocha buvo savitai „tvirta, vientisa ir didinga“. Tvirtinimas, kad praeitis yra vien-

[10] Luois Trenard. „Manuels scolaires au XVIIIe siecle et sous la Revolution“, *Revue du Nord* (1973): 107.
[11] Miriam Brody, ed. *A Vindication of the Rights of Woman*. – New York, 1992. – P. 122.

tisa ir turi būti vertinama pagal jos pačios diktuojamas sąlygas, galiausiai sustiprino istorikų pasitikėjimą savimi. Paradoksalu yra tai, kad nepaisant Herderio tvirtinimo, esą kultūros ir epochos yra skirtingos, šio filosofo įžvalgos tik sustiprino požiūrį į laiką kaip į universalų kontinuumą, kuriame kiekvienai epochai yra skirtas vaidmuo; tą vaidmenį istorikai privalo atrasti.

Istorija, anot Herderio, atskleidė kylančią amžinai jaunų tautų dvasią ir jų nepanaikinamus kultūrinius skirtumus. Herderis nukalė „nacionalizmo" terminą, o tautą apibūdino kaip dalinį, su kuriuo laikas žengia į priekį. Savo romantiškoje ir iš esmės nacionalistinėje vizijoje Herderis apibrėžė nacionalinės tapatybės poreikį: „eikime savo keliu... kad ir ką žmonės kalbėtų apie mūsų tautą, literatūrą, mūsų kalbą, visa tai priklauso mums, nes jos – tai mes patys, ir tegu to būna gana"[12]. Herderis teigė, kad būtina pašlovinti savosios istorijos sampratą, nes ji padėjo suformuoti nacionalinę ir etninę tapatybę.

Kadangi nuo XVIII amžiaus pabaigos asmeninė tapatybė pamažu buvo susieta su nacionalizmu, jai įtvirtinti prireikė detalaus etninio palikimo, kuris galbūt iki tol apskritai egzistavo. Atrodė, kad visos tautos iš karto ėmė atrasti pačios save. Pirmoji oficiali rusų kalbos gramatika pasirodė, pavyzdžiui, 1802 metais, pirmoji ukrainietiškoji gramatika – 1819 metais; slovėnų, serbų-chorvatų ir bulgarų kalbos kaip atskiros susiformavo pirmaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais. Mokslininkai skubėjo atrasti literatūrinius ir istorinius protėvius, kurie tautoms „garantuotų" archajišką kilmę. Tad nenuostabu, jog ir XIX, ir XX amžiuje istorinės knygos kartu su gramatikomis, žodynais ir folkloro studijomis daug prisidėjo prie nacionalinės tapatybės ir nepriklausomybės kūrimo. Išrastajai tautinei bendruomenei buvo reikalingas istorinis pagrindas, net jeigu tam tikslui jį būtų reikėję sukurti[13].

Tautų istorija palaiminimą gavo iš Georgo V. F. Hegelio istoricizmo doktrinos, teigusios, kad tiesa glūdi pačioje istorijoje:

[12] Citata iš kn. Isaiah Berlin. *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas.* – New York, 1976. – P. 191, 182.

[13] Apie staigiai išplitusią leksikografinę veiklą, susijusią su nacijų formavimusi, žr. Anderson. *Imagined Communities*, ypač p. 67–81.

istorija atskleidė tiesą, o tautos buvo jos nešėjos. Šis vokiečių filosofas skaitė paskaitas ir rašė savo darbus keletą dešimtmečių prieš Vokietijos žemių suvienijimą. Nors jo stilius buvo sudėtingas, netgi nesuprantamas, jo paskaitų įdėmiai klausėsi nacionalinių pažiūrų studentai. Hegelis savo nepakartojamu stiliumi teigė: „Istorija... yra racionalus ir neišvengiamas kursas Pasaulio-Dvasios, kurios prigimtis visada yra viena ir ta pati, tačiau kuri tą savo vienatinę prigimtį atskleidžia Pasaulio būties reiškiniuose“[14]. Pasak istoricizmo, proto tiesos (Hegelio „racionaliai neišvengiamas Pasaulio-Dvasios kursas“) negali būti atskleistos už istorijos ribų.

Hegelio istoricizmas pakeitė įprastą filosofijos ir istorijos santykį. Iki jo visi didieji mąstytojai atnašavo prie filosofijos altoriaus, nes kaip tik filosofija pateikdavo svarbiausius amžinuosius klausimus. O Hegelis tvirtino, esą pati filosofinė tiesa atsiskleidžia tik istorijoje, ypač per tautų kovą dėl savo tapatybės. Mintis dabar skleidėsi laike. Anot Hegelio, žmonės atranda tiesą tik istorijai žengiant į priekį. Niekas negali išvengti istorijos. Siekiant pažangos reikia atspėti istorijos kryptį ir žengti ta kryptimi.

Šiandien daugelis Hegelio idėjų atrodo keistos, pasenusios, šališkos ir netgi rasistinės: Hegelis manė, kad protestantų dvasinės vertybės buvo tobulesnės nei katalikų, kad juodaodžiai Afrikoje neturėjo moralinių skrupulų ar savikontrolės ir kad Prūsijos valstybė vienintelė sukūrė tikras moralines struktūras. Tačiau netgi pati galimybė kritikuoti Hegelį priklauso nuo jo nuostatos istoriją laikyti evoliuciniu procesu. Kritikai mano matą plačiau ir geriau už Hegelį tik dėl to, kad jie turi daugiau istorinės informacijos. Anot paties Hegelio, istorijai žengiant į priekį atsiskleidžia vis daugiau joje glūdinčios prasmės, kartu gerėja ir moraliniai sprendimai.

Nors jo siekiai buvo visiškai priešingi, Hegelis atvėrė kelią reliatyvizmui, t. y. nuostatai, kad tiesa priklauso nuo istorinių aplinkybių. Jeigu tiesa atsiskleidžia laike, tai bet kokia moralinė,

[14] Georg Wilhelm Friedrich Hegel. *The Philosophy of History*. tr. J. Sibree. – New York, 1956. – P. 10.

mokslinė, politinė tiesa ilgainiui taip pat keičiasi ir niekada nėra pastovi. Tai, kas yra teisinga šiandien, galbūt nebebus teisinga rytdienos aplinkybėmis: kas vieniems yra teisinga, kitiems galbūt nėra tiesa. Tad nors Hegelio dėka labai pakilo istorijos prestižas ir istoriją imta vertinti kaip būtiną filosofijos struktūrą, tuo pat metu atsirado potencialių problemų pačiai istorinės tiesos idėjai. Ar egzistuoja absoliutūs moraliniai standartai, kurie peržengia laiko ir vietos ypatumus? O gal istorikai privalo tik paaiškinti tai, kaip praeityje žmonės mąstė ir veikė, visiškai nevertindami minčių ir veiksmų?

Nors istoricizmas paruošė kelią reliatyvizmui, joks žymus XIX amžiaus Europos intelektualas iki to amžiaus devintojo dešimtmečio nepripažino moralinio ar epistemologinio reliatyvizmo. Teigiama, kad įtakingiausi XIX amžiaus mąstytojai – Auguste Comte, Charles Darwinas ir Karlas Marxas – tikėjo absoliučiomis mokslo tiesomis. Istorija atskleidė mokslinius dėsnius, atrandamus kartą ir visiems laikams. Kiekvienas iš jų labai skirtingais būdais padėjo pakeisti Hegelio suformuotą idealistinę istorijos sampratą ir paversti ją visiškai pasaulietišku, moksliniu ir atvirai evoliuciniu dalyku. Comte tvirtino, esą istorija atskleidė mokslinius dėsnius, Darwinas siūlė patį patraukliausią mokslinį tokio modelio dėsnį – savąją natūraliosios atrankos teoriją, o Marxas paskelbė atradęs žmonijos istorijos dėsnius. Šiais laikais Vakarų pasaulio žmonės vis dar gyvena veikiami jų idėjų ir maištaudami prieš jas.

Prancūzų sociologas Comte, norėdamas įprasminti mokslinį istorijos dėsnių statusą, XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje sukūrė „pozityvizmo" terminą. Įkvėptas herojinio mokslo Comte teigė, kad viso žinojimo, įskaitant mokslą, pažanga priklauso nuo bendrųjų dėsnių, išvedamų tiesiogiai stebint reiškinius. Jis tikėjo, jog žmogiškoji istorija perėjo nuo teologinio etapo (vaikystė) į metafizinį (jaunystė), o dabar pasiekė „pozityvistinį" lygmenį (branda), kai įvykiai bus aiškinami moksliniais dėsniais. Comte tvirtino, kad „atėjo laikas užbaigti Bacono, Descartes ir Galileo pradėtą didžiulį darbą atkuriant sistemą bendrųjų idėjų, kurios nuo šiol turi viešpatauti žmonijoje". Comte per daug ne-

sikuklino dėl savo tikslų. Jis pateikė visas naujosios Vakarų visuomenės tvarkymo detales, įskaitant naują kalendorių, šventes, naujųjų pozityvizmo šventųjų garbinimą ir naujas bažnyčias. Ateityje jis ketino pozityvizmo doktriną skelbti Notrdamo katedroje[15].

Pats Comte per daug nesidomėjo tokia istorija, kurią praktikavo istorikai; jo veikalai buvo labai spekuliatyvūs ir teoriniai, tačiau teorijos didelę įtaką darė istorikams. Istorikai pozityvistai, kaip juos imta vadinti XIX amžiuje, praleido spekuliatyvinę paties Comte filosofijos dalį ir dėmesį sutelkė į jo metodines nuorodas. Jie reikalavo, kad istorikas pradėtų nuo dokumentų ir juose esančių faktų, o tik paskui, remdamasis moksliniu modeliu, darytų apibendrinimus. Atidus dokumentų rinkimas, kruopščios jų studijos ir lyginimas bei nuoseklus informacijos rinkimas sudarys galimybes atskleisti dėsnius, lemiančius istorijos raidą. Tad pozityvizmas vienokiomis ar kitokiomis apraiškomis vyravo socialiniuose moksluose iki pat XX amžiaus septintojo dešimtmečio.

Darwinas savo natūraliosios atrankos dėsnį pagrindė kruopščiu faktų rinkimu ir jų lyginimu, kuriuos taip mėgo pozityvistai. Tačiau kai 1859 metais apie dėsnį sužinojo visuomenė, jis padarė sprogusios bombos įspūdį. Jau pats Darwino knygos pavadinimas yra gana kontroversiškas: *Apie rūšių atsiradimą natūraliosios atrankos būdu, arba stipresniųjų rūšių išlikimas kovojant dėl būvio*. Pagal Darwino gamtos istorijos modelį nuolatinės kruvinos, įnirtingos kovos dėl rūšių išlikimo ženklino laiko tėkmę. Tuo pat metu, tik šiek tiek kitoje plotmėje, nuolat vyko atsitiktinės biologinės mutacijos. Dėl to išlikdavo tos rūšys, kurios gebėdavo prisitaikyti. Biologijai netiko Newtono visatos tvarka ir harmonija.

Darwinas teigė, kad raidos procesas buvo atsitiktinio pobūdžio. Rūšis išlikdavo dėl to, kad buvo geriausiai prisitaikiusi, tačiau ji nekontroliavo procesų, kurie jai leido prisitaikyti. Deja, ši esminė Darwino mintis nebuvo suprasta, ir stipriausiųjų išli-

[15] Karl Löwith. *Meaning in History*. – Chicago, 1949. – P. 72, 90.

kimo idėją greitai perėmė rasistai, imperialistai ir tie, kurie išgarsėjo kaip socialiniai darvinistai. Nors knygos pavadinime žodis „rasė" buvo nuoroda į balandžius, o ne į žmones, tačiau remiantis šiuo Darwino veikalu imta aiškinti, kodėl europiečiai kolonizavo kitas pasaulio šalis (jie buvo pranašesnė rasė), kodėl karas yra gėris (pralaimėjusiojo mirtis yra „natūrali") bei kodėl anglosaksai turėtų suformuoti savo institucijas pasauliui valdyti. Praėjus aštuoniasdešimčiai metų, nacių rasizmo ideologai iš šių terminų suformulavo loginį genocido pagrindą. Taigi kartais, nepaisant autoriaus ketinimų, žodžiai yra kaip sėklos vėjyje, kurios nukrinta netikėčiausiose vietose ir išleidžia sunykusias ar deformuotas atžalas.

Darwino laikais natūraliosios atrankos dėsnis tarp pasaulietinio mokslo skleidėjų ir tradicinių religinių vertybių gynėjų išprovokavo kultūrinį karą, kuris iki šiol vyksta Jungtinėse Valstijose. Daugelis sveikino Darwiną kaip biologijos Newtoną, o jo šalininkai evoliucijos tema debatus vertino kone kaip naująją reformaciją. Apvaizdą pakeitęs natūraliąja atranka, Darwinas paneigė krikščioniškąjį tikėjimą dieviškuoju planu ir ypatinga žmogaus vieta visatoje. Pasak Darwino, gamtoje karaliavo šaltas atsitiktinumas, o ne koks nors palankus planas. Jis teigė, kad net žmonės ne visada buvo tokie, kokie jie yra dabar; kaip rūšis jie galbūt atsirado iš primatų. Žmones, kaip ir beždžiones, bites ar driežus, veikė evoliucijos jėgos. Tokiais teiginiais pasipiktinę kritikai tvirtino, jog Darwinas visą žmoniją sumenkino iki gyvūnų lygmens; kalbėtojus, gynusius Darwino principus, oponentai apšaukdavo beždžionėmis.

Hegelis manė, kad istorija atskleidžia žmogiškosios dvasios esmę, Darwinas nustatė gamtos dėsnių veikimą, o Marxas tiesą atrado materialiuose dėsniuose, kurie valdo žmonių visuomenę. Marxas siekė suprasti pramonės revoliucijos sukeltus pokyčius. Jis manė, kad kiekvienos visuomenės bazę sudaro ekonominis gamybos būdas ir kad tai savo ruožtu formuoja visus žmonijos istorijos aspektus, įskaitant politiką ir kultūrą. Gamybos būdas nulėmė socialinių santykių ir klasių kovos pobūdį kiekvienoje visuomenėje. Vieno gamybos būdo transformacija į kitą – pa-

vyzdžiui, iš feodalizmo į pramoninį kapitalizmą – skatino istorijos pažangą. Marxas savo atradimus skelbė su revoliucionieriaus aistra. Jis istorinių pokyčių varikliu laikė materialiąsias jėgas, pasireiškiančias kaip klasių kova tarp turinčiųjų ir neturinčiųjų, kitaip sakant, tai buvo Darwino natūraliosios atrankos principo atitikmuo.

Už savo revoliucinę veiklą išvarytas iš žemyninės Europos, istorinių dėsnių Marxas ieškojo ne gamtos „laboratorijoje", bet Londono Britų muziejaus archyvuose. Po didinga muziejaus rotonda jis skynėsi kelią per kalnus dokumentacijos apie pramonės ir kapitalizmo funkcionavimą. Niekada nepasižymėjęs kuklumu, Marxas siekė pakeisti istorijos kursą. Tai jis ketino padaryti perprasdamas istorijos dėsnius ir sujungdamas švietimą, Prancūzijos revoliuciją ir pramonės revoliuciją į vieną išsamią istorijos teoriją – pasaulietinį, materialiai pagrįstą žmonijos raidos procesą. Įkvėptas Hegelio, tačiau pasaulio dvasią pakeitęs materija, Marxas tikėjo žmogaus proto galimybėmis prasiskverbti į materialiąją istorijos prasmę, konkrečiai – į kapitalizmo raidos dėsnius. Šie dėsniai padėjo pamatą revoliuciniam kapitalizmo transformavimui į komunizmą. Pasak Engelso, „Darwinas atrado organinės gamtos raidos dėsnius, o Marxas atskleidė žmonijos istorijos raidos dėsnius"[16]. Marxas buvo įsitikinęs, kad jeigu istorijos aukos suprastų raidos dėsnius, o ypač kapitalizmo dėsnius, jos įsisąmonintų, kaip ir kada perimti dabarties ir ateities kontrolę. Revoliucijų yra buvę ir prieš Marxą, tačiau kaip tik jo teorijomis susižavėję revoliucionieriai galėjo įsivaizduoti esą mokslininkai.

Marksizmas sužadino ir intelektualių, ir paprastų žmonių vaizduotę, nes jis leido nuosekliai paaiškinti brutalias industrializacijos laikotarpio transformacijas ekonominiame ir socialiniame gyvenime. Be to, marksizmas galėjo teoriškai paaiškinti ir visos žmonijos istoriją, ir kiekvieną atskirą epochą. Atrodė, kad marksizmas sujungia pažangos idėją, istoricizmą ir mokslinę istoriją. Ši herojinio mokslo įkvėpta istorijos samprata siūlė konkretų so-

[16] Breisach. *Historiography*. – P. 298.

cialinį ir ekonominį pažangos, kuri reiškė vieno gamybos būdo triumfą prieš kitą, modelį; pritardama istoricizmui ji siekė nustatyti pokyčių dėsningumą pačiame istorijos procese bei deterministiškai teigė, kad nepermaldaujamai veikiantys socialiniai dėsniai yra mokslo dalis. Kartu atrodė, kad marksizmas skelbė revoliucijų neišvengiamybę bei teigė jų naudą.

Nereikėjo būti Hegelio, Comte, Darwino ar Marxo sekėju, kad įvertintum su žmonijos laiko konceptualizacija susijusius atradimus, padarytus dar gerokai prieš XIX amžiaus pabaigą. Nuo to meto dauguma išsilavinusių žmonių Vakaruose tam tikra prasme tapo istoricistais: imta tikėti, jog ir visuomenės, ir asmeninis žmogaus gyvenimas savo formą įgyja laike, kuris dabar yra suvokiamas kaip universalus, pasaulietinis kontinuumas. Vakarų pasaulio žmonės savo visuomenės negalėjo įsivaizduoti be pasaulietinės jos istorijos. Mokyklose šito mokoma nuo pat pirmųjų metų, o vienas iš pirmųjų dalykų, kuriuos tėvai perteikia savo vaikams – tai jų vieta istorijoje. Tačiau kolonizuotieji žmonės šią istoriją sužinojo iš Vakarų kolonizatorių, o paskui ėmėsi perrašyti su jais susijusias tos istorijos dalis.

Šių laikų istorinių diskusijų dalyviai pasikliauja vakarietiškąja laiko samprata ir kartu ją kvestionuoja. Pavyzdžiui, multikultūralizmo judėjimas yra glaudžiai susiję su istoricizmu, nes to judėjimo atstovai tvirtina, esą kiekviena epocha (ir atitinkamai kiekviena tauta) sukurianti savas istorines tiesos formas. Daugeliu atvejų tai yra labai herderiška, netgi hegeliška pozicija. Tačiau tuo pat metu multikultūrizmo judėjimo šalininkai ir kiti modernybės kritikai abejojo, ar universalizuojantis ir standartizuojantis Vakarų laikas yra tinkamas šiuolaikinei epochai. Jie nenorėjo, kad būtų sunaikintos kitų kultūrų ar žodinių tradicijų savitos laiko sampratos. Šie kritikai iš esmės siūlo tarptautinius ir nacionalinius laiko vienetus pakeisti kuo nors, kas yra labiau būdinga kiekvienos grupės tapatybei.

Faktų įvaldymas

Moderniosios istorijos teoretikai, įskaitant Hegelį ir Comte, logiškai pagrindė istorijos svarbą. Vis dėlto rašant istoriją šito neužteko; reikėjo įvaldyti faktus, t. y. žinoti standartus, pagal kuriuos istorikai faktus atskiria nuo legendos. Anksčiau tai daryta nenuosekliai ar bent jau geriausiu atveju – tik individualiai. Istorikai tapo profesionalais ir greitai išplėtė savo įtaką, XIX amžiuje istorijai pasidarius akademiniu mokslu su visų pripažįstamais tyrimų ir verifikacijos standartais. Idant įteisintų savo standartus, naujieji profesionalai priėmė mokslinį modelį, o archyvus ir bibliotekas naudojo kaip savo laboratorijas.

Kai XIX amžiaus trečiajame dešimtmetyje Hegelis iš naujo sutvirtino istorijos pozicijas, daugelio Vokietijos žemių istorikai ėmė plėtoti profesionalius istorinės veiklos standartus. Tačiau ne jie pirmieji iškėlė reikalavimą, kad istorija turi būti teisinga. Tukididas, pavyzdžiui, kritikavo savo graikų pirmtakus už tai, kad šie nesugebėjo fakto atskirti nuo legendos; Renesanso istorikai humanistai ypač mėgavosi galėdami atskleisti istorines klastotes, kurias savo tikslams kūrė bažnyčios valdžia. Tačiau mokslininkais pasiskelbusių XIX amžiaus Vokietijos universitetų istorikų nuomone, šiais ankstesniais mėginimais tebuvo apčiuoptas tik išorinis mokslinio modelio lygmuo.

Jeigu Newtonas galėjo atgręžti veidrodį į gamtą ir paaiškinti jos funkcionavimą, istorikai turi būti pajėgūs tą patį padaryti su praeitimi. Tad istorijai, kad ji būtų mokslinė, buvo reikalinga tai, kas atitiktų laboratorijas ir fizinius duomenis. Seminarų lektoriumai ir archyvai, kur universitetų mokslininkai dėstydavo ir atlikdavo tyrimus, tapo istorijos laboratorijomis; duomenų istorikai ieškojo tarp apdulkėjusių dokumentų ir kitų praeities detalių. Per seminarus, kuriuos XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje ėmė rengti Vokietijos istorijos profesorius Leopoldas von Ranke, dėstytojai savo studentus mokė istorinių dokumentų skaitymo ir analizės metodų. Studentai mokėsi sistemiškai lyginti dokumentus; naujai atvertuose valstybės ir bažnyčios archyvuose tiriant dokumentą po dokumento atsirado galimybė atrasti tiesą. Rankes

studentai (kurie buvo tik vyrai) manė esą savo mylimo mokytojo „artimiausi mokiniai". „Profesorius pratrūkdavo džiaugsmingu juoku", pasakojo vienas iš jų, „kai jam pasisekdavo sunaikinti klaidingą įsitikinimą ar tiksliai rekonstruoti įvykius"[17]. Šių dienų istorinėje veikloje tokį entuziazmą sunku įsivaizduoti.

Rašydami pagal mokslinius modelius, istorikai profesionalai pasitelkdavo tolimą visažinio pasakotojo balsą, pažįstamą iš XIX amžiaus realistinių romanų, ir modeliuodavo jį mokslininkų laboratorinių ataskaitų stiliumi. Visažinis pasakotojas laikėsi aukščiau prietarų ir išankstinių nuostatų, ramiai ir be aistrų stebėdamas praeities vaizdus; jis pasakojo tiesas, priimtinas bet kuriam kitam tyrėjui, kuris dirbo su tais pačiais duomenimis bei taikė tas pačias taisykles. Mokslą pasitelkus kaip modelį ir tyrimams atlikti, ir istorijai rašyti, Vokietijos universitetuose buvo parengti pirmieji profesionalūs istorikai, kuriuos greitai „eksportuodavo" į Jungtines Valstijas. Šie amerikiečius įpratino prie seminarų, kuriuose kiekvienam studentui buvo suteikta galimybė ieškoti atsakymų į klausimus ir mėginti savaip perkurti praeitį.

Savo pirmojoje knygoje, išspausdintoje 1824 metais, Ranke teigė, kad istorikams privalu atsisakyti vis dar viešpataujančio požiūrio į istoriją kaip į rinkinį pamokomų moralinių pavyzdžių (kaip dabar yra daroma cituojant Miuncheno taikos ar Vietnamo karo nesėkmių pavyzdžius). „Istorija vertina praeitį ir bando patarti dabarčiai taip, kad ateitis būtų naudinga... šiame veikale nekeliama tokių didelių užduočių – juo tenorima parodyti tik tai, kaip viskas buvo"[18]. „Kaip iš tikrųjų viskas buvo" – ši frazė, kuria pasakytas noras tiksliai moksliškai atspindėti istorinę praeitį, greitai tapo mokslinės ir objektyvios istorijos moto. Istorikai turėjo išmokti įveikti savo išankstines nuostatas ir dabarties rūpesčius, idant sugebėtų teisingai įvertinti praeities įvykius. Anot Herderio, kiekviena istorinė epocha turi būti vertinama atsižvelgiant į jos pačios kontekstą.

[17] G. P. Gooch. *History and Historians in the Nineteenth Century*. – Boston, 1959. – Citata p. 107.

[18] Citata iš George H. Nadel. „Philosophy of History Before Historicism". *History and Theory*, 3 (1964): 291–315. Citata p. 315.

Paties Rankes istoriją vargiai galime laikyti nešališka. Kaip istorikas jis rėmė Vokietijos nacionalizmą (1841 metais Ranke tapo oficialiu Prūsijos valstybės istoriografu); be to, jis tikėjo, kad istorijoje atsiskleidžia paslėpta Dievo ranka. Vis dėlto kitų šalių istorijos profesoriai, nors jų požiūris į praeitį dažnai būdavo kitoks, noriai perėmė Rankes istorikų rengimo metodus. Ranke, kuris iš pradžių seminarus rengdavo savo namuose, darbo kabinete, dviem studentų (tarp kurių buvo Bavarijos sosto įpėdinis) kartoms išugdė poreikį dokumentus analizuoti kritiškai arba hermeneutiškai. Dėmesys profesiniam rengimui išliko net po to, kai paties Rankes istorijos interpretacija tapo nebemadinga. Pripažindama tarptautinę jo įtaką, Amerikos istorikų asociacija savo įsikūrimo metais (1884) Rankę priėmė pirmuoju garbės nariu[19]. Ranke buvo tarptautinio istorijos mokytojo prototipas, o jo vardas ilgai sietas su objektyvizmo siekiu.

Istorikai dar iki XIX amžiaus devintojo dešimtmečio buvo žengę keletą svarbių žingsnių, kurdami organizuotą bei profesionalų istorijos kaip mokslo dalyką Europoje ir Jungtinėse Valstijose. Nors istoriją vis dar rašė mėgėjai, viešpatavę Amerikos istorikų asociacijoje pirmaisiais jos gyvavimo metais, vis dėlto jau buvo įdiegtas ir reguliarus mokymas auditorijose, ir oficialios standartų kontrolės institucijos. Profesionalizacija, kuri ėjo koja kojon su mokslinės istorijos projektu, turėjo garantuoti mokslinį nešališkumą. Norint tapti profesionalu, reikėjo gauti aukštojo mokslo laipsnį, patvirtinantį, jog asmuo įgijo dalyko, kuris yra būtinas norint įveikti savanaudiškus interesus, šališkumą, išankstines nuostatas ir dabarties rūpesčius, žinių. Šis mokslinis profesionalizmas buvo labai aiškiai apibrėžtas įžanginiame *La Revue historique* numeryje, kuris pasirodė 1876 metais. Čia buvo teigiama, kad žurnalas iš savo autorių reikalaus taikyti „griežtai mokslinius medžiagos pateikimo principus; kiekvienas

[19] Gera diskusija apie Rankę yra pateikta Lionel Gossman. *Towards a Rational Historiography // Transactions of the American Philosophical Society*. – Sąs. 79. 3 dalis. 1989. – P. 32; ir Peter Novick. *That Noble Dream: The „Objectivity Question" and the American Historical Profession*. – Cambridge, England, 1988. – P. 28–29.

teiginys turi būti pagrindžiamas įrodymais, nuorodomis į šaltinius ir citatomis“[20]. Tokių metodų nenaudojantis autorius mažai turėjo galimybių nuolat spausdinti savo darbus.

XIX amžiaus pabaigos istorikai mokslinę istoriją suvokė esant objektyvią, nes ji nebuvo susijusi su filosofija ar teorija. Pirmenybė buvo teikiama faktams. Pirmojo tarptautinio istorikų kongreso* įžanginės sesijos metu prancūzų istorikas kreipėsi į savo kolegas žodžiais, kurie sklido tarsi iš Charles Dickenso romano *Sunkūs laikai* herojaus p. Gradgrindo lūpų: „Mes daugiau nebenorime turėti nieko bendra su apytikriais hipotezių teiginiais, bevertėmis sistemomis, teorijomis, kurios yra puikios, tačiau kartu apgaulingos, nei su paviršutinišku moralizavimu. Faktai, faktai, faktai – jie patys perteikia savo pamokas ir savo filosofiją. Tiesa, visa tiesa ir niekas kita tik tiesa“[21].

Tačiau Gradgrindo faktai pranašavo šaltakraujišką ir despotišką požiūrį į bejausmį pasaulį, o istoriko faktai kalbėtojui reiškė tam tikrą išsivadavimą. Įvyko stulbinantis pokytis: istorija ilgai buvo laikoma filosofijos tarnaite: o dabar istorikai, norėdami pasiekti mokslinių rezultatų, siekė savo dalyką atriboti nuo filosofijos. Faktai buvo svarbesni už filosofiją; teorija tapo „beverte sistema“. Norėdama būti objektyvi ir moksliška, istorija kaip dalykas turėjo būti autonomiška – iki šiol kai kurių istorikų kraujospūdis pakyla vien paminėjus žodį „teorija“. 6 skyriuje kaip tik ir bus nagrinėjamos kai kurios šių pasikeitimų priežastys.

Iki XX amžiaus pradžios naujieji istorikai profesionalai jau buvo sukūrę savąjį mokslo modelį, kuris suteikė galimybę istoriją atskirti nuo filosofijos ar teorijos. Šiems istorikams įtaką darė tokių filosofų ir teoretikų, kaip Hegelis ir Comte, įžvalgos, tačiau minėti istorikai anaiptol neketino savo darbų grįsti filosofinėmis ir teorinėmis jų nuostatomis. Jie manė, kad istorija gali prisidėti prie pažangos tik tuo atveju, jeigu istorikai elgsis kaip mokslininkai. Kaip Newtono traukos dėsniai tiko kiek-

[20] Gabriel Monod. *La Revue historique*, 1876. – Citata iš Guy Bourde ir Herve Martin. *Les Ecoles historiques*. – Paris, 1983. – P. 141.

* Jau pats susitikimas buvo dar vienas istorijos profesionalizacijos ženklas.

[21] Citata iš Novick. *That Noble Dream*. – P. 37–38.

vienai šaliai ir kultūrai, taip ir gera istorija turi peržengti nacionalinius skirtumus. Lordas Actonas aiškino savo kolegoms, rašantiems šiuolaikinę Kembridžo istoriją: „... Mūsų Waterloo turi būti vienodai priimtinas prancūzams ir anglams, vokiečiams ir olandams“[22]. Nors istorikai nesutarė dėl to, kokia turi būti mokslinė istorija bei koks vaidmuo skirtinas apibendrinimams ar bendriesiems dėsniams, nuo šiol istorija plėtojosi kaip mokslas, kuris buvo beveik visiškai atskirtas nuo filosofijos. Istorijos filosofija buvo (ir vis dar tebėra) filosofijos, o ne istorijos šaka.

Mokslinė imperialistinė istorija Vakaruose

Siekdami sukurti nepriklausomą ir autonomišką mokslą, istorikai suformulavo naują laiko sampratą ir profesinį elgesio kodeksą. Šie procesai rutuliojosi vykstant aktyviai intelektualinei ir politinei kovai: pasauliečiai buvo supriešinami su krikščionių dvasininkais, o vėliau mokslininkai profesionalai su populiarintojais, mėgėjais ir įvairių teorijų šalininkais. Pati mintis apie istoriką, peržengiantį išankstines savo nuostatas ir siekiantį rašyti mokslinę modernėjimo istoriją, politiniu požiūriu buvo susijusi su švietimo suformuluota modernumo ir pažangos samprata. Tačiau dažnai apie šias politines ištakas buvo užmirštama. Ilgainiui istorikai profesionalai, remdamiesi universaliu (t. y. Vakarų) mokslu ir pažanga, sukūrė savas absoliučių tiesų rūšis ir pasiryžo į interpretacines schemas sudėlioti visą pasaulį. Įvertinusios tai, kad šiuo siekiu linkstama universalizuoti ir globalizuoti, mes jį vadiname imperialistiniu. Tačiau tuo visai nenorime pasakyti, kad pavieniai istorikai visada (ar netgi dažniausiai) rėmė imperialistinę politiką.

Nepaisant daugelio jos variantų, profesionali istorija XX amžiuje buvo kuriama su „modernizacijos“ ženklu; šiuo atveju modernizacija reiškia bendrą procesą, kurio metu Vakarai kaip

[22] Breisach. *Historiography...* – P. 284.

paradigminis modelis, o paskui ir likusi pasaulio dalis tapo modernūs. Tai nė kiek nestebina, nes nuo pat XVIII amžiaus Vakarų istorijos raidą lėmė modernumo idėja. Ir toli gražu ne tik istorija buvo veikiama šios idėjos. Pirmaisiais XX amžiaus dešimtmečiais, kai ekonomika, sociologija, politiniai mokslai, psichologija ir antropologija apibrėžė autonomiškas savo žinojimo sritis, kiekvienos šios mokslo šakos (įskaitant istoriją) tyrimus įprasmino vienas pagrindinis klausimas: kaip atsirado modernus pasaulis ir kokias pamokas Vakarų modernėjimas gali duoti likusiam pasauliui? Pramoninių rinkų veikimo principų ar technologijos perdavimas, modernios socialinės ir politinės sąveikos formos, psichologinės plėtros ir diferenciacijos padariniai ir greitų pokyčių įtaka trečiajam pasauliui – visa tai galima vertinti kaip pagrindinio klausimo apie modernizaciją vedinius.

Du didieji XX amžiaus pradžios socialiniai teoretikai Maxas Weberis ir Emile Durkheimas nagrinėjo šiuos klausimus ir pateikė atsakymus, kurie yra svarbūs iki šiol. Jie ieškojo alternatyvų Marxo modernizacijos analizei, tačiau kaip ir Marxas pradėjo nuo to paties Švietimo epochos išeities taško: mes esame modernūs ir mūsų užduotis – suvokti, ką tai reiškia. Ne taip kaip Marxas, kuris pabrėžė gamybos būdus, socialinę kovą ir revoliuciją, vokiečių socialinis teoretikas Weberis iškėlė apibendrinančią rinkų, valstybių ir biurokratijų įtaką vis didesnių žmonių grupių integracijai, o prancūzų sociologas Durkheimas – griaunantį vis didėjančios funkcijų diferenciacijos poveikį, didėjančią individo izoliaciją ir bendruomenės bei gildijų struktūrų sunykimą. Kad ir kokie būtų pabrėžiamų dalykų ir interpretacijų skirtumai, Weberis ir Durkheimas nepriartėjo iki Marxo optimizmo dėl ilgalaikių šio proceso rezultatų. Tačiau drauge su Marxu jie išplėtojo ilgai vyravusią modernizacijos sampratą, kurioje istorija pasitelkiama tam, kad paaiškintų modernaus pasaulio iškilimą nulėmusių jėgų ištakas.

Marxas, Durkheimas ir Weberis įkvėpė tris pagrindines XX amžiaus Vakarų istorinės interpretacijos mokyklas: marksizmą, Prancūzijos analų mokyklą ir Amerikos modernizacijos teoriją. Kaip teigia pavadinimas, marksistinės istorijos ištakos yra

susijusios su paties Marxo pateiktu griežtu modernybės įvertinimu. Durkheimo dėmesys ilgalaikiams socialinių procesų padariniams turėjo įtakos Prancūzijos analų mokyklos (taip pavadintos pagal jos idėjinį žurnalą) susidomėjimui plačiomis demografinėmis ir ekonominėmis tendencijomis bei tradiciniais politiniais, diplomatiniais ar biografiniais pasakojimais. O XX amžiaus šeštajame ir septintajame dešimtmečiuose remiantis „Modernizacijos teorija"* išplėtoti amerikietiškieji socialiniaimoksliniai modeliai atskleidė įtaką, kurią Weberio lyginamosios studijos turėjo modernybės ištakoms. Nereikia nė sakyti, kad visa istorinė raštija neišsitenka šioje trijose kategorijose – ir analų mokyklos istoriją, ir modernizacijos modelius sunku įsprausti vien tik į Durkheimo ar Weberio tradicijos rėmus. Tačiau kaip bendri istorijos tikslų ir metodų modeliai šios trys interpretacinės pakraipos buvo pačios svarbiausios, ypač po Antrojo pasaulinio karo.

Marksizmas, analų mokykla ir Amerikos modernizacijos teorija kai kuriais aspektais yra tokios skirtingos, kad jas suplakti – tai tas pat, kas sumaišyti obuolius ir apelsinus, o galbūt netgi obuolius, riešutus ir kopūstus. Nuo XIX amžiaus aštuntojo dešimtmečio marksizmas darė įtaką istorijos rašymo procesui, o kai kur buvo netgi tiesiogiai susijęs su valdančiąja partija. Be to, tik marksizmas tapo abejotinos šlovės nacionaline ir internacionaline ortodoksija. Kaip Prancūzijos istorijos atšaka, analų mokykla susiformavo prieš pat Antrąjį pasaulinį karą. Paskui jos įtaka paplito tarptautiniu mastu, bet kaip ir marksizmas ji nebuvo įtakinga Jungtinėse Valstijose. O Amerikos modernizacijos teorija buvo specifiškai amerikietiškas atsakas į marksizmą. Vis dėlto ji, pokario laikotarpiu tiesiogiai išaugusi iš Amerikos sociologijos ir politikos mokslo, niekada neturėjo didelės įtakos už Jungtinių Valstijų ribų.

Nepaisant to, visų trijų mokyklų bendrybės buvo mažų mažiausiai tiek pat svarbios, kiek ir dideli jų skirtumai: visų šių

* „Modernizacijos teorija" – atskiras atvejis to, ką mes plačiau įvardijame kaip modernizacijos perspektyvą.

teorijų šalininkai jas įsivaizdavo esant universaliai pritaikomas, turinčias mokslinį metodą ir padedančias plėtoti Vakarų istoriją. Pastaroji savo ruožtu siekė sujungti visų kitų šalių ir epochų studijas, pasitelkusi bendruosius vakarietiškus istorinės raidos modelius. Kad ir kas būtų pabrėžiama – klasių kova (marksizmas), dideli demografiniai pokyčiai (analų mokykla) ar naujų investicijų ir komunikacijų tinklų plėtra (modernizacijos teorija), – istorikai tikėjosi, jog jų pateikiami paaiškinimai ir modeliai tiks visam pasauliui, ir ryžtingai stengėsi įteigti, kad niekas negali išvengti modernizacijos proceso.

Marxas pateikė drąsiausią, labiausiai provokuojančią modernizacijos versiją, pagal kurią buvo analizuojami besikeičiantys gamybos būdai ir revoliucinė klasių kova. XX amžiaus ketvirtajame ir penktajame dešimtmečiuose grupelė gabiausių jaunųjų Britanijos ir Prancūzijos universitetų istorikų susižavėjo marksizmu, o kai kurie įstojo į komunistų partiją. Pokario laikotarpiu geriausi iš jų – Christopheris Hillas, Ericas Hobsbawmas, E. P. Thompsonas ir Albertas Soboulis – rašė knygas, kurios formavo ne vieną istorikų kartą. Šių autorių dėmesys istorijoms „iš apačios" paskatino atmesti tradicines politinių lyderių, idėjų ir institucijų istorijas ir plėtoti socialines darbininkų, tarnautojų ir vargšų istorijas. Istorijos aspirantai seminarų metu vis dar buvo mokomi Rankes metodų, tačiau jų aistrą istorijos mokslui dažnai pakurstydavo debatai apie marksizmą ir jo aktualumą.

Marksizmas turėjo tiesioginę įtaką Rytų Europai: po Antrojo pasaulinio karo jis tapo oficialia Tarybų Sąjungos ir jos satelitinių valstybių ideologija. Norėdami spausdinti knygas ir turėti profesines pareigas, sovietinio bloko šalių istorikai privalėjo pareikšti savo ištikimybę marksizmui. Vakarų Europoje padėtis buvo daug sudėtingesnė. Jeigu ne Hitleris ir fašizmo iškilimas XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje, tai Vakaruose, kuriuose neišsirutuliojo sėkmingi revoliuciniai judėjimai, marksizmas galėjo likti tik sausu akademiniu mokslu. Tačiau daugumai Vakarų intelektualų etiniu, politiniu ir socialiniu požiūriu tik marksizmas atrodė gana pajėgus kovoti su fašizmu; jie nematė (arba

nenorėjo matyti) pavojų, susijusių su marksizmo taikymu Tarybų Sąjungoje. Taigi marksistinė istorija Rytų ir Vakarų Europoje įgijo labai skirtingas formas. Rytuose marksizmas ne tik viešpatavo, bet ir atmetė (bent jau popieriuje) visas kitas nuomones, o Vakaruose XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje marksizmas vėl iškilo kaip opozicinė ideologija.

Jungtinėse Valstijose marksizmo įtaka buvo ne tokia ryški kaip Vakarų ar Rytų Europai. Nedaugelis Amerikos istorikų atvirai išpažino marksizmą, tačiau nepaisant to marksizmas vertė Jungtinių Valstijų istorikus sistemiškai svarstyti kapitalizmo poveikį socialiniams ir politiniams konfliktams nei daugiau dėmesio skirti istoriniam žemesniųjų sluoksnių likimui. Daugelis istorikų, atmetusių pagrindinius marksizmo postulatus, – pavyzdžiui, revoliucijos neišvengiamybę arba klasių kovos visuotinumą, – vis tiek tikėjo, kad istorija iš esmės yra materialus procesas, kurio metu ekonomika formuoja socialinį, kultūrinį ir politinį gyvenimą. Netgi marksistai susiformavo veikiami marksizmo, su kuriuo jie susidūrė bendrojo lavinimo procese. Pagaliau ir analų mokykla bei modernizacijos teorijos įgijo šalininkų Vakaruose kaip tik dėl to, kad jos nemarksistiškai aiškino istorijos procesus ir drauge pripažino modernizacijos klausimo svarbą.

Marksistai manė savo istorijos sampratą esant tiek pat (jeigu ne daugiau) mokslinę, kiek ir jų oponentų istorijos versijas. Vakarų marksistai tvirtino, kad istorija gali būti nešališka, net jeigu jos varomoji jėga yra pokyčių siekimas. R. H. Tawney, vienas žymiausių istorikų socialistų angliškai kalbančiame pasaulyje, 1912 metais teigė: „Norint bet kurioje srityje daryti rimtą mokslinį darbą, būtina atmesti asmeniškumą, sutramdyti savo užgaidas ir polinkius bei mėginti išgirsti savyje kalbantį protą“[23]. Tai vis dar priminė Rankes pateiktą sampratą, pagal kurią būdingu nešališkumo principu yra grindžiamas siekis visą istoriją įterpti į marksistinę schemą.

[23] J. M. Winter ir D. M. Joslin, eds. R. H. *Tawney's Commonplace Book, Economic History Review.* Supplement 5. – Cambridge, England, 1972. – P. 41–42.

Nepaisydami to, daugelis istorikų atmetė marksizmą, siedami jį su determinizmu ir redukcionizmu, t. y. su pastangomis istoriją redukuoti iki materialių priežasčių, nepastebint idėjų, emocijų, asmenybių ir atsitiktinumų įtakos. Marksizmo sąjunga su komunizmu Rusijoje po 1917 metų bolševikų revoliucijos dar labiau pakenkė marksizmo autoritetui daugelio istorikų akyse. Kai kurie iš jų ėmė netgi nepasitikėti bet kokiais mėginimais istoriją paaiškinti bendraisiais dėsniais ir teorijomis. Teisingų istorinių dėsnių paieška atrodė beviltiškai susipynusi su revoliucine politika. Ideologinis marksistinės-lenininės istorijos Rytų Europoje polėkis matyti kalboje, kurią 1931 metais pasakė rusų istorikas M. N. Pokrovskis. Jis teigė, kad tarp svarbiausių istorikų marksistų draugijos uždavinių – „demaskuoti buržuazinius istorikus“ (Vakarų istorikus, kuriuos vis dar veikė kapitalizmo ideologija) ir susiremti su „svarbiausiu ateinančio laikotarpio priešininku – visais tais, kurie nukrypo nuo tikrosios lenininės marksizmo linijos“. Tai, jo nuomone, reiškė, kad istorija „turi būti pateikta negailestingai marksizmo-leninizmo analizei“[24]. Kaip tik šis nuolankumas ideologijai labiausiai kėlė nerimą daugeliui Vakarų pasaulio istorikų.

Pokario laikotarpiu Prancūzijos analų mokykla siūlė alternatyvą marksizmui, tačiau jos istorijos vizija buvo tiek pat (o gal ir dar daugiau) ambicinga. Tos mokyklos istorikai, mėgindami išspręsti seną istorijos ryšio su kitais mokslais problemą, suformulavo „visuotinės istorijos“ idėją (ne itin kukli mintis, nes jau pats terminas nusako troškimą suvokti atskiras istorijas kaip vieną bendrą modelį). Visuotinė istorija turi suvienyti visų kitų socialinių mokslų metodus į vieną didingą sintezės projektą. Perėmusi visų kitų mokslų metodus ir temas, istorija galėtų būti socialinių mokslų karalienė. Lucienas Febvre taip aiškino visuotinės istorijos būtinybę: „Žmogus negali būti suskirstytas į atskiras dalis. Jis yra visuma. Taip pat ir istorijos negalima išdalyti – čia

[24] Citata iš Fritz Stern. *The Varieties of History: From Voltaire to the Present.* – Cleveland and New York, 1956. – P. 336–338.

įvykiai, ten įsitikinimai"[25]. Norėdama tinkamai priimti marksizmo iššūkį, analų istorija privalėjo sukurti alternatyvų visa apimančios istorijos modelį, t. y. tapti „visuotinė".

Fernandas Braudelis buvo didysis analų mokyklos sistematizuotojas, kuris savo pirmąjį didelį darbą parašė šio amžiaus penktajame dešimtmetyje, būdamas internuotas vokiečių karo belaisvių stovykloje. Braudelis sukūrė trijų lygių istorinių paaiškinimų modelį. Žemiausiame šio modelio lygmenyje yra klimatas, biologija ir geografija, kurie lemia ilgalaikius populiacijų judėjimus ir ekonomines tendencijas. Socialinės struktūros ir modeliai, kuriuos labiau veikia vidutinės (paprastai dešimties, dvidešimties ar net penkiasdešimties metų) trukmės svyravimai, sudarė antrąjį istorinės tikrovės lygmenį. Politika, kultūra ir intelektualinis gyvenimas buvo trečiasis, nesavarankiškiausias istorinės patirties lygmuo. Garsiojoje ištraukoje Braudelis istorinius įvykius – kurie yra tokie svarbūs tradicinėms istorijos sampratoms – palygino su „drumsčiamu paviršiumi, bangos keteromis, kurias istorijos potvyniai neša ant savo stiprių pečių"[26]. Svarbu buvo ne greitai pranykstantys purslai, bet išliekantys materialaus gyvenimo veiksniai, kurie ir lemia tuos bangas sukeliančius potvynius. Anot Braudelio, visa pasaulio istorija gali būti aiškinama tokiais istoriniais potvyniais.

Analų mokyklos visuotinės istorijos modelis marksistinę paradigmą ypač priminė tuo, kad ilgalaikiams ekonominiams poslinkiams buvo teikiama pirmenybė politinių ir intelektualinių procesų atžvilgiu. Tačiau analų mokykla sumenkino klasių kovą ir gamybos būdus, o vietoj to iškėlė pamatinių demografinių procesų svarbą. Analų istorikai ypač pabrėžė tai, ką Durkheimas va-

[25] Citata iš Breisach. *Historiography*. – P. 371. Apie analų mokyklos istoriją žr. Traian Stoianovich. *French Historical Method: The Annales Paradigm*. – Ithaca, N. Y., 1976; bei Bourde ir Martin. *Les Ecoles historiques*. Analų mokyklos pavadinimas kilo iš žurnalo *Annales d'histoire economique et sociale*, kurį 1929 m. įkūrė Marc Bloch ir Lucien Febvre. Žurnalas persikėlė į Paryžių XX a. 4 dešimtmetyje ir 1946 m. buvo pavadintas dabartiniu pavadinimu *Annales: Economics, Societes, Civilisations*.

[26] Fernand Braudel. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 tomai, tr. Sian Reynolds. – New York, 1972; (prancūziškas leidimas 1949), citata iš t. 1, p. 21.

dino „socialiniais faktais", t. y. tokius ilgalaikius procesus, kaip populiacijų augimas ar mažėjimas, kainų kreivės, derlius, mokesčiai ir pan. Šie rodikliai galėjo būti studijuojami pasitelkus serijinius duomenis ir kiekybinius metodus, taikomus vertinti įvairių visuomenių pakilimus ir atoslūgius.

Braudelio vadovaujama analų mokykla XX amžiaus septintajame dešimtmetyje susilaukė daug sekėjų, ypač Europoje ir Lotynų Amerikoje. Iki XX amžiaus aštuntojo dešimtmečio ši mokykla buvo įtakinga visame pasaulyje; pavyzdžiui, 1979 metais išspausdintame „Tarptautiniame istorinių studijų žinyne" analų mokyklai buvo skirta daugiau rodyklės nuorodų nei bet kuriam kitam dalykui, išskyrus Marxą ir marksizmą[27]. Analų mokyklos dėmesys ekonominei ir socialinei istorijai greitai paplito ir labiau tradiciniuose istorijos žurnaluose. XX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžioje ekonominė ir socialinė istorija daugelyje tradicinių žurnalų pakeitė biografinę ir religinę istoriją ir tapo didžiausia kategorija po politinės istorijos[28].

Ir analų mokykla, ir marksizmas skatino socialinės istorijos plėtrą XX amžiuje. XIX amžiuje istorikai pateikdavo tik bendras nuorodas į „liaudį", o XX amžiuje socialiniai istorikai siekė atskleisti visus paprastų žmonių gyvenimo aspektus. Paprasti žmonės – valstiečiai, darbininkai, imigrantai – anksčiau buvo paliekami už tradicinių istorinių pasakojimų ribų, nes jie nedarė politinių ir karinių sprendimų, turinčių įtakos visai visuomenei. Kvestionuodami tokių politinių ir karinių sprendimų reikšmę ir pabrėždami bendrąsias demografines vedybų, gimimų ir mirčių tendencijas, kurių įtaka visuomenėms yra tvaresnė, analų mokyklos atstovai padėjo įtvirtinti socialinę istoriją kaip atskirą tyrimų sritį.

[27] Georg G. Iggers and Harold T. Parker, eds. *International Handbook of Historical Studies.* – Westport, Conn., 1979.

[28] Alain Corbin, „*La Revue historique:* Analyse du contenu d'une publication rivale des *Annales*" // Kn. Charles-Olivier Carbonell ir Georges Livet, eds. *Au Berceau des Annales: Le millieu strasbourgeois, L'histoire en France au debut du XXe siecle.* – Toulouse, 1979. – P. 136. Apie kitus žurnalus. Žr. Lynn Hunt. „French History in the Last Twenty Years: The Rise and Fall of the *Annales* Paradigm" // *Journal of Contemporary History,* 21 (1986): 209–224.

Trečioji iš didžiųjų XX amžiaus istorinės interpretacijos mokyklų – amerikietiškoji modernizacijos teorija – siekė į savo nemarksistinį istorinės plėtros modelį įtraukti vis įvairesnius istorinius tyrimus. Pasak vieno iš ankstyvųjų jos šalininkų, visose besivystančiose visuomenėse – nepaisant jų spalvos, tikėjimo ar klimato, jų istorijos, geografijos ar kultūros – veikia tas pats modernizacijos procesas. Tai yra ekonomikos plėtros procesas, o ... be modernizacijos plėtra negalėjusi būti nuosekli"[29].

Šis uždaros logikos apibrėžimas teigia, kad modernizacija ir ekonomikos plėtra yra glaudžiai susiję dalykai. Ekonomikos plėtra yra pagrindinis modernizacijos procesas, tačiau ji neįmanoma be modernizacijos, reiškiančios perėjimą nuo žemdirbystės prie pramonės, miestų augimą, švietimo (ypač mokslo ir technologijos srityse) plėtrą; taip pat kitus susijusius intelektualinius ir psichologinius pokyčius. Daugelis modernizacijos teoretikų, remdamiesi Weberiu, pabrėžė intelektualinių ir psichologinių pokyčių svarbą ir kuriant racionalų bei autonomišką ego, ir apskritai modernizacijai. Tačiau labiausiai stebina ne uždara modernizacijos apibrėžimo logika, bet noras viską aprėpti. Pasak modernizacijos teorijos, visos besivystančios visuomenės, kad ir kokios jos būtų buvusios skirtingos, neišvengiamai turėjo pereiti per panašių pokyčių seriją. Tai visuotinė istorija tikrąja šio žodžio reikšme su visais tokios istorijos imperialistiniais padariniais ne Vakarų visuomenėms.

Iš dalies modernizacijos proceso praeitį teoretikai studijavo tam, kad sukurtų modelius, leidžiančius suvokti trečiojo pasaulio dabartį. Vieną įtakingiausių modernizacijos modelių pateikė V. V. Rostowas. Remdamasis Vakarų patirtimi XVIII ir XIX amžiuje, Rostowas sukūrė „pramoninio pakilimo" (industrial take-off) modelį, kurį tikėjosi pritaikyti nevakarietiškoms visuomenėms. Sutelkęs dėmesį į paskutinio XVIII amžiaus ketvirčio Britaniją, autonominiam pramonės plėtros procesui, besiremian-

[29] Daniel Lerner, citata pateikta Charles Tilly. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons.* – New York, 1984. – P. 46.

čiam taikomąja mechanika, apibūdinti jis pasitelkė mechaninio pagreitėjimo ir jėgos sąvokas.

Modernizacijos teoretikai apskritai pabrėžė, kad sparti ekonomikos ir urbanistikos plėtra turėjo destabilizuoti poveikį bei skatino įvairių formų politinį smurtą*. Pasak vieno teoretiko, „jau vien skatindama nuolatinius pokyčius visose visuomenės gyvenimo srityse, modernizacija neišvengiamai sukelia dezorganizacijos ir dezorientacijos procesus". Socialinės problemos, grupiniai konfliktai ir protesto judėjimai – visi tie reiškiniai, kurie iškilo XX amžiaus septintajame dešimtmetyje – gali būti laikomi modernizacijos trūkumais[30].

Tačiau ne modernizacijos teorija buvo postūmis Amerikos istorikams atkreipti dėmesį į socialinę istoriją. Pirmaisiais XX amžiaus dešimtmečiais – dar prieš tai, kai susiformavo prancūzų analų mokykla – grupė amerikiečių istorikų, pasivadinusių „naujaisiais istorikais", ragino savo kolegas atsikratyti „anksčiau praeities studijoms nustatytų apribojimų" ir į savo analizę įtraukti kiek galima įvairesnius šaltinius[31]. Demokratijos ir įvairovės patirtis neišvengiamai paskatino istorikus susidomėti socialine sritimi. Tačiau neturėdama tokio teorinio modelio kaip marksizmas ar visa apimančių metodų, kokius siūlė analų mokykla, naujoji istorija Amerikoje susidūrė su didėjančiu išsiskaidymo pavojumi. Modernizacijos teorija žadėjo visus šiuos naujus tyrimus įtraukti į vieną darnų modelį. Kuriam laikui ji susilaukė daug sekėjų. Bendroje šiuolaikinės Jungtinės Valstijų istorinės raštijos apžvalgoje, išleistoje 1980 metais, modernizacijos teorija savo reikšme buvo prilyginama analų mokyklai, marksizmui, tarpdalykiniams

* Čia akivaizdi Durkheimo įtaka tik patvirtina tai, kad yra neatsargu teorijas skirstyti pagal konkrečius jų įkvėpėjus.

[30] S. N. Eisenstadt, citata pateikta Tilly. Big structures. – P. 54. Apie Rostowo pramoninio pakilimo teoriją. Žr. W. W. Rostow. *The Stages of Economic Growth*. – Cambridge, England, 1960.

[31] James Harvey Robinson teigė, kad naujoji istorija apima „visus pėdsakus ir ženklus to, ką žmogus yra padaręs ar ką jis galvojo nuo tada, kai pirmąkart pasirodė žemėje... Jos informacijos šaltiniai apima tiek Chelles vietovėje rastus primityvius titnago kirvukus, tiek rytinius laikraščius". Citata pateikta kn. Stern, *Varieties of History*, p. 265, 258.

reiškiniams, specializacijos procesui, kiekybiniams metodams, socialiniam mokslui bei socialinei teorijai[32].

Šis sąrašas yra daug sakantis, nes susieja tris vyraujančius XX amžiaus istorijos modelius su istorijos kaip mokslo profesionalizacija, su kitais socialiniais mokslais bei su kiekybiniais metodais. Kaip ir analų mokykla, modernizacijos teorija siekė istoriją priartinti prie socialinių mokslų ir dažnai buvo siejama su istorinių tyrimų kiekybiniais metodais. Šių metodų šalininkų nuomone, nuolatinis suskaičiuojamų dokumentų rinkimas ir kiekybinių priemonių taikymas buvo mokslinio istorijos statuso garantas ir teikė vilčių dėl metodo universalizacijos. Kiekybiniai metodai gali būti taikomi bet kokiai kultūrai, bet kokiai epochai ir iš esmės bet kokiam istorijos klausimui. Jie idealiai tiko modernizacijos studijoms visame pasaulyje. Istorikai naudojo statistiką, įrodinėdami vergų ekonomikos veiksmingumą ar neveiksmingumą, plėtodami šeimos gyvenimo modelius ikiindustriniais ir industriniais laikais bei nustatinėdami europietiškų ligų poveikį Naujojo pasaulio vietos gyventojams. Buvo tikimasi, kad juo plačiau istorikai naudos statistinius metodus, juo mokslo dalykas bus moksliškesnis. Atrodė, jog kiekybiniai metodai idealiai garantuoja neutralumą ir nešališkumą, leidžia faktams kalbėti patiems, trumpai tariant, matematizuoja istoriją ir Vakarų istorikams leidžia reikšti vis didesnes pretenzijas dėl jų dalyko kompetencijos.

Nepaisant pradinių pažadų ir sąsajų su kiekybiniais metodais, tiesioginė modernizacijos teorijos įtaka buvo trumpalaikė. Iškilusi XX amžiaus šeštajame ir septintajame dešimtmečiuose įvykus pokyčiams trečiajame pasaulyje, susijusiems su dekolonizacija, ji susigadino reputaciją po Vietnamo karo. Jungtinėse Valstijose modernizacijos teoriją imta kritikuoti dėl keleto priežasčių. Kai kurie istorikai teigė ją esant iš esmės neistorinę dėl to, kad ji rėmėsi sociologiniu teoretizavimu. Kiti ją kritikavo dėl etnocentriškumo, kuris pasireiškė tuo, jog nevakarietiškas visuomenes ir kultūras ji vertino pagal Vakarų plėtros standartus. Be to, modernizacijos te-

[32] Šis ranking grindžiamas rodykle kn. Michael Kammen, ed. *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States.* – Ithaca, N. Y., 1980. – P. 511–524.

orija buvo kritikuojama ir dėl glaudžių ryšių su strateginėmis studijomis Vietnamo karo metu. Tad jos idėją sukompromitavo šiurkštus amerikiečių kišimasis į trečiojo pasaulio politiką.

Dėl visų šių priežasčių modernizacijos teorija atsitraukė į šalį, ir dabar istorikų sluoksniuose ištikimų jos sekėjų yra nebedaug. Tačiau nepaisant to, kad modernizacijos teorija sunyko kaip modelis, jos iškelti klausimai lieka tiek pat svarbūs ir istorijos studijose yra labai reikšmingi. Jau pats tokių žurnalų kaip *Pasaulio raida* ir *Lyginamosios visuomenės ir istorijos studijos* egzistavimas rodo, jog dauguma mokslininkų ir toliau stengiasi panaudoti modernizacijos Vakaruose patirtį šių laikų ekonominiams ir politiniams procesams. XX amžiaus paskutiniame dešimtmetyje istorikai ir socialiniai mokslininkai nebemano, kad funkcionuoja universalus modelis; jie pabrėžia skirtumus tarp Vakarų ir kitų pasaulio regionų, nors Vakarų raida vis dar yra laikoma pagrindiniu palyginimų išeities tašku.

Nors modernizacijos teorijos įtaka sumažėjo, tikėjimas moksline istorija ir visuotinės istorijos idėja dar visai neseniai buvo paveikus. Atsiradus kompiuteriams, kiekybiniai metodai tapo dar patrauklesni ir teikė galimybę kaupti greitai didėjančias žinių atsargas. Be to, siekiant sėkmės tebesitęsiančiame šaltajame kare reikėjo pažinti pasaulį. Todėl Amerikos vyriausybė finansavo naujas regionines Pietryčių Azijos, Tarybų Sąjungos ir Rytų Europos, Lotynų Amerikos ir t. t. programas, studijas užsienio kalbomis ir istorinius tyrimus apie kiekvieną pasaulio kampelį.

Visa ši veikla buvo grindžiama principais, išplėtotais nuo XIX amžiaus vidurio: moderni, mokslinė istorija, siekdama suprasti plėtros tendencijas, kiekvieną pasaulio regioną gali įtraukti į vieną visuotinę istoriją. Nors pavieniai istorikai daugiau nebesiekė patys vieni papasakoti visą visuotinę istoriją, kaip tai darė Hegelis ir Marxas, istorija kaip mokslas rėmėsi įsitikinimu, kad istorikai profesionalai rašo atskiras tokios istorijos dalis. Teisingai pateikta istorija leidžia pastūmėti į priekį patį modernizacijos (ir pažangos) procesą. Kaip paaiškės iš tolesnių skyrių, Jungtinėse Valstijose imta kritikuoti kiekvieną šios vizijos elementą ir kelti klausimus dėl pačios istorijos ateities.

Tačiau prieš pereinant prie šio pasakojimo, svarbu pripažinti stebėtiną nešališko mokslo ir modernizacijai tarnaujančios mokslinės istorijos įvaizdžio galią. Jokių aistrų ir prietarų nevaldomo visažinio mokslininko tyrinėtojo-didvyrio paveikslas vertė tikėti, kad yra įmanoma ne tik neregėta materialinė pažanga mokslo ir pramonės dėka, bet ir pergalė prieš prietarus, fanatizmą ir visas kitas intelektualinio ir politinio absoliutizmo formas. Sukūrę modernią standartizuoto ir universalaus istorinio laiko koncepciją ir istoriko, kaip kiekvienos istorijos faktų šeimininko, sampratą, istorikai galėjo sau kelti naujas užduotis. Jie pasakojo modernėjimo ir išsivadavimo iš praeities tamsos istoriją. Jų istorijos prasmė buvo labai susijusi su moderniu pasauliu. Nepaisant nelaimių, kurias atnešė šiuolaikiniai karai ir technologijos, dauguma istorikų ir toliau modernybę laiko vienintele alternatyva tamsai ir sąlygiškam daugelio „tradicinių" visuomenių skurdui.

Pasakodami istoriją „tokią, kokia ji buvo iš tikrųjų", neapkrautą dieviškosios valios išaiškinimais ir nuorodomis į Bibliją, istorikai manė palengviną žengimą modernybės link. Tuo jie sudarė galimybę Vakarams užvaldyti ne tik laiką ir faktus, – universalius vienetus, kuriuos gali analizuoti kiekvienas nešališkas tyrinėtojas, – tačiau galiausiai ir likusiojo pasaulio istorijas. Socialinė darbininkų, vergų ir imigrantų istorija bei trečiojo pasaulio tautų istorijos gali būti įtrauktos į vyraujančius vakarietiškus istorinės raidos modelius – marksizmą, analų mokyklą ar modernizacijos teoriją. Šie visa apimantys imperialistiniai modeliai kartkartėmis tarnaudavo Rytų ir Vakarų blokų politiniam imperializmui, drauge ir šaltajam karui: tam tikra marksistinės istorijos atšaka padėjo palaikyti sovietinio stiliaus komunizmą; modernizacijos teorijos atmaina tiesiogiai tarnavo Jungtinių Valstijų interesams užsienyje; o analų mokykla siūlė trečiąjį kelią, kurio bendras rezultatas buvo vis tas pats – Vakarų (tik šiuo atveju – Vakarų Europos) įsiviešpatavimas. Kitame skyriuje rašoma, kokią vietą šios naujos istorinės koncepcijos užėmė nacionalinėje Amerikos epopėjoje; epopėjoje, kurią įkvėpė tikėjimas tuo, kad tauta kaip vienetas ypač tinka pažangai ir modernybei.

◇ 3 ◇

Istorija kuria naciją

1776 metais Jungtinėms Valstijoms tapus valstybe, istorija jau buvo perimta iš baladžių autorių ir metraštininkų ir patikėta filosofams, kurie visas pažinimo formas tvirtai pagrindė racionaliais tyrinėjimais. Daugelis Vakarų mąstytojų, kuriuos vis dar stebino Newtono gebėjimas paaiškinti Saulės sistemos funkcionavimą, įtikėjo, kad žmonių judėjimą, kaip ir dangaus kūnų judėjimą, galima suvokti pasitelkus mokslinius dėsnius. Po tokio minties posūkio praeitis tapo ne tik faktų saugykla, – dabar atrodė, kad joje esama tam tikrų užuominų apie ateitį.

Šiame perėjimo nuo pozicijos ir metraščių prie socialinio mokslo etape istorikai ėmė analizuoti praeities įvykius ir ieškoti logikos, nulemiančios socialinės plėtros kryptį. Paveikti Herderio ir Hegelio idėjų jie tvirtino, jog naujasis politinis vienetas – nacionalinė valstybė – įkūnijo žmonijos tikslus ir todėl jis turi būti studijuojamas siekiant atskleisti besirutuliojančių įvykių prasmę. Tuo būdu istorija ir mokslas, neseniai tapę pagrindiniais informacijos apie žmonių veiklą šaltiniais, buvo glaudžiai susieti su trečiąja šiuolaikine jėga – nacija.

Pačios nacionalinės valstybės tapo iškiliomis Europos paveikslo dalimis, nes XIX amžiaus pradžioje Prancūzijos revoliucijos karų dėka susidarė sąlygos radikalioms reformos idėjoms sklisti kaimyninėse šalyse, kuriose nuo sostų buvo nuversti rinktiniai Europos monarchai. Žodžiu „karalystė" būdavo apibūdinama teritorija, priklausanti vienam valdovui, „šalis" reiškė žemę, kurioje žmo-

nės gyveno kaip valdiniai, o „valstybė“ buvo siejama su labai šiuolaikiška idėja – žmonių bendrija, sąmoningai susibūrusia į politinį vienetą. Nacionalizmui tapus politinių ir socialinių reformų varikliu, žmonės tikėjosi, kad nacionalinė istorija teiks galimybių suvokti žmonijos pažangą, dėl kurios iškilo moderniosios valstybės.

Šalis galima įsivaizduoti kaip įvairiaspalves dėmes žemėlapyje arba kaip suverenias valstybes, kurios yra puikiai atstovaujamos tarptautinio lygio susitikimuose. Jas daug sunkiau apibrėžti kaip žmonių kolektyvą, nors jos yra pagrįstos piliečių valia susiburti į vienijančią visumą. Stebint, kaip aistringas etninis lojalumas Rytų Europoje ardo nacionalines valstybes, telieka tik spėlioti, kokiais nematomais saitais tauta yra suvienyta į valstybę. Po nepriklausomybės paskelbimo amerikiečiams šis klausimas buvo labai aktualus, nes reikėjo sukurti nacionalinio bendrumo jausmą, kuris kitų šalių žmonėms atrodė savaime suprantamas. Jungtinėms Valstijoms stigo vieningo etninio kamieno, vienijančių oficialiosios bažnyčios ritualų ar bendrų pasakojimų visumos; visus šalies gyventojus telkė tik sukilimo įvykiai. Tad amerikiečiai turėjo išrasti tai, ką europiečiai paveldėjo: solidarumo jausmą, nacionalinių simbolių visumą bei visa tai, kas šalies viduje sukelia politines aistras.

Pranašesnės kitų šalių galimybės kurti nacionalinę tapatybę gerai buvo parodytos XX amžiaus septintojo dešimtmečio Prancūzijos mokyklos geografijos vadovėlyje. Knygos įklijoje per du lapus driekėsi poromis išrikiuotų ir tam tikro laikotarpio drabužiais aprengtų prancūzų vyrų ir berniukų – tarsi popierinių lėlių – eilė. Kairiajame krašte vyras ir berniukas – aiškiai tėvas ir sūnus – buvo apsirengę šiuolaikiniais drabužiais, toliau vyras su dvieiliu švarku ir fedora buvo rankomis susikibęs su kitu berniuku, kuris mūvėjo plačias prie kelių susegamas kelnes ir avėjo aulinius iki kelių batus. Kiti du buvo apsirengę pagal amžiaus pradžios madą, ir taip toliau per du puslapius; pabaigoje pavaizduotas Karolingų laikotarpio vyras, vilkįs aptemptu švarku ir mūvįs glaudžiai prie kojų prigludusias kelnes. Šie vaizdai skaitytojui turėjo padėti suvokti prancūzų tautos esmę: tai nenutrūks-

tama grandinė prancūzų vyrų, nuo seno gyvenusių savo žemėje ir auginusių vaikus. Vaizdingojo piešinio autoriai labai raiškiai perteikė savo mintį ir kartu pabrėžė vyriškus modernaus nacionalizmo pagrindus.

1789 metais ratifikavus naująją Amerikos konstituciją, Jungtinėse Valstijose (tuo metu šis daiktavardis buvo vartojamas su daugiskaitinėmis formomis) atsirado centrinės valdžios struktūra, tačiau tik saujelė amerikiečių – daugiausia revoliucijos lyderių – turėjo tų nacionalinių sentimentų, kurie buvo būtini naujojo politinio darinio gyvybingumui. Kaip metaforiškai pažymėjo vienas amžininkas, naujoji konstitucija užkėlė federalinį stogą, nors federalinių sienų dar nebuvo. Po dvidešimties metų problema nebebuvo tokia opi, tačiau dar vis kėlė susirūpinimą. 1809 metais paskutinėmis savo dienomis Baltuosiuose rūmuose Thomas Jeffersonas gavo Virdžinijos valstijos New Brunswicko apygardos Westwardo Millo bibliotekos draugijos laišką, kuriame jis buvo prašomas tapti tos bibliotekos globėju. „Mūsų draugiją, – rašė prezidentui draugijos sekretorius, – sudaro fermeriai, mechanikai, taikos teisėjai, dvasininkai, karininkai, teisininkai, mokyklų direktoriai, pirkliai, paštininkai, vienas asamblėjos narys ir vienas kongreso narys“. Toliau buvo pateiktos šešių metams paskirtų direktorių pavardės: „Hubbardas Hobbsas ir Johnas Harrisonas (abu plantatoriai), Josephas Percivallis (natūralizuotas pilietis), Jesse Coe (metodistų bažnyčios vyresnysis), Josephas Saundersas (baptistų bažnyčios dekanas) ir Markas Greenas (Virdžinijos savanoriškosios kariuomenės majoras)“. Baigdamas savo laišką sekretorius pateikė nelengvą klausimą: „Ar galima tikėtis, kad toks nevienalytis darinys kada nors bus gana tvirtas?“[1] Šis pavyzdys atspindėjo visos amerikiečių nacijos problemą, kurios esmė – ideologinis „E Pluribus Unum“* imperatyvas, t. y. aiškiai juntamas poreikis sukurti bendrą sąjungą iš itin skirtingų šalyje gyvenusių grupių.

[1] Jefferson papers. Firestone library. – Princeton, MS, #45052.
* Lot. „Vienovė vienovėje“. – *Vert.*

7.-1126

Nacionalinės tapatybės problema

Jau daug buvo pasakyta apie amerikiečių didžiavimąsi savo unikaliu paveldu, tačiau prieš tai, kai buvo suformuotas tas vientisas paveldas, akivaizdūs skirtumai, išryškėję tarp Jungtinių Valstijų gyventojų, sukėlė nemažai problemų. Amerikiečiai žinojo, kad valstybės idealas buvo „vienas karalius, viena bažnyčia ir viena kalba"; kaip tik tokią organišką vienybę norėjo pasiekti kolonijų lyderiai. Revoliucija patriotams suteikė puikią galimybę Amerikos socialinę įvairovę vertinti kaip naujoviško valstybingumo pagrindą; tačiau atsikratyti praeities palikimo nebuvo lengva. Nors Nepriklausomybės karas buvo sėkmingas, jis negalėjo sukurti bendrų nuostatų, simbolių ir socialinių teisių, kurios buvo būtinos norint sukurti bendrą nacionalinę tapatybę. Dauguma pompastiškų teiginių apie unikalią Amerikos misiją puoselėti visos žmonijos laisvę skambėjo tarsi nervingas šūkčiojimas kapinių tamsoje tarp „antkapių" nesėkmingoms respublikoms, kurios nesugebėjo garantuoti monarchijai jai būdingos vienybės ir solidarumo.

Mokslininkų susidomėjimas politine istorija sustiprino nuomonę, kad nacionalinė integracija buvo susijusi su autonominių tendencijų nuslopinimu trylikoje anksčiau suverenių valstybių arba kompromiso tarp priešiškų Jungtinių Valstijų dalių paieška, o ne su bendros tapatybės, kuri galėtų sustiprinti visumą, formavimu. Paprastas Westwardo Millo bibliotekos draugijos pavyzdys atspindėjo esminę problemą: ar gali susivienyti tauta, susiskirsčiusi į tuziną religinių denominacijų, išsaugojusi socialines struktūras, kurios skyrė mechanikus nuo kariuomenės majorų, ir būdama padalyta į šalyje gimusius ir natūralizuotus piliečius? Ir jeigu gali, tai kokiomis sąlygomis? Ar nacionalinė kultūra gali amerikiečius suburti taip, kaip juos suvienijo Nepriklausomybės karas?

Kaip buvo galima tikėtis iš veiklos, susijusios su socialinės įtakos paskirstymu, pats nacionalinės savimonės formavimo procesas vyko gana vaidingai. Po Nepriklausomybės karo amerikiečiai netapo vieninga tauta. Greičiau karas iškėlė nacionalizmo

problemą – poreikį suformuoti tobulesnę sąjungą, nes kovos su bendru priešu ir taikos garantavimo uždaviniai jau nebeatliko vienijančio vaidmens. Revoliucijos pabaigoje Jungtinių Valstijų piliečiai ne tik kad trumpai tebuvo gyvenę toje žemėje; žemė, kurioje jie gyveno, buvo ne jų. Dar visai neseniai didelė tos šalies dalis priklausė kitiems žmonėms. O išsvajotoji teritorija, plytinti už Apalačų kalnų, vis dar priklausė paveldėtosioms Amerikos indėnų valdoms.

Amerikiečiai ne tik geografiškai įsiterpė tarp vietos gyventojų ir europiečių; jie atsidūrė ir tarp dviejų socialinio žemės panaudojimo sampratų: europietiškos doktrinos, anot kurios žemė priklauso tiems, kurie sugeba ją „veiksmingai panaudoti", ir indėnų tikėjimo, teigiančio, kad žemė, kaip saulė ar oras, negali priklausyti žmonių visuomenei. Atradimų amžiuje monarchų globojami Europos navigatoriai iš metropolinių centrų leisdavosi į ilgas keliones; jų užkariavimo teisė namie buvo visuotinai pripažįstama, o užjūriuose bet kokias teises atstodavo karinė galia. Be to, religinė evangelinė europiečių tradicija pripažino, ir netgi skatino, pagoniškų tautų pavergimą, o hierarchinės politinės santvarkos smarkiai palengvino tolimų kraštų valdymą. Užkariavimo apologetika, kuri buvo naudinga tokioms Europos galybėms kaip Didžioji Britanija, nepriklausomoms Jungtinėms Valstijoms neteko reikšmės. Amerikiečių nacija, po sukilimo nutraukusi savo juridinius ryšius su Didžiąja Britanija, buvo unikalus europietiškas svetimkūnis ant didžiulio žemyno atlantinio šelfo. Naujoji respublika turėjo ieškoti kitokių argumentų, kuriais būtų buvę galima pateisinti milžiniško Šiaurės Amerikos žemyno vietos gyventojų išstūmimo politiką.

Trylika jau nepriklausomų valstijų buvo savotiškas atskirų politinių darinių rinkinys, iš kurio reikėjo kurti valstybę. Tik retrospektyviai žvelgdami istorikai tų valstijų panašumus gali sugriežtinti su jų skirtumais, nes realiai egzistavusios bendrybės – kalba, įstatymai ir institucinė istorija – nuvedė netinkama kryptimi, t. y. atgal į praeitį, į sąjungą su Anglija, kuriai vis dar buvo priskiriamas nekenčiamo engėjo įvaizdis. Minėtųjų valstijų protestantiškas palikimas atrodo vienalytis taip pat žvelgiant tik ret-

rospektyviai. Iš tikrųjų tuo metu tuzinas ar daugiau religinių bendruomenių ir sektų kariavo viena su kita, dauguma jų tvirtino savo doktriną esant vienintelę teisingą. Egzistavo vienas bendras įkvepiantis dokumentas – Nepriklausomybės deklaracija, tačiau joje išreikštos savaime suprantamos tiesos apie visų žmonių įgimtąją laisvę greičiau priešino nei vienijo, nes Jungtinės Valstijos vis dar buvo vergų savininkų visuomenė.

Amerikos revoliucija nepadėjo susiformuoti nacijai, jei jau nekalbėsime apie bendrą tautą. Konstitucija numatė naujas nacionalines institucijas, tačiau atimdama galią iš daugumos institucijų vietose ji veikė prieš patriotinės liaudies kultūros formavimąsi. Nauji Filadelfijos delegatai, 1787 metais susirinkę apsvarstyti centrinės valdžios stiprinimo klausimų, pasisakė už tai, kad tobulesnė sąjunga būtų kuriama ne simboliais ir sentimentais, tačiau teisiniu būdu, pasitelkus procedūras ir struktūras. Nacionalinės struktūros pertvarkymo būtinybė buvo pagrįsta racionaliomis diskusijomis apie gynybinę strategiją nuo išorės jėgų ir apie prekybinį valstijų bendradarbiavimą.

Ratifikacijos procesas buvo atviras, tačiau specialiuose valstijų suvažiavimuose išrinkti apytiksliai tūkstantis penki šimtai delegatų, 1787 ir 1788 metais diskutavusių konstitucinės sandaros klausimais, vis dėlto atstovavo tik revoliuciniam elitui. Nors šie veikėjai ir buvo išrinkti laisvuose rinkimuose, jie išsaugojo politinius uždaros valdančiosios grupės įpročius. Jų nacionalizmas buvo grindžiamas praktine išmintimi. Už jų politinių diskusijų ribų mažai tebuvo bendrybių asmeniniame žmogiškosios patirties lygmenyje ir teigiamų simbolių, kurie būtų buvę lengvai atpažįstami visoje teritorijoje nuo vieno atlantinio šelfo krašto iki kito. Išskyrus lyderių savitarpio supratimą, jų valstybė neturėjo nacionalinės ideologijos. Tėvai įkūrėjai siūlė neokolonialistiškai spręsti vienybės problemą ir sukurti tokią sistemą, kurioje nurodymus iš centro vykdytų specialiai atokiau nuo paprastų žmonių besilaikantys pareigūnai.

Amerikiečiai didžiavosi tuo, kad jiems sekėsi kurti naują, stipresnę federalinę valdžią, o tai skatino optimistiškai vertinti savivaldos plėtojimą. Po porevoliucinės depresijos grįžusi gerovė

taip pat stiprino pasitikėjimą respublikoniškuoju eksperimentu, tačiau amerikietiškoji tapatybė ėmė formuotis tik XVIII amžiaus paskutinio dešimtmečio viduryje, kai Prancūzijos revoliucijos įvykiai sutapo su Amerikos politiniais įvykiais. Gana netikėtai Prancūzijos revoliucija paskatino iškilti naują grupę amerikiečių radikalų, kurių dauguma dėl savo jauno amžiaus nedalyvavo ankstesniuose protestuose prieš britus. Prancūzų tikslai tapo jų pačių tikslais; o griaunančios jėgos kupini 1793 metų įvykiai, jų nuomone, tik patvirtino gyvenamojo meto svarbą. Prancūzijos revoliucija leido naujai įvertinti Amerikos revoliucijos reikšmę – dabar ji atrodė tarsi pirmasis veiksmas tos istorinės išsilaisvinimo dramos, kuri rutuliojosi Europoje. Kadangi prancūzai priėmė naujoves, tai ir pokyčiai, vykę Amerikos visuomenėje, greičiau pranašavo ateities procesus, o ne atspindėjo šiurkštų tos visuomenės provincializmą.

Būdami seniai atitrūkę nuo savo europietiškosios praeities, amerikiečiai galėjo savo likimą susieti su įsivaizduojama ateitimi. Prancūzijos Respublikos retorikos pakurstytos politinės aistros Jungtinėse Valstijose užvirė kaip tik tuo metu, kai Vašingtono administracija energingos centrinės vyriausybės veiklos dėka ėmė didžiuotis pasiekusi stabilumą. Vietoj paprastų balsuotojų pagarbos valdžia sulaukė visuomeninių demonstracijų Prancūzijos karinėms pergalėms paremti. Respublikoniški laikraščiai ir politiniai klubai, kurie dažniausiai buvo negrabi jakobinų klubų imitacija, buvo steigiami turint vienintelį tikslą – kritikuoti vyriausybę.

Respublikonais save vadinę naujieji radikalai pateikė nepaprastai skvarbią socialinės elito galios pagrindų analizę, kuri paskatino atkaklią polemiką apie plačiosios visuomenės dalyvavimą politiniame gyvenime. Diskusijos konkrečiais klausimais iškėlė į dienos šviesą dar didesnius nesutarimus dėl demokratinio valdymo prigimties. Oficialiąją valdžią respublikonai be paliovos puolė iki pat 1800 metų, kai Thomas Jeffersonas buvo išrinktas prezidentu. Prezidento rinkimus Jeffersonas laimėjo po itin triukšmingos kampanijos, kurios metu labai aiškiai išryškėjo alternatyva tarp elito valdžios ir liaudies galios. Šie prezidento rinkimai

visiems laikams pakeitė politinę nacijos kultūrą ir ateinantiems šešiasdešimčiai metų nulėmė Jungtinių Valstijų visuomeninės politikos pobūdį.

Tuo pačiu metu Amerikoje prasidėjo prekybos klestėjimo laikotarpis, kuris iš dalies buvo susijęs su tuo, kad Amerika kaip neutrali šalis vertėsi krovinių plukdymu kariaujančioms Europos tautoms. Šis klestėjimas skatino kelių statybą, pašto paslaugų plėtimą ir laikraščių steigimą visos šalies miestuose ir miesteliuose. Naujas platus komunikacijų tinklas smarkiai padidino partinių diskusijų atgarsį. Informacijos ir nuomonių kontrolę, kuri anksčiau buvo elito rankose, dabar perėmė iškalbingieji elito kritikai. Vyrų raštingumas visur, išskyrus Pietus, artėjo prie 90 procentų; atitinkamai didėjo ir moterų raštingumas. Taigi faktinius aukštuomenės privalumus, – kompaktiškumą ir gebėjimą veikti organizuotai, – dabar nustelbė liaudies daugumos mobilizacija per spaudos kampanijas.

Istorija ir nacionalinė tapatybė

Retrospektyviai žvelgiant yra akivaizdu, kad Prancūzijos revoliucija suteikė galimybę amerikiečiams išsilaisvinti iš jų kolonijinei praeičiai būdingos eurocentrinės orientacijos, tačiau tai buvo atskirų visuomenės grupių išsilaisvinimas. Federalistų pralaimėjimas rinkimuose paskatino daugelį elito šeimų pasitraukti iš nacionalinės politikos ir nacionalizmo sampratos kūrimą palikti kitiems. Triukšminga XVIII amžiaus paskutinio dešimtmečio politika nuvylė tokius kultūrinius nacionalistus, kaip Noahas Websteris, Charles Brockdenas Brownas ir Samuelis Lathamas Mitchillas, kurie tikėjosi, kad laisvosios Amerikos institucijos skatins literatūrą, mokslą ir švietimą. Jų nacionalistinį įkarštį kurstydavo svajonės apie Amerikos didybę tose srityse, kuriose pasižymėjo didžiosios metropolinės Europos civilizacijos. Neišsilavinusių žmonių revoliucinės aistros protrūkis įtikino juos, kad konservatoriai buvo teisūs: verdant katilui iškyla nuoviros. Politinis federalistų fiasko reiškė ne tik tai, kad bus keičiami kon-

kretūs valdžios žmonės – pralaimėjo pati gerbtinos valdžios koncepcija; drauge susiformavo ir nauja amerikiečio samprata.

Tad iš tradicinės Amerikos orientacijos į Europą išsilaisvino paprasti amerikiečiai, kurie, siekdami pritarimo savo pomėgiams ir vertybėms, aukštino tai, kas buvo išskirtinai amerikietiška: instituciškai įteisinta laisvė, visuotinis praktiškumas, reformatoriška aistra, o svarbiausia – plačios paprastų žmonių veiklos galimybės. Per pirmuosius dešimtmečius po Jeffersono išrinkimo išryškėjo demokratinės santvarkos prasmė. Žmonės norėjo ne tik balsuoti; jie siekė dalyvauti visuomenės gyvenime kaip pilnaverčiai piliečiai: organizuoti pusiau visuomeninius susirinkimus, rengti diskusijas politiniais klausimais, mobilizuoti piliečius ir bendrų interesų grupes. Vienas įstabiausių naujosios respublikos socialinio gyvenimo bruožų buvo spontaniškas tūkstančių savanoriškų asociacijų kūrimasis. Šis reiškinys liudijo, kad formuojasi Amerikos visuomenė – vyrų ir moterų, pasiryžusių aktyviai dalyvauti valstybės gyvenime ir savaip traktuoti Jungtinių Valstijų reikšmę, bendrija.

Naujų savanoriškų draugijų įvairovė priklausė tik nuo to, kiek laki buvo tuo metu vyraujanti visuomenės vaizduotė; 1808 metais, pavyzdžiui, buvo įkurta net Amerikos patriotų draugija, kuri ketino užsiimti nacionalinio charakterio formavimu; egzistavo daugybė organizacijų (tokių kaip Westwardo Millo bibliotekos draugija, kurios nariai parašė laišką Jeffersonui) bibliotekoms kurti. Troškimas tobulėti atsiskleisdavo debatų ir studijų klubuose, kuriuos ypač mėgo dar palyginti jauni suaugę žmonės. Plečiantis miestams, daugėjo priešgaisrinių organizacijų ir kitų abipusės pagalbos draugijų skaičius. Beveik visos religinės bendruomenės turėjo pagalbininkų. Naujojoje veikloje nepaprastai aktyviai dalyvavo moterys. Jos organizavo labdarą, kiekviename mieste kūrė vietines moterų misionierių organizacijas ir prieglaudas vienišoms moterims.

Dažniausiai savanoriškų draugijų steigimą nulemdavo visuomenės reformos reikmė, kurią dažnai paskatindavo religinio atsinaujinimo iniciatyvos. Pirmasis ir ilgiausiai gyvavęs judėjimas buvo blaivybės sąjūdis, paskui kalėjimų ir ligoninių reforma, sa-

batizmas, vėliau natyvizmas ir galiausiai pati produktyviausia reformatoriškoji iniciatyva – antivergovinis judėjimas. Egzistavo šimtai antivergovinių draugijų, kurių dauguma klestėjo Pietuose. Tokiu būdu įvairios savanoriškos draugijos parodė sugebančios mobilizuoti ir platinti informaciją daug geriau nei valdžios institucijos.

Kaip jau buvo minėta, apsišvietęs elitas norėjo sukurti nacionalinę tapatybę, kuri remtųsi išskirtiniu Amerikos įnašu visuotinai pripažintose srityse; tuo metu reformuotojai ir sąjūdininkai ėmė propaguoti kitokią nacionalumo sampratą. Jiems Jungtinės Valstijos reiškė naują socialinio gyvenimo būdą, kuris leisdavo žmonėms atsiskleisti per visuomenines iniciatyvas. Aktyvistų optimizmas, susijęs su pastangomis panaikinti vergovę, pagerinti elgesį su psichiniais ligoniais ir nusikaltėliais, reorganizuoti labdarą ir kelti visuomenės moralę, tapo svarbiu amerikietiško charakterio bruožu. Šios labai mobilios visuomenės solidarumą turėjo palaikyti energija, skirta visuomenės tobulinimo veiklai. XVIII amžiaus paskutiniame dešimtmetyje iškilę visuomeniniai veikėjai gerai suvokė, kad pergalė prieš įtakingų sluoksnių remiamą kandidatą į prezidentus, savanorių mobilizacija įvairioms reformų programoms, kova dėl teisės apibrėžti amerikietiškumo esmę – visa tai teiks galimybių ant revoliucijos pamatų sukurti savąją nacionalinę struktūrą.

Tuo pat metu nacionalizmas tapo galinga jėga ne tik Jungtinėse Valstijose, bet ir Europoje. Revoliuciniai Prancūzijos įvykiai skatino žmones suvokti, kad jie yra piliečiai, turintys naujų įsipareigojimų visuomeninėje srityje, kurioje buvo plėtojamas mokslas, rašoma istorija ir formuojama socialinė politika. Naujoji pramoninė santvarka ėmė vilioti žmones galimybėmis įsidarbinti sparčiai augančių miestų gamyklose, ardydama jaukias senojo agrarinio pasaulio bendruomenes. Industrializacija taip pat skatino raštingumą bei pigių spausdinimo būdų atsiradimą. Pasirodė gausybė laikraščių ir žurnalų, skirtų plačiajai skaitančiai visuomenei. Bendra informacija, bendri pasakojimai, bendri simboliai nepastebimai vienijo suaugusius skaitytojus. Naujosios bendrijos narius ėmė saistyti kalbiniai, prekybiniai ir valdymo ryšiai.

Turėdami tuos bendrus atskaitos taškus žmonės galėjo formuoti tai, ką Benedictas Andersonas pavadino „įsivaizduotomis bendruomenėmis", kurios iškilo vietoj visiškai realių kaimo bendruomenių[2].

Jausdami, kad rašytiniai Amerikos revoliucijos metraščiai galėtų užpildyti gerbtinų tradicijų, religinės vienybės ir bendros kilmės stygių, senstantieji revoliucijos liudytojai paskutiniais XVIII amžiaus metais ėmėsi plunksnos. Su pagarbia baime žvelgdami į epochinius XVIII amžiaus aštuntojo dešimtmečio įvykius, pirmųjų šalies istorijų autoriai kūrė Amerikos „įsivaizduojamąją bendruomenę", pasitelkę karo metu išryškėjusio herojizmo ir dorybių detales. Šiame judėjime išsiskyrė pustuzinis itin ambicingų vyrų ir viena moteris, kurie ėmėsi rašyti daugiatomę studiją, beveik išskirtinai remdamiesi savo asmenine patirtimi. Tuo būdu Aukščiausiojo Teismo teisėjas Johnas Marshallas, radęs laisvo nuo savo pareigų laiko, ketino perteikti savo prisiminimus apie Džordžą Vašingtoną, kurį jis, dvidešimt vienerių metų Virdžinijos eilinis, pirmąkart susitiko Valley Forge*; Davidas Ramsay ir Hughas Williamsonas buvo tarnavę chirurgais kontinentinėje armijoje; Edmundas Randolphas kaip adjutantas lydėjo Džordžą Vašingtoną į Bostoną prieš tai, kai Vašingtonas buvo išrinktas Virdžinijos delegatu į kontinentinį kongresą; istorikai ir dvasininkai Jeremy Belknapas, Benjaminas Trumbullas ir Williamas Gordonas pamokslavo kariuomenei karo lauke, o Mercy Warren, kurios brolis ir vyras buvo žymūs Bostono patriotai, ėmėsi plunksnos pirmiausia dėl to, kad ji, būdama moteris, negalėjo griebtis „tikrų ginklų" kovoje su britais[3].

Nors šiems istorikams teko rašyti ir prieš lemtinguosius XVIII amžiaus paskutinio dešimtmečio įvykius, ir po jų, jie at-

[2] Plačiau apie tai žr. kn. Benedict Anderson. *Imagined Communities*. – London, 1983.

* Valley Forge – vietovė pietryčių Pensilvanijoje, į šiaurės vakarus nuo Filadelfijos; Washingtono ir Amerikos revoliucinės armijos žiemos stovykla (1777–1778). – *Vert.*

[3] Lawrence J. Friedman ir Arthur H. Shaffer. „Mercy Otis Warren and the Politics of Historical Nationalism", *William and Mary Quarterly*, 48 (1975): 194–215.

kakliai laikėsi savo nuostatų ir pasitelkę istoriją dirbtinai formavo trūkstamas tautos „mitines atminties grandis". Šie nacionalistiškai nusiteikę autoriai konstravo bendrą praeitį, kuri turėjo tapti pagrindu Jungtinių Valstijų išskirtinumui ateityje; naujoji respublikoniška valdžia ir šalies likimas, anot Warren, turėjo tapti „sektinu pavyzdžiu visam taikos, laisvės, teisingumo ir tiesos siekiančiam pasauliui"[4]. Naujų pradžių ir tėvų įkūrėjų siekimų kupina istorija greitai įgijo konkrečią formą – patriotiniai rašytojai sukūrė patrauklų istorinį pasakojimą, kuriame Nepriklausomybės deklaracija buvo vertinama kaip ilgo kolonijinio laikotarpio kulminacija.

Vėliau šie pirmieji mėginimai rašyti šalies istoriją pravertė kaip modelis, kurio pagrindinės prielaidos nebuvo kvestionuojamos daugiau kaip šimtmetį. Amerika – tas apsišvietusios Europos kūdikis – kovojo už naująją laisvės erą, laikėsi savo principų ir siekė, kad „neišnyktų paskutinės, geriausios žmonijos viltys"[5]. Sąmoningai formuodami nacionalinę tapatybę, amerikiečiai iškėlė tas Amerikos tradicijas ir vertybes, kuriomis jų visuomenė skyrėsi nuo papročių ir institucijų, būdingų senajai Europos santvarkai. Taip jie įsitraukė į atkaklią kovą tarp hierarchinės tradicijos gynėjų ir radikalių reformų šalininkų. Kadangi patys švietimo idealai buvo ilgos ir atkaklios kovos dėl tiesos prigimties objektas, tai ir amerikiečių, kurie rėmėsi tais idealais, savimonė buvo smarkiai susijusi su kultūriniais Europos karais. Kaip jau matėme pirmajame skyriuje, paskutiniais XVIII amžiaus dešimtmečiais naujoviškos filosofinės sintezės procesas suvienijo dvi intelektualinės veiklos sritis – istoriją ir mokslą. Ir mokslas, ir istorija įaugo į naujosios valstybės piliečių savivoką, o demokratinis nacionalizmas tapo pagrindiniu socialinės pažangos nešėju. Sujungę intelektualinius ir nacionalistinius švietimo aspektus, amerikiečiai savo šalies istoriją vertino kaip didžią pranašystę,

[4] Warren. *History of the Rise, Progress and Termination of the American Revolution.* – Boston, 1805. – T. 1. – P. 435.

[5] Šios frazės autorius – XVIII a. Prancūzijos valstybės veikėjas Anne-Robert Jacques Turgot.

skirtą engiamoms pasaulio tautoms, kurios vieną dieną nusimes priespaudos jungą ir pasieks savo brandą.

Visuotiniu sutarimu grindžiamų idėjų ir vertybių cirkuliavimas Jungtinėse Valstijose buvo ypač svarbus, nes šalyje neegzistavo patriotinė liaudies kultūra. Nematydami jokio konflikto tarp tiesos troškimo ir meilės savo šaliai, XIX amžiaus rašytojai naujosios nacijos „įsivaizduojamajai bendruomenei" pateikė ir mokslinę, ir patriotinę istoriją. Didėjantis įsitikinimas, esą demokratija, – kaip vienintelė valdymo forma, deranti su visais žinomais žmogiškosios prigimties bruožais, – turi mokslinį pagrindą, skatino amerikiečius galvoti, kad jie buvo pionieriai, kurių pėdomis seks likusioji pasaulio dalis. Tačiau nacionalizmas ir mokslas buvo suderinami tik tol, kol neišsiskyrė jų prasmės ir tiesos supratimas.

Atvirai politinė Nepriklausomybės deklaracijos filosofija diegė mintį apie mitinę istoriją, kuri teigė, jog žmonės sukūrė valdžios institucijas tam, kad šios garantuotų jų įgimtąsias teises. Tačiau norint teigti, kad deklaracija buvo logiškas Amerikos kolonijinės praeities rezultatas, reikėjo labai kūrybiškai perdirbti istorinę medžiagą. Revoliucijos įvykių amžininkai žinojo, jog amerikiečiai nepriklausomybei pasiryžo nelauktai, nors ir gana tvirtai. Deklaracija – šis vargu ar savo teiginiais naujoviškas pareiškimas – buvo netikėta atskirų trylikos kolonijų istorijų atomazga. Iki tol nedaugelis temanė, kad šios atskiros visuomenės būtų galėjusios ar norėjusios susivienyti į vieną valstybę; dar mažiau kas būtų išdrįsęs tvirtinti tos sąjungos priežastimi buvus abstrakčią įgimtųjų teisių filosofiją. Kolonijinė istorija tiesiog nutrūko, kai susikūrė Jungtinės Valstijos. Viskas įvyko kaip tik taip, tačiau tik labai išradingas pasakotojas galėjo tvirtinti, esą pastarasis įvykis buvo užprogramuotas jau pirmosiose XVII amžiaus gyvenvietėse.

Jeigu deklaracija buvo natūralus kolonijinio etapo pabaigos akordas, tai ir Jungtinių Valstijų nepriklausomybę buvo galima pateikti kaip ilgos ir herojiškos įvykių sekos kulminaciją. Istorija, kuri teigė, jog revoliucija ir konstitucijos aktas įgyvendino pirmųjų naujakurių troškimus, galėjo gana nesunkiai suvienyti skirtingas grupes, sukilusias prieš Britanijos valdymą. Kaip tik

taip įvykius traktavo įtakinga interpretacinė tradicija, kurią suformavo jau vėlesnės kartos istorikai. Kaip į galingą upę įtekantys intakai, atskiros kolonijinės praeitys susiliejo į krašto lemtį, kuri buvo siejama su ekspansija, ir peraugo į galią valstybės, pasiryžusios plėtoti ir individualizmą, ir demokratiją. Benjamino Trumbullo istorija buvo savotiškas modelis, kuris įvairius pasakojimus apie kolonijines ištakas suvienijo į vientisą nacionalinį naratyvą[6]. Dėstoma ištisoms vaikų ir imigrantų kartoms, ši istorija baltiesiems amerikiečiams leido geriau suvokti save namie ir užsienyje. Ne mažiau svarbu yra ir tai, kad istorija, sukurta ankstyvaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais, įgijo negincytinos tiesos statusą.

Istorinė tautos atmintis buvo formuojama taip, jog asmeninė ir nacionalinė tapatybės tapo neatskiriamos. Vyravo įsitikinimas, kad atskiras asmuo tampa amerikiečiu, jeigu jam yra būdingas savarankiškumas, kuris glūdi įgimtųjų teisių doktrinoje. Amerikiečių tauta didžiavosi savo šalimi, kuri pasauliui teikia viltį, jog, Geitsburgo Kreipimosi žodžiais tariant, „paprastų žmonių išrinkta, paprastų žmonių atstovaujama ir paprastiems žmonėms skirta valdžia neišnyks nuo žemės paviršiaus“.

Pirmosios Amerikos istorijos nenagrinėjo gausybės sudėtingų priežasčių, dėl kurių europiečiai vyko į Šiaurės Amerikos žemyną; tuo labiau jos nesistengė įvertinti to, kaip buvo pavergtos ir išvarytos tautos, kurių kultūros vertybės vertė abejoti deklaruojamu Amerikos idealų universalumu. Vietoj to atskirų individų ketinimai buvo logiškai išvedami remiantis bendra laisvos ir nepriklausomos nacijos dvasia. Nepriklausomybės deklaracijos ir konstitucijos diegiami įsitikinimai buvo tarsi jungiamoji medžiaga, kurios padedami Amerikos nacionalistai „suklijavo“ atskiras šalies dalis. Studentams skirtose istorijose Amerikos revoliucija buvo pateikiama kaip antrasis pagal svarbą įvykis po Kristaus atėjimo; pasak Ruth Elson, kuriai teko apžvelgti XIX amžiaus vadovėlius, „Dievas ne tik nulėmė Amerikos revoliuciją, bet ir

[6] Trumbull B. *A General History of United States of America*. – Boston, 1810, iii. Citata iš Friedman ir Shaffer. „Mercy Otis Warren“. – P. 213–214.

nustatė jos kryptį“[7]. Tuo pat metu dvasininkai ir tokie rašytojai, kaip Parsonas Masonas Weemsas, kūrė nacionaliniam didvyrių panteonui tinkamus mitus, kuriuos entuziastingai priėmė skaitančioji visuomenė. Tad bene šimtui metų buvo įtvirtinta nauja patraukli absoliuti tiesa apie nacijos ištakas.

Visiškai atsitiktinai įgimtųjų teisių doktrina suteikė galimybių pateisinti Amerikos indėnų nukariavimą ir pavergimą. Kadangi amerikietiškiesiems individo laisvės ir produktyvumo siekiams abejingi vietos gyventojai atmetė prezidentų Jeffersono ir Washingtono siūlymus priimti baltųjų žmonių gyvenseną, jie nebuvo įtraukti į pažangos planą, kurį atskleidė mokslas ir istorija. Tad visuomenės vaizduotėje indėnai egzistavo kaip laukiniai – tačiau kilnūs laukiniai, pranašesni tuo, kad jie buvo tikrieji Amerikos žemyno gyventojai[8]. Savo pasakojimuose istorikai pabrėžė pirmųjų naujakurių pasiryžimą dėti nepriklausomos valstybės pamatą. Šimtas šešiasdešimt devyneri kolonijinio gyvenimo metai buvo tarsi būsimosios valstybės prologas. Tačiau tokia praeities interpretacija yra tolygi mėginimui dabarties įvykius aiškinti troškimais tų, kurie gyvens XXII amžiuje.

Išsamios informacijos apie praeitį ieškantys Amerikos istorijų autoriai susidurdavo su budriais patriotinio pasididžiavimo jausmo sergėtojais. Norint susieti Jungtines Valstijas su didžiaisiais politikos idealais, valstybės įkūrėjai turėjo būti vaizduojami kaip šviečėjiškų ketinimų ir bebaimės dvasios kupini misionieriai. Antropologė Mary Douglas labai gerai apibūdino tai, kaip istorija ir demokratinis nacionalizmas tarnauja vienas kito tikslams: „Bet kokia institucija, norinti išlaikyti savo formą, – teigė ji, – turi kontroliuoti savo narių atmintį“. Tad institucija – o šiuo atveju valstybė – priverčia savo narius „užmiršti patirtis, nesuderinamas su teigiamu jos įvaizdžiu, ir atmintyje atgaivina įvykius, kurie padeda išlaikyti reikiamą nuostatą“[9].

[7] Ruth Miller Elson. *Guardians of Tradition: American Schoolbooks of the Nineteenth Century.* – Lincoln, Neb., 1964. – P. 62.

[8] Ten pat. – P. 70.

[9] Mary Douglas. *How Institutions Think.* – Suracuse, N. Y., 1982. – P. 112.

XIX amžiuje daugelis kolonijinio laikotarpio įvykių buvo užmiršti, nes jie neatitiko valstybės kūrimo imperatyvų. Tad atidžiau pažvelgus į kolonijinę praeitį staiga paaiškėjo, kad tuo metu žmonės gyveno visai kitais rūpesčiais. Amerikos tapatybės meistrautojai labai didžiavosi religine laisve, tačiau, tarkime, Naujosios Anglijos puritonai atvirai užėmė vienintelių teisiųjų poziciją: jie persekiodavo kitamanius, taikydavo fizines bausmes baptistams ir netgi myriop nuteisė keturis kvakerius; „Dievas nepakenčia tolerancijos", – skelbė puritonų teologas Nathanielis Wardas. Panašiai atsitiko ir su žodžio laisve. Nors kongresas priėmė Teisių bilį, garantuojantį žodžio laisvę, teisėjai kolonijose vis dar teisdavo savo kritikus. Be to, egzistavo vergų išnaudojimas ir įstatymų leidėjų ištobulinti vergų kodeksai. Tad kaip šiuos dalykus buvo galima suderinti su ypač laisvos tautos istorija? Šio „kūrybiško" darbo ėmėsi pirmieji Amerikos istorikai, tarp kurių buvo revoliucijos dalyviai, liudytojų pasakojimų saugotojai bei tie, kurie ėmėsi rekonstruoti įvykius to meto moksleiviams. Sąmoningieji XIX amžiaus nacionalistai kolonijiniu laikotarpiu atrado kelis atmintinus epizodus bei keletą herojų (pavyzdžiui, Rogeris Williamsas ir Benjaminas Franklinas), vertų savo palikuonių. Kartu visiškai buvo užmiršta apie dvidešimt tūkstančių puritonų, atvykusių į Ameriką, idant pastatytų pavyzdinį miestą ant kalvos Europoje likusių brolių dvasiniam ugdymui. Patrauklus paveikslas, vaizduojantis, kaip keli tūkstančiai kuklių piligrimų vakarieniauja su Wampanoago genties indėnais, esant abipusės pagarbos ir visuotinės padėkos atmosferai, turėjo atstoti visą vaidingų kolonistų galeriją. Kolonijiniu laikotarpiu subrendo ir ši nuostabi frazė: „Dievas persijojo visą Tautą, idant į šią dykvietę atsiųstų tik rinktinius grūdus"[10]. Nors ši mintis buvo pasakyta šalį įkūrusių puritonų garbei, ji taip pat apibrėžė vieną iš motyvų, kurie buvo būdingi amerikiečių savivokai pirmąjį šimtmetį po nepriklausomybės paskelbimo.

[10] Citata pateikta kn. Perry Miller. *The New England Mind: From Colony to Province*. – Boston, 1953. – P. 135.

Įgimtosios teisės kaip ideologija

Kaip ir visos moralinės tiesos, Nepriklausomybės deklaracijoje didingai patvirtintos įgimtosios teisės turėjo konkrečių padarinių žmonių elgsenai, nes, norint išlaikyti išdidų deklaracijos amerikonizmą, teko susitaikyti su kolektyvine gėda dėl įteisintos vergovės ir didelių teritorinių ambicijų. Esminis prieštaravimas tarp vergijos ir lygybės principo paskatino pirmąjį šalyje antivergovinį judėjimą – paskutiniais XVIII amžiaus metais Šiaurės valstijos viena po kitos panaikino vergovę. Po šių atmintinų įvykių senoji skiriamoji topografinė linija, kurią ponai Masonas ir Dixonas nubrėžė tarp Merilendo ir Pensilvanijos valstijų, tapo simboline riba tarp laisvės ir vergovės. Vienijančios doktrinos ieškanti šalis staiga suvokė esanti iš naujo padalyta į skirtingas darbo sistemas. Iš vergovės naštos išsilaisvinę šiauriečiai galėjo plačiai samprotauti apie laisvės prasmę, tačiau kaip tik tuo metu, kai laisvė tapo reikšmingu nacionalinio tikslo dėmeniu, lėta ideologinė diferenciacija tarp Šiaurės ir Pietų įgijo pagreitį.

Kad ir kaip atrodytų ironiška, būtent vergų savininkas Thomas Jeffersonas pirmasis numatė „laisvės imperijos" ateitį, kai jau tapęs prezidentu jis 1803 metais nupirko Luizianos valstiją. Jeffersonas linkėjo, kad laisvė būtų amerikiečių nacionalinio charakterio savybė. Tačiau tai buvo ne tyra laisvė, kaip ją suvokė XVIII amžiaus konstitucijos autoriai, o užgrūdinta laisvė, skelbta ryžtingų veikėjų, pasirengusių savo gyvenimą suderinti su gamtos ritmais. Kilnusis XVIII amžiaus laisvės idealas, suvokiamas kaip logiškas tvarkos padarinys, užleido vietą XIX amžiaus laisvės, kaip išsivadavimo iš tradicijos, sampratai. Jaunasis Jeffersonas, visada entuziastingai vertinęs ekspansiją, bene daugiausia prisidėjo prie žemės politikos, įtvirtintos 1787 metais priėmus Šiaurės Vakarų dekretą, kūrimo. Apmąstant Jeffersono pasiekimus Kontinentiniame kongrese, į galvą ateina Mary Douglas mintis apie tai, kad tautos kontroliuoja savo narius. Visi amerikiečiai turbūt „prisimena", jog vergovė buvo uždrausta Šiaurės Vakarų dekretu, tačiau jie veikiausiai užmiršo, – t. y. niekada nebuvo mokomi, – kad egzistavo ir Pietvakarių dekretas, kuris

įteisino vergovės plitimą Pietuose. Amerikos istorijos vadovėliuose neverta ieškoti nuorodų į Pietvakarių dekretą, o Šiaurės Vakarų dekretas buvo tvirtai įdiegtas į visų mūsų pertvarkytą atmintį.

Šalies Vakarai buvo tarsi ekranas, ant kurio Jeffersonas projektavo viziją tautos, kuri būtų demokratiška ir veikli, priešiška privilegijoms ir valdingam diktatui bei remtų novatoriškas individualias pastangas. Įgimtąsias teises pateikus kaip universalius siekius, Nepriklausomybės deklaracija taip pat padėtų išaukštinti Amerikos revoliucijos reikšmę. Jeffersonas, kuris iš prigimties buvo frazių meistras, įspūdingomis retorinėmis figūromis ėmėsi vaizduoti, kaip paprasti, tačiau smalsūs, gyvybingi, našiai dirbantys ir motyvuoti žmonės savarankiškai kūrė savo likimą. Jis netgi rojų įvardijo kaip demokratinio nacionalizmo šaltinį: „Net jeigu pusė pasaulio būtų nuniokota ir kiekvienoje šalyje liktų tik laisvi adomai ir ievos, tai tokia padėtis vis tiek būtų geresnė nei dabartinė“[11].

Ir erdvės, ir laiko prasme amerikiečių dėmesį Jeffersonas nukreipė į Vakarus, su kuriais buvo siejama Amerikos žemyno ateitis. Mes šią orientaciją ilgai laikėme savaime suprantama. Tad dabar nustembame sužinoję, jog toks įžvalgus politikos lyderis kaip Alexanderis Hamiltonas priešinosi Luizianos pirkimui. Jis paskelbė, kad išmintinga valdžia vengia išblaškyti žmones. Hamiltono posakyje buvo galima numanyti įsitikinimą, jog tik bendruomenėse, kurių nariai yra tarp savęs artimai susiję, žmonės žino savo vietą ir nujaučia, kaip ją išsaugoti. Jis tarsi kėlė mintį, kad tvarka yra nustatoma iš viršaus. Tačiau tokia Hamiltono nuostata Jeffersonui, kovojančiam su dvasiškai ir fiziškai nelanksčiu politiniu konservatyvizmu, atrodė represyvi. Jeffersono nuomone, anarchijos baimė tebuvo tik intelektualinė gudrybė, kuri naudojama siekiant sukelti pasipriešinimą prieš tai, kad paprastiems žmonėms būtų leista naudotis laisve. Jeffersonas žengė dar toliau – visuomeninę pareigą jis priskyrė įgimtosioms žmogaus sa-

[11] Jeffersonas Williamui Shortui, 1793 m. sausio 3 d. Adrienne Koch ir William Peden (sudarytojai). *The Life and Writings of Thomas Jefferson*. – New York, 1944. – P. 321–322.

vybėms. „Gamtos dėsniai formuoja mūsų pareigas ir interesus taip nuosekliai, – rašė jis, – kad kai tarp tų dėsnių ir mūsų nuostatų atsiranda neatitikimų, mes galime įtarti savo samprotavimus esant klaidingus“[12]. Žmonės neprivalėjo pasilikti „savo vietoje“ tik tam, kad savo pareigas sužinotų iš geresnių ir vyresnių už save: žmonės savo pareigas žinojo intuityviai ir atlikdami jas drauge įgyvendino savo įgimtuosius polinkius.

Šie raginimai buvo skirti nepriklausomam šeimos fermeriui Šiaurėje; vergovės klausimo Jeffersonas taip ir nebandė spręsti. Amerika simbolizavo laisvus žmones, laisvą žemę, laisvas institucijas ir laisvą pasirinkimą – visa tai, į ką, pasak istorikų, šalis ėmė orientuotis nuo to laiko, kai buvo sudaryta Mayflower sutartis. Iš Afrikos kilę amerikiečiai patyrė tuo metu susiklosčiusį paprastų baltųjų vyrų ir jų šeimų istorinį garbinimą. Mokykliniuose vadovėliuose buvo teigimų, kad negrai yra „šiurkštūs žmonės, kurių žmogiškumas tėra tik išorinis“. Nepaisant abolicionistų puolimo įkarščio, vergai kentėjo dėl savo tamsaus gymio; mokyklose per pamokas nuolat buvo tvirtinama, kad tamsi oda rodo intelekto silpnumą[13].

Jeffersonas pats nebuvo istorikas, tačiau jis tapo įkvėpimo šaltiniu XIX amžiaus istorinei sąmonei. Jo, kaip Amerikos nacionalizmo pranašo, vaidmuo yra unikalus. Ir Henry Clay, ir Andrew Jacksonas ėjo prašyti senstančio Jeffersono palaiminimo savo konkuruojančioms prezidentinėms kampanijoms. Praėjus keliems dešimtmečiams po Jeffersono mirties, respublikonų partijos įkūrėjai savo pavadinimą pasirinko jo garbei. Tad abi didžiosios šalies partijos, pasidalijusios paties Jeffersono demokratų respublikonų judėjimo pavadinimą, laikė jį savo įkūrėju. Jeffersono kalbose ir laiškuose išreikšta politinė filosofija teigė laisvę ir lygybę – du pagrindinius partijų programų ir nacionalinės istorijos motyvus.

[12] Jeffersonas J. B. Say-ui, 1804 m. vasario 1 d. Andrew A. Lipscomb ir Albert Ellery Bergh (sudarytojai). *Writings of Thomas Jefferson.* – Washington, D. C., 1903-5. – T. ii. – P. 2–3.

[13] John M'Culloch. *Element of Geography and Astronomy.* – Philadelphia, 1789. – P. 30. Citata iš kn. Elson. *Guardians of Tradition.* – P. 87. Žr. taip pat p. 88.

8.-1126

Amerikos politiniame gyvenime Jeffersono išaukštinti laisvės ir lygybės idealai dažnai buvo nesuderinami, ir tai kėlė įtampą, tvyrojusią bene du šimtus metų. Daugumai žmonių minėtieji principai reiškė tikras problemas, o ne kokį nors teorinį prieštaravimą, glūdintį krašto moralinėse tradicijose. Esant tokiai padėčiai tik svetimšalis Alexis de Tocqueville'is gebėjo įžvelgti, kad sąlygų lygybė Jungtinėse Valstijose ėmė kelti grėsmę laisvei ar bent jau aristokratiniam laisvės idealui kaip drąsos ir tobulybės įsikūnijimui. Puikiai suvokdamas, kad europiečiai savo tradicijas supriešino nerafinuotai demokratinio nacionalizmo dvasiai, Tocqueville'is pateikė puikų sociologinį pasakojimą apie tai, kaip šioje laisvę mylinčioje šalyje nuomonės formavimas, balsavimo sistema, garbės troškimas ir netgi geografinis mobilumas skatino daugumos tironiją[14].

Amerikiečiams jų istorija tapo normatyvinių ir ekonominių institucijų pažangos istorija. Dievas nusiuntė rinktinius grūdus į dykumą, kurioje dabar nuo jūros iki jūros vešėjo derlingos lygumos. Visagalio ketinimai natūraliai susiliejo su visų žmonių ketinimais (jeigu apskritai jiems buvo palikta teisė rinktis). Kolonijinės sėklos subrandino tokius vaisius, kaip visuotinė vyrų balsavimo teisė, kontinentinė ekspansija ir materialus XIX amžiaus perteklius. Materializmo ir moralės sąjunga žmonijai pateikė naują imperatyvą. Ir nors daugumai žmonių – iš Afrikos kilusiems amerikiečiams, moterims, katalikams – nebuvo suteikta teisė kaip pilnaverčiams piliečiams dalyvauti šio „tikėjimo" „apeigose", jie paprastai dėl to užsipuldavo baltųjų vyrų veidmainystę, o ne vyraujančius politikos principus. Tiesą sakant, kertiniai amerikietiškieji principai ir jų kilmės istorija tapo svarbia atrama disenteriams, radikalams ir reformatoriams[15].

Jeffersono Amerikos istorijos sampratoje buvo apstu lengvai įsimenamų įvaizdžių. Jis apeliavo į pionierių*, kurie kūrėsi už Apa-

[14] Alexis de Tocqueville. *Democracy in America.* – New York, 1835. – T. 1. – P. 258–271; – P. 99–105, 240–243, 336–347.

[15] Ši tema nagrinėjama kn. David Thelen (sudarytojas). *The Constitution and American Life.* – Ithaca, N. Y., 1988.

* Jau 1810 m. trečdalis amerikiečių gyveno naujose bendruomenėse.

lačų kalnų plytinčiuose Vakaruose, savigarbą; kartu Jeffersonas žadino tų Rytuose pasilikusių amerikiečių, kurie iš naujo išgyveno savo protėvių pasiekimus, vaizduotę. Bebaimės paribio šeimos padėjo pamatus, tapusius pažangios šalies ūkio plėtros moraliniu pagrindu. Ši istorija sukūrė naują žmogaus (tiksliau sakant – vyro) elgesio modelį; tai buvo *Homo faber* – veiklos žmogus, kurio darbams talkina dosni gamta. Amerikos visuomenės moralėje įsitvirtino našumo idealas, o nepaliaujamas daiktų gaminimas įgijo transcendentinę vertę. Tad žemdirbystė tapo priemone vyrams (padedamiems moterų) atskleisti savo įgimtus gebėjimus. Savanoriškas bendradarbiavimas, abipusis pakantumas, savaiminga tvarka – kaip tik šios galimybės atsiskleidė amerikiečiams. „Daugiau nebegalime sakyti, kad nieko nėra nauja po saule, – rašė Jeffersonas filosofui Josephui Priestley, – nes visas šis skyrius žmonijos istorijoje yra naujas. Mūsų respublika iš esmės yra naujoviška“[16].

Taigi Jeffersonas vėl užčiuopė laiką dvasią, nes XIX amžiuje ši Amerikos samprata tapo itin įtakinga. Nereikšminga keleto milijonų gyventojų šalis, nuo bet kokios didesnės civilizacijos atskirta tūkstančių mylių, atsistojo žmonijos priekyje. Amerikiečiai savo izoliaciją galėjo peržengti universalizuodami ir išaukštindami tai, kas buvo būdinga tik jiems – jų sėkmę steigiant laisvas institucijas, sukultūrinant dykumą bei išlaisvinant paprastų žmonių siekius. Tai, ką europiečiai būtų aiškinę kaip dėmesio nevertą banalybę, amerikiečių istorinė vaizduotė pakylėjo į naują žmonijos istorijos lygmenį. Ramsay, Warren ir Trumbullo parašytas ir Jeffersono išpopuliarintas istorinis pasakojimas iškėlė amerikietiškąsias vertybes, stengiantis sutvirtinti trapią politinę sąjungą; tačiau, kad ir kaip būtų ironiška, jis suformulavo tokią Amerikos nacionalizmo sampratą, kuri varžė istorinę sąmonę. Ši populiari ir savigarbi nacionalinė istorija teigė mintį apie sąsajas su bendraisiais žmonijos tikslais – nuolat skubančių ir užsiėmusių amerikiečių politinės bei ekonominės iniciatyvos buvo susietos epiniu žmonijos socialinio tobulėjimo procesu.

[16] 1801 m. kovo 21 d. Paul L. Ford (sudarytojas). *The Writings of Thomas Jefferson*. – New York, 1892–1899. – T. 18. – P. 54–56.

Šią temą išsamiai nagrinėjo pirmasis didis Amerikos istorikas George Bancroftas. XIX amžiaus viduryje jo parašytoje Jungtinių Valstijų istorijoje visiškai atsispindėjo tai, kaip piliečių atsidėjimas demokratinėms vertybėms nulėmė Amerikos didybę[17]. Bancroftas, kuris rėmėsi Leopoldo von Rankes įtvirtintu vokiškuoju istorijos metodu, į Amerikos istoriografiją įvedė ir mokslinius tyrinėjimų metodus, ir romantinius motyvus. Kaip kandidatas daktaro laipsniui Vokietijoje Bancroftas buvo užmezgęs ryšius su pažangiausiais istorijos mokslo centrais, tačiau jam svarbiau buvo atskleisti, kaip Amerikos istorijoje reiškėsi visuotinė demokratijos dvasia, ir pademonstruoti amerikiečių tautos didybę. Bancroftas apgaubė revoliucinės eros istoriją pagarbos mantija ir XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje sukūrė patriotinę ortodoksinę tradiciją, kuri dažnai kirtosi su jo paties naujoviškais tyrimais. Po to, kai Bancroftas Amerikos didybę išgarbino savo populiariuose istoriniuose pasakojimuose, amerikiečiams darėsi vis sunkiau priimti kuklesnes savo praeities versijas.

Bancroftas, kaip ir Jeffersonas, buvo demokratinių pažiūrų ir priklausė demokratų partijai, tačiau priešingai nei Jeffersono atveju Bancrofto demokratinis įkarštis buvo pagražintas krikščioniškuoju sentimentalizmu, kuris panaikino ribas tarp religinių ir politinių idealų. Intuiciją, jausmus, protą, gailestingumą ir įgimtuosius žmonių gebėjimus Bancroftas sujungė į universalią jėgą, skatinančią amerikiečius siekti savo pažangių tikslų. Pasitelkdamas gamtos įvaizdžius ir pabrėždamas įgimtąsias jėgas, Jungtinių Valstijų žemyninę plėtrą jis apibūdino kaip savotišką demokratinį liaudies sąjūdį, tarnaujantį ir Dievo, ir tautos tikslams. Anot Bancrofto, žmogaus dvasios išsilaisvinimas iš skurdo, prietarų ir tironijos pančių sukilnino ir individą, ir visą žmoniją. Bancroftas buvo Charles Darwino amžininkas ir savo paskutinius tris tomus išspausdino tais pačiais metais, kai pasirodė *„Rūšių*

[17] Bancroft. *History of the United States.* 3 tomai. – Boston, 1834–1840. Puiki diskusija apie revoliucinės istorijos nepralaidumą kritikai pateikiama Sydney G. Fisher. „The Legendary and Myth-Making Process in the Histories of the American Revolution" // *Proceedings of the American Philosophical Society,* 51 (1912): 53–75.

atsiradimas" ir *„Žmogaus kilmė"*. Tačiau tame darbe nebuvo nė ženklo sarkastiškos dvasios, būdingos Darwino evoliucijos teorijoms, kuriose gamta buvo vaizduojama „kruvinais dantimis ir nagais". Greičiau priešingai, nes Bancroftas savo romantinę istorijos vyksmo sampratą papildė religijos ir racionalizmo deriniu. Nepaisant Bancrofto pastangų diegiant vokiškąjį kritinį metodą Jungtinėse Valstijose, jo paties *„Istorija"* skatino lojalumą šaliai ir prisidėjo prie to, kad tautos praeitis – ypač tokie valstybės kūrimo aktai, kaip revoliucija ir konstitucija – būtų nepasiekiami kruopščiai mokslinei analizei.

Kaip ir dauguma išsilavinusių amerikiečių, Bancroftas aiškiai jautė skirtumus tarp Amerikos ir Europos pasiekimų. Iš karto po revoliucijos buvo nuoširdžiai tikima, kad laisvosios Amerikos institucijos skatins pasiekimus literatūros, mokslo ir švietimo srityse. Ir tikrai, anksčiau nacionalistinį įkarštį kurstė svajonės apie Amerikos didybę tose srityse, kuriose pasižymėjo didžiosios metropolinės Europos civilizacijos. Kai tikrovė šiuos lūkesčius sužlugdė, dauguma amerikiečių ėmė pabrėžti realias savo šalies politines laisves ir ekonominius pasiekimus, o ne numatomą kultūrinį įnašą. Bancroftas užuominomis teigė, kad Europos pasiekimai buvo pernokusios visuomenės rezultatai; tuo jis siekė įtvirtinti požiūrį, kad Jungtinės Valstijos yra tikroji žmonių rasės vėliavnešė. Bancrofto laikais – trečiojoje kartoje po revoliucijos – pagyrūniški palyginimai su Europa buvo tapę tokiu svarbiu patriotinės prozos elementu, kad galiausiai literatūros ir menų pasaulį imta sieti su dekadansu.

XIX amžiaus pradžios istorikai ne tik nepateikė teisingos istorijos, – jie buvo linkę aiškinti amerikiečiams, kodėl jų valstybė buvo unikali ir kodėl ji tarnavo modeliu pasauliui. Tačiau dar blogiau buvo tai, kad pažangos idėja buvo panaudota tam, jog pateisintų šonių, čerokių, seminolų, krikų ir čoktų genčių išvarymą iš jų protėvių žemių, kurios plytėjo abipus naujakurių kelio. Williamas Henry Harrisonas, – karo didvyris ir teritorijos gubernatorius, kuriam likimas lėmė tapti Jungtinių Valstijų prezidentu 1840 metais, – šį požiūrį gerai išsakė retoriniu klausimu 1809 metais vykusiame Indianos teritorijos susirinkime: „Negi

viena iš puikiausių pasaulio dalių taip ir liks keleto bjaurių laukinių irštva, nepaisant to, kad pats Kūrėjas greičiausiai bus ją paskyręs išmaitinti gausybę žmonių ir tapti civilizacijos, mokslo ir tikrosios religijos centru?"[18] Tai buvo neišvengiamybė, kurios žmogus negalėjo paveikti; amerikiečių žengimą per žemyną galima paaiškinti tik kaip akivaizdų žmonijos pažangos pavyzdį. Ši mintis buvo savaime suprantama, kad Šiaurės Meksikos nukariavimas jiems simbolizavo natūraliai „besipildantį likimą".

Tokių įtakingų veikėjų kaip Harrisonas reiškiama nuostata, esą Amerikos gyvenime vyravo didingas planas, buvo susijusi su senuoju puritonų siekiu ant kalvos pastatyti pavyzdinį miestą; tačiau konkrečiai ši nuostata buvo grindžiama teiginiu, kad Jungtinės Valstijos yra demokratijos vėliavnešė. Amerikos politiką demokratizavo kaip tik paprasti piliečiai, kurių pastangas Jeffersono ir dviejų jo šalininkų – Jameso Madisono ir Jameso Monroe – rinkimų kampanijų metu vainikavo „kuklių pėstininkų" pergalė kovoje su aristokratiniu didžiavimusi ir privilegijomis. Kai paprasti žmonės pagerino savo visuomeninę padėtį, apžvalgininkai ėmė teigti, esą toks jų likimas įrodo, jog socialinis mobilumas yra natūralus procesas. Nuo tol demokratijos ir klestėjimo principai buvo susieti į ilgalaikę sąjungą; juos imta vadinti kaip įgimtąsias nepriklausomų žmonių teises.

Naujakurių šeimas, kurios kūrėsi į vakarus nuo Apalačų kalnų, amerikiečių rašytojai įvardijo kaip naujos ir gyvybingos demokratinės civilizacijos propaguotojus. Nors prieš kolonistų įsikūrimą neišvengiamai įvykdavo smurtinių susirėmimų su vietos indėnais, jų niekada neapibūdindavo kaip įsibrovėlių. O vaizduojamojo meno ir literatūros kūriniuose buvo pateikiamas taikingas judėjimo į Vakarus paveikslas, kai saulėje įdegę ir užsigrūdinę pionieriai vaikščioja šalia savo Konestogos vežimo su Biblija rankoje bei užtaisytu ginklu tam atvejui, jeigu bet kokia priešiška jėga pamėgintų užpulti jų „tvirtovę ant ratų". Šių migracijų isto-

[18] Williamo Henry Harrisono „Metinis pranešimas" Indianos teritorijos įstatymų leidyklos tarybai ir Atstovų rūmams, 1810 m. lapkričio 12 d., kn. Logan Esarey, ed. – *Messages and Letters of William Henry Harrison // Indiana Historical Collections*, 7 (1922): 492–193.

rija tarnavo Amerikos demokratijai ir Amerikos nacionalizmui, nes ji šlovino paprastų baltųjų piliečių drąsą ir tvirtybę bei pateisino užgrobimą teritorijos, anksčiau priklausiusios vietos gyventojams.

XIX amžiaus istorijų autoriai sukurpė pašaliečių ir atvykėlių tautos paveikslą; tačiau norint išsaugoti ben ' ą vaizdą, teko užmaskuoti realius kultūrinius skirtumus. Vyraujanti valstybės kūrimo proceso metafora buvo „lydomasis katilas“, kuriame viskas perlydoma naudojant aukštas temperatūras (niekas nepasiūlė spalvingo, iš atskirų skiaučių susiūto siuvinio metaforos). Vaizduotę žadino pasakojimai apie savimi pasikliaujančius žmones, kurie kūrėsi nepaliestoje žemėje ir statė miestus, plėtosiančius Harrisono „civilizaciją, mokslą ir tikrąją religiją“. Didelis žemynas kvietė statyti namus ir tvarkyti žemę. Ši idėja, – nepaisant to, ar ji tebuvo teorinė apsaugos priemonė, ar tikrai išreiškė naujakurių galimybes pirkti sodybas, – sužadino beveik tokį pat lojalumą, kaip ir pati žemė. Be to, Amerikos istoriją pateikiant kaip naujų darbščios tautos iniciatyvų visumą, buvo kuriamas gana patrauklus paveikslas, dėl kurio buvo verta užmiršti apie afrikiečius, atplėštus nuo savo žemės ir sukaustytomis kojomis plukdomus per Atlanto vandenyną, arba apie purvinus priverstinius imigrantus, išmestus iš savo namų, esančių Europoje.

Frederiko Jacksono Turnerio paribio (frontier) tezė

Nuo 1790 metų atlikus pirmąjį gyventojų surašymą, valstybės materialinė ir socialinė pažanga buvo įvertinama kas dešimt metų. Kiekvieną dešimtmetį didėjo žemdirbystės našumas, gamybinės įmonės plėtėsi ir darėsi vis sudėtingesnės. Kiekvienas gyventojų surašymas patvirtindavo ženklų gyventojų skaičiaus padidėjimą ir iš gamtos atkovotos žemės plotus bei stiprindavo amerikiečių polinkį teigti, kad statistinės priemonės patvirtina Didžiojo plano egzistavimą. Kas dešimt metų gyventojų surašymo ataskaitose taip pat buvo nurodoma, kaip paribio linija išilgai Šiaurės Amerikos žemėlapio slinko į vakarus. Kai amžiaus viduryje buvo

įsigyta Kalifornija ir atvertas Oregono kelias, naujakuriai galėjo keliauti per nederlingas Tolimųjų Vakarų žemes Ramiojo vandenyno pakrantės link. Galiausiai į vakarus slenkanti paribio linija pasiekė pakrantę. 1890 metais vykusio JAV gyventojų surašymo vadovas, kuriam buvo patikėta žymėti paribio liniją, pažvelgė į išsibarsčiusias gyvenvietes ir, iš nevilties iškėlęs į viršų rankas, paskelbė paribio epochos pabaigą.

Šis kartografinis gyventojų surašymo vadovo sprendimas paskatino istoriką Fredericką Jacksoną Turnerį įvertinti paribio reikšmę Amerikos istorijai. Amerikiečiams jau ėmus susitaikyti su nauja savo, kaip pramoninės valstybės gyventojų, padėtimi, Turneris pradėjo rašyti paribio istoriją, skatinusią nostalgiją praeičiai. Be to, jis amerikietiškomis įvardijo tas demokratines bei egalitarines vertybes, dėl kurių dar tik prieš keletą dešimtmečių Pilietiniame kare buvo liejamas kraujas. Anot Turnerio, Amerika turėjo būti dėkinga paribiui ne tik už šalies konsolidavimą, bet ir už tokius jai būdingus intelektualinius bruožus, kaip „paprastumas ir stiprybė, deranti su įžvalgumu bei intuicija; praktiškas, išradingas proto pobūdis, ... meistriškas gebėjimas apčiuopti materialių dalykų esmę, kuriam trūksta meniškumo, tačiau kuris teikia galimybių siekti didelių tikslų; nenurimstanti pulsuojanti energija bei su laisve sietinas gyvybingas ir produktyvus individualizmas“[19]. Sekdamas Bancroftu, kuris sukūrė romantišką amerikiečių tautos – pokyčių nešėjos – įvaizdį, Turneris antropomorfizavo pačią naciją, paversdamas ją vienu individu, – net ne individu, o tipu, – kuris atstovauja šaliai kaip visumai.

Amerikiečiai buvo įsitikinę, kad istorija yra pasakojimas apie pažangą. Tai padėjo Turneriui atsikratyti indėnų, tačiau jų egzistavimą paribyje vis tiek sunku visiškai ignoruoti. Nors ir nebūdamas priešiškas vietos gyventojų atžvilgiu, Turneris jų dingimą aiškino taip, tarsi niekas nebuvo morališkai atsakingas už daugelį smurtinių kampanijų, kurių metu indėnai buvo nušluo-

[19] Frederick Jackson Turner. „The Significance of the Frontier in American History“. *Annual Report of the American Historical Association for the Year 1893*. – 1893. – P. 199–227.

ti nuo naujakurių kelio. Iš pradžių jis prisipažino esąs sutrikęs ir nesugebąs paaiškinti, kodėl prekybinę paribio gyvenimo stadiją taip greitai pakeitė pionierių šeimų atsikraustymas; vėliau Turneris žodį perdavė teoretikams teigdamas, kad „šis išsivadavimas iš laukinės būklės suteikia medžiagos evoliucionistų tyrimams". Vėliau indėnams jis priskyrė konsoliduojančio veiksnio funkciją; pasak Turnerio, indėnų nuopelnas Amerikai pasireiškė tuo, kad jie simbolizavo „bendrą pavojų, prieš kurį reikėjo imtis bendrų veiksmų". Už dvylikos eilučių indėnai figūruoja dar neapibrėžčiau – čia paribį Turneris apibūdina kaip savotišką karinio mokymo mokyklą, „kuri padeda išlaikyti pasipriešinimo agresijai galią"[20]. Su tam tikra darviniška rezignacija apmąstydamas procesus, kurie dabar atrodė neišvengiami, Šiaurės Amerikos genčių išnykimą Turneris priskyrė gamtos jėgoms. Tokiu būdu Turneris į vieną puslapį sutalpino tikrai daug – pirmiausia jis pasitelkė evoliucijos teoriją tam, kad paaiškintų vietos gyventojų išnaikinimą, paskui prisiminė indėnų egzistavimą, idant pademonstruotų paribio svarbą Amerikos istorijai, o pabaigoje sukeitė moralines naujakurių ir indėnų pozicijas teigdamas, kad nepaliaujamų karo veiksmų paribyje dėka amerikiečiai pasirengė priešintis agresijai!

Kapitalizmas, konstitucija ir Amerikos istorija

Kaip tik tuo metu, kai Turneris savo darbuose siekė iškilmingai pažymėti paribio, kuriam slenkant į Vakarus visame Šiaurės Amerikos žemyne kūrėsi šeimyninės fermos, svarbą, pragyventi iš ūkininkavimo darėsi vis sunkiau. Smarkiai mažėjant pajamoms, gaunamoms iš fermų, dauguma iš kaimiškųjų Amerikos vietovių kilusių jaunų vyrų ir moterų savo laimės ieškoti leidosi į sparčiai dygstančius pramonės miestus. Tačiau Turneris paribio fermoms teikė gana didelę reikšmę, nes jos sukūrė kai ką svarbiau nei derlius – jos ugdė amerikietiško charakterio bruožus. Nors išli-

[20] Ten pat. – P. 226–227.

kusius fermerius žlugdė mažėjančios kainos, nepakankami ištekliai ir didėjančios krovinių pervežimo sąnaudos, paribyje susiformavusios savybės – nepriklausomybė, darbo našumas ir iniciatyva – tapo tais dvasiniais saitais, susiejusiais Amerikos agrarinę praeitį ir pramoninę ateitį. Nepaisant Turnerio duoklės pasibaigusiai epochai, jo mintis apie amerikiečių „proto išradingumą" ir „meistrišką gebėjimą apčiuopti materialių dalykų esmę" buvo aktuali ir Turnerio amžininkams – tuomet manyta šias savybes itin svarbiomis buvus verslininkystei, kuri Jungtines Valstijas padarė galinga pramonine valstybe. Nors Turnerio paribio istorija buvo atitolusi nuo plieno liejimo gamyklų ir bituminės anglies kasyklų kasdienybės, ji aiškiai apibrėžė kapitalistinės ekonomikos, įsiviešpatavusios nacionaliniame gyvenime, amerikietiškąsias ištakas.

XX amžiaus pradžioje kapitalizmo sampratą į Amerikos istoriją įdiegė meilikauti nenusiteikę mokslininkai. Sunkios gyvenimo sąlygos fabrikų miestuose buvo paskata iškilti naujai reformatorių kartai, kuri sužadino tautos susirūpinimą dėl didėjančios prarajos tarp naujų pramoninių plutokratų ir persidirbusių bei menkai mokamų darbininkų. Tad kapitalizmas į Amerikos istoriografiją pateko kaip diskusijų objektas. Tik visai neseniai, žlugus sovietų režimui, šis žodis atsikratė kai kurių neigiamų asociacijų. Nors griežtąja prasme „kapitalizmo" sąvoka tėra tik nuoroda į konkrečią ekonominę sistemą, yra linkstama pabrėžti tik vieną šios sistemos aspektą – pačiame kapitale glūdinčią ekonominę galią. Kadangi tokia galios sankaupa kertasi su demokratijos vertybėmis, amerikiečiai išlaikė dviprasmišką požiūrį į kapitalizmą. Visiškai kitokia yra „pramoninė kapitalizmo kultūra", – tai visuma įvaizdžių, susijusių su individualia drąsa, klestėjimu, žemdirbystės gerove, atviromis galimybėmis, įtemptu darbu, laisvu pasirinkimu, novatorišku genijumi ir produktyvumo įgūdžiais. Kaip Turneris numatė, kapitalizmo kultūra įsitvirtino istorinėje tautos sąmonėje. Tiksliau sakant, ši sąvoka, kurią amerikiečiams įdiegė istorija, buvo pagrindinis veiksnys, skatinantis kapitalizmo raidą.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad Amerikos ūkis yra tiesiogiai priklausomas nuo dinamiškų rinkos procesų, į kuriuos įsiterpia

tik privačios nuosavybės savininkų sprendimai. Kitaip tariant, susidaro įspūdis, jog kapitalizmas apsiriboja beasmeniais procesais ir asmeniniais įvykiais. Bet šis požiūris yra logiškas tik darant prielaidą, kad žmonės iš prigimties žino, kaip reikia dirbti ir taupyti, kaip rizikuoti ir išmintingai tvarkyti išteklius bei prisitaikyti prie nuolatinių naujovių ir pasikeitimų. Tačiau ne kas kita, o kaip tik kultūra pateikia elgsenos modelius, apibrėžia garbės ir gėdos sampratą bei nustato individualių veiksmų vertę. Rinkos ekonomikoje, kuri yra pagrįsta savanoriškomis pastangomis, kultūrinis elementas yra labai svarbus, nes būtent aiškiai suformuluotomis socialinėmis vertybėmis yra išugdomi asmeniniai siekiai ir suteikiama reikalingų žinių tam, kad sistema išliktų funkcionali.

Visiškai privatizuota Amerikos ekonomika funkcionuoja tik reaguodama į asmenines iniciatyvas, skatinančias investuoti į našias įmones, mobilizuoti išteklius darbui, savo nuožiūra taupyti ar leisti pinigus. Ir kadangi tokius sprendimus valdo smarkiai internalizuotos vertybės, mūsų kultūra veikia kaip nematomas variklis, išjudinantis laisvąją rinką. Šiai kapitalizmo kultūrai ypač yra svarbios tos reikšmės ir vertybės, kurias amerikiečiai priskyrė savo istorijai, įstatymams ir literatūrai. Tik prieš dvidešimt metų socialiniai mokslininkai neigė, kad toks neapibrėžtas dalykas kaip kultūra galėtų turėti lemiamos reikšmės ekonomikai, tačiau Rytų Europos patirtis įtikinamai parodė, kokia svarbi ūkiui funkcionuoti yra plačiosios visuomenės nuomonė. Amerikos ekonomiką pagrindžiantys kultūros modeliai jau nuo seno buvo patekę į šalies istorijos knygas, o per jas – ir į žmonių sąmonę. Amerikiečių vaikai pagrindines ekonomikos tiesas išmoksta iš istorijų, pamokslų, filmų ir suaugusiųjų nurodymų, kurie juos lydi iš namų į mokyklą, o iš mokyklos į visuomenę. Istorijos tekstai mažiesiems amerikiečiams iki šiol pateikia pavyzdinius modelius, kurie iliustruoja novatoriškas iniciatyvas, organizuotas žmonių pastangas ir asmeninį pasiaukojimą pažangos labui. Nacionalinėje istorijoje glūdinčios moralinės pamokos, – pradedant nuo pasakojimų apie nacijos kūrimą revoliuciniu laikotarpiu, – paskatino kapitalizmo suklestėjimą; tačiau šios gyvybiškai

svarbios kultūrinės ištakos, kaip ir augalo šaknys, yra sunkiai pastebimos.

Vienas išskirtinių laisvosios rinkos ekonomikos bruožų yra tas, kad prievarta joje yra paslėpta. Absoliuti laisvosios rinkos tiesa egzistuoja be atvirų suvaržymų. Išoriškai savanoriškas prekybinių operacijų pobūdis sukuria iliuziją, jog jų dalyviai gali laisvai pasirinkti; žmonės turi uždirbti tam, kad galėtų pavalgyti – toks yra visuotinai pripažintas santykis tarp darbo ir poreikių patenkinimo. Tačiau yra teigiama, jog tai yra natūralus ryšys, kurį nulemia poreikis valgyti, o ne specifinė maisto paskirstymo per rinką sistema. Ir nors tam, kad išgyventų, žmonės yra priversti pirkti ir parduoti, pasirinktiniai rinkos aspektai išlieka ryškiausi: individas priima sprendimus, imasi rizikos ir kenčia ar džiaugiasi viso to padariniais. Iš akių ir iš sąmonės išslysta privalomieji socialiniai kapitalizmo aspektai, kuriuos savo autobiografiniuose pasakojimuose žmonės pateikia kaip natūralius ir asmeniškus. Vis dėlto norint išmokti dalyvauti Amerikos ekonominiame gyvenime, reikia ne tik metų metus lavinti įgūdžius, bet ir formuoti šaltakraujišką asmenį, kuriam rinkos operacijų rezultatai atrodytų teisingi. Dalyvavimo rinkoje taisyklės ne tik nėra natūralios, – jos yra pateikiamos per sudėtingas socialines normas. Iš tikro jau pati iliuzija, kad viešpataujančioje ekonomikos sistemoje vyrauja savanoriškas susitarimas, yra neeilinis kultūros konstruktas.

Amerikiečiai savo ekonomines reakcijas vertino kaip savaime suprantamas iš esmės dėl savo istorijos ypatumų. Tokios rinkos ekonomikos tradicijos, kaip verslo skatinimas, imlumas naujovėms, greitas atsakas į rinkos signalus, buvo įtvirtintos jau kolonijinės Amerikos laikais; suderinus jas su asmeninės laisvės istorija, tos tradicijos įgijo politinį atspalvį. O kai ekonominė laisvė buvo susieta su nacionaliniu tikslu, – Amerikos dykynes paversti „vaisinga lyguma“, – ji tapo vienu iš pagrindinių nacionalinės Amerikos savivokos elementų. Iš tikro rinka – šį terminą suvokiant abstrakčiai – teikė galimybių geriau spręsti tvarkos problemą. Ji pajėgė įtraukti žmones į gamybinę veiklą, o tai buvo alternatyva atviram magistratų ir ministrų nurodinėjimui. Tariamai natūralus egoizmas pagrindė nuostatą, kad rinkos ekonomika – iš tikro

labai rafinuota socialinė santvarka – yra natūrali sistema, kurios principus, kaip ir traukos dėsnius, buvo galima atskleisti moksliniais tyrimais.

Politinė filosofija seniai svarstė žmogiškąją dilemą, kurios esmė tokia: savo išrinktiesiems suteikus galias garantuoti tvarką, paskui tenka baimintis dėl jų piktnaudžiavimo valdžia. Amerikiečiai šią problemą suprato tradiciškai: vyrai (kadangi tai buvo kaip tik vyrų idėja) trokšta laisvės, ypač laisvės patiems pasirūpinti savo reikalais; tačiau siekdami savo tikslų jie kartu naudojasi (ir piktnaudžiauja) kitų vyrų teisėmis. Tik laisvė ir konkurencija politinėje bei ekonominėje srityse galėjo patenkinti atkaklių pilietinės visuomenės individų poreikius ir prigimtį. Todėl manyta, kad ekonomines ir politines laisves vienijantis imperatyvas glūdi asmenybės struktūroje. Tam tikruose istoriniuose aprašymuose šiuos hipotetinius tvirtinimus imta vertinti kaip faktus. Amerikiečiai ir toliau praeityje ieškojo įrodymų, pagrindžiančių, kad natūralūs visuomenės gyvenimo principai buvo įgyvendinami Jungtinėms Valstijoms priklausančiame laike ir erdvėje.

Iš esmės ši politinės ir ekonominės laisvės samprata sietina su tuo, kaip Jungtinių Valstijų buvo pateikiama istoriniuose tekstuose. Prieš Pilietinį karą konstitucija buvo Šiaurės ir Pietų valstijų nesantaikos obuolys. Šiauriečiai, vadovaujami Johno Marshallo, buvo linkę konstituciją vertinti hegeliškai kaip konkrečią amžinųjų teisingumo principų išraišką. Pietiečiai priešinosi šiai interpretacijai ir apskritai atmetė valstybės idėją, pirmenybę teikdami sąjungai kaip laisvai sutarčiai tarp skirtingų valstijų. Pietų gynyba prieš antivergovinius reformatorius rėmėsi teiginiu, kad konstitucija yra sutartis, kurią galima panaikinti. Siekdami išvengti įsikišimo, pietiečiai taip sėkmingai ja naudojosi, jog abolicionistų lyderiai viešai degino konstitucijos akto kopijas, idant pabrėžtų savo tarnystę jai – amžinųjų principų įsikūnijimui.

Vienas iš daugelio šiauriečių pergalės 1865 metų rezultatų buvo tai, kad galiausiai Jungtinių Valstijų konstituciją buvo galima pavaizduoti kaip organišką krašto įstatymą, kuris išreiškė liaudies suverenumą ir įkūnijo tikruosius pilietinės tvarkos principus. Daugiau nebepatirdami teisinių iššūkių iš Pietų, Šiaurės

mokslininkai po Pilietinio karo ėmė formuluoti istoriją, kurioje konstitucija buvo susieta su senovine teisingumo samprata ir kuri siekė atskleisti, kaip tos teisingumo idėjos iš teutonų laikų ir herojiškų Anglijos dokumentų buvo perkeltos į Mayflower sutartį ir Naujosios Anglijos miestų susirinkimus.

Be to, po Pilietinio karo istorikai tėvų įkūrėjų siekius galėjo susieti su šalies kaip galingos pramoninės valstybės susiformavimu. Pagal šią interpretaciją konstitucija įkūnija įgimtąją teisę, nes ji saugo gyvybę, laisvę ir nuosavybę. Nebeprivalėdami atsižvelgti į pietiečių tvirtinimus, esą sąjunga yra paremta kontraktu, šiauriečiai teisininkai ir mokslininkai konstituciją galėjo iškelti aukščiau rašytinio įstatymo. Tad nekorektiški palyginimai tarp „aukščiausiojo krašto įstatymo" ir išrinktųjų atstovų įstatymų lėmė tai, kad Amerikos demokratija pasuko savitu keliu. Istorikai konstituciją pateikė kaip nesugriaunamą fundamentalų įstatymą, kurio rengimo metu buvo išaukštintas liaudies suverenumas; o demokratinio valdymo principai prezidento ir kongreso rankose virto mažne populistine politika pačių politikų labui. Tad demokratiją imta vertinti kaip paprastų baltųjų vyrų, turinčių lygias politines teises, gebėjimą atmesti valdžios įsikišimą. Kartu pilietiniai veiksmai siekiant bendrų tikslų neteko tos didybės, kurią anksčiau garantuodavo jų sąsajos su demokratija, nes galiausiai tokie veiksmai pavirto paprasčiausiu politikavimu.

Už šių išorinių politinių procesų glūdėjo rinkos modelis, suprantamas kaip visuma savanoriškų susivienijimų, kuriems buvo keliama vienintelė sąlyga – atvirumas. Kadangi Amerikos istorija pabrėžė, jog išsilaisvinimas iš bet kokios despotiškos valdžios atgaivins praeitį žmonijos, gamtos ir pažangos naudai, konstitucija buvo šlovinama kaip tokio išsilaisvinimo sergėtoja. Amžių sandūros dešimtmečiais ši šiaurietiška konstitucijos interpretacija sukėlė naujos kritikų grupės, pasivadinusios pažangiaisiais, pyktį. Mat prisidengiant teiginiais, esą konstitucija yra pranašiška (nes ji numatė pramoninę Amerikos ateitį) ir didinga (dėl to, kad ji įkūnijo amžinuosius teisingumo principus), buvo galima blokuoti valstijų įstatymuose išdėstytą socialinę politiką,

kuria siekta apginti moteris darbininkes ir vaikus nuo fabrikų sistemos pavojų.

Britų istorikas Lewis Namieras vieną kartą tvirtino, jog švietimo tradicija gyvavo tik Jungtinėse Valstijose*. Amerikos kolonistams, pasinėrusiems į netikėtą konfliktą su Didžiąja Britanija, atrodė, kad švietimo pateiktas politinės santvarkos pakeitimo planas leido pateisinti ir jų maištą, ir vėliau paskelbtą nepriklausomybę. Savo šūkiu pasirinkdami *Novus ordo seculorum* – „Naujoji tvarka amžiams" – amerikiečiai formavo ilgalaikę (ir paradoksalią) sąjungą su problemiška Europos reformų tradicija. Amerikietiškas pavyzdys buvo pagrindas manyti, kad yra įmanoma įgyvendinti Europos radikalų tikslus; drauge radikalūs europiečiai, susižavėję naująja valstybe, Amerikos revoliuciją įvardijo kaip epochinį pasaulio istorijos įvykį. Neapibrėžti ir imanentiški pažangos lūkesčiai vėliau virto įsitikinimu, kad Jungtinės Valstijos įkūnijo reformų siekius. Kaip pažymėjo Namieras, Jungtinėse Valstijose švietimas gyvavo dėl to, kad jis buvo filosofinis Amerikos valstybingumo pagrindas. Pačiam valstybingumui dabar grėsmę kėlė kaip tik tas revoliucinis mąstymas, kuris iš pradžių buvo jo gyvybingumo šaltinis.

Jungtinės Valstijos galėjo būti žmonijos idealas tik tuo atveju, jeigu žmogiškosios aspiracijos būtų buvusios įdėtos į „indą", kuris vadinamas „autonomišku, daug dirbančiu, savimi pasitikinčiu individu". Čia ryškėja nerimą keliantis prieštaravimas: istorija šlovino laisvę ir drauge tvirtino, žmonės galėjo laisvai užsiimti tik nuolatiniu savęs tobulinimu. Visą tą laiką, kai mokiniams buvo diegiama pagarba neabejotiniems savo šalies pasiekimams, jie privalėjo besąlygiškai priimti tokias vertybes, kaip individuali atsakomybė ir savarankiški sprendimai. Jie taip pat buvo ugdomi kultūros kontekste, kuriame vyravo protestantiško tikėjimo baltaodžiai vyrai. Gamyba, darymas, statymas, didinimas, plėtra – visa tai buvo privalomosios vertybės.

* Namierui šiuo atveju „švietimas" yra nuoroda į visumą galingų idėjų – tokių kaip pažanga ir racionalūs žmonių sugebėjimai, laisvi tyrinėjimai, religinė įvairovė, individualizmas ir teisių lygybė, kurios įsigalėjo XVIII a. pabaigoje.

Tad Amerikos istorijos centre buvo nepakankamai visuomeniška, individualistinė žmogaus prigimties samprata, pateikta deterministinės pažangos istorijoje. Ši istorija, giliai įbrėžta į kolektyvinę vaizduotę, paskirstė socialinius nuopelnus ir visuomenės dėmesį, o per juos – ir politinę įtaką. Suramsčiusi trapią trylikos maištaujančių kolonijų vienybę, ji tapo mitiniu pasakojimu apie galingos pramoninės valstybės ištakas. Ilgainiui dėl istorijos konservatyvumo mažėjo dėmesys Amerikos praeičiai, nes ji negalėjo paaiškinti gyvenimiškų žmonių problemų: Pilietinio karo sumaišties, imigracijos padarinių, imperinių ambicijų ištakų ir Amerikos ūkio pokyčių. Gyvybingi procesai, kurie buvo visiškai svetimi tėvų įkūrėjų pasauliui, šalį greitai pavertė šiuolaikiniu pramoniniu milžinu: tad pirmoji XX amžiaus amerikiečių karta ėmė ieškoti naujų savo šalies praeities interpretacijų. Jų kritinę mintį skatino moderniosios absoliučios tiesos, kurias generavo mokslas, socialinė teorija ir nacionalizmas.

ANTROJI DALIS

Nuvainikuotas absoliutizmas

◇ 4 ◇

Absoliutinių tiesų nuvainikavimas

XVIII amžiuje absoliutinė valstybė ėmė simbolizuoti visą visuomenės gyvenimo blogį. Hierarchinės, netolerantiškos, represyvios ir griežtai besipriešinančios visoms naujovėms senojo režimo monarchijos buvo geriausi taikiniai reformatorių literatūrai. Kaip priešingybę toms atgyvenusioms institucijoms švietimo rašytojai įsivaizdavo laisvą ir atvirą socialinį pasaulį, kuriame piliečiai, mokslininkai ir valstybės veikėjai drauge svarstytų įvairiausias iniciatyvas, plėtotų laisves, puoselėtų mokslą ir spręstų visai žmonijai aktualius klausimus. Jungtinėse Valstijose švietimo programa iš teorijos greitai peraugo į praktiką. Didžiąją XIX amžiaus dalį Amerikos piliečiai savo valstybę vertino kaip švietimo idealų įsikūnijimą bei socialinės pažangos, ateityje pasieksiančios visas tautas, modelį.

Netgi Europoje, – kur radikaliąsias Prancūzijos revoliucijos reformas stabdė galingas reakcinis judėjimas, – mokslas, technologija ir industrializacija skatino įspūdingą materialinę ir intelektualinę pažangą. Šio proceso šaukliai buvo ambicingi filosofai, pranašavę, kaip viena po kitos bus koordinuotai atskleidžiamos gamtos, visuomenės ir žmogaus elgsenos paslaptys. Pozityviųjų socialinio vystymosi dėsnių šalininkai buvo įsitikinę, kad ateitis bus kupina teigiamų pokyčių. Imta manyti, jog piktnaudžiavimas naująja pramonine sistema, kaip ir nuo praėjusių laikų išlikęs skurdas ir vargas, viso labo yra neužbaigta tam tikros veiksmų programos dalis, kultūrinio atsilikimo pavyzdžiai, o ne neišvengiami žmogiškosios būties aspektai. XIX amžiuje tik pažangos

pranašų sėkmė apsaugojo juos nuo tokios pat negailestingos analizės, kurią jų pirmtakai taikė tradicinėms institucijoms. Tuo būdu švietėjiški absoliutizmo priešai galiausiai sukūrė naujas absoliučias tiesas – tik dabar jos vyravo moksle, filosofijoje ir švietėjiškoje visuomenės politikoje. Istorija, ypač Jungtinėse Valstijose, pasidarė itin reikšminga propaguodama šią šiuolaikinę ortodoksišką doktriną. Ji buvo įtraukta į industrializacijos sukeltus politinius konfliktus kaip tik dėl to, kad nacionalinė istorija buvo neatsiejama amerikiečių tapatybės dalis.

Paskutiniais XIX amžiaus dešimtmečiais siaubingi Pilietinio karo sugriovimai vis dar iškildavo žmonių atmintyje, kai sąjungos armija pajudėjo į Vakarus ir pradėjo žiaurias kampanijas prieš lygumų indėnus. O Pietuose, pasinaudodami tuo, kad rekonstrukcijos laikotarpio pabaigoje* federalinė kariuomenė buvo atšaukta, baltieji ekstremistai ėmėsi ypatingo smurto ir nuolat terorizavo išlaisvintus vyrus ir moteris, versdami juos grįžti į vergišką priklausomybę. Linčo teismas tapo niūria iš Afrikos kilusių amerikiečių gyvenimo kasdienybe, – pirmaisiais XX amžiaus metais buvo priskaičiuojama tūkstančiai linčiavimo atvejų. Po Pilietinio karo istorikai apdairiai nuleido uždangą ant šių diskredituojančių duomenų ir vietoj to nukreipė dėmesį į narsius baltuosius kareivius, kurių ryžto dėka buvo paskelbta Vergovės panaikinimo deklaracija. Tačiau baltuosius amerikiečius daugiau jaudino ne smurtas indėnų ir juodaodžių atžvilgiu, o grėsmė, kurią kėlė imigracija, darbo konfliktai ir mažėjantis fermų pelnas – dalykai, susiję su esminiu Amerikos ekonomikos pertvarkymu.

Tarp 1880 ir 1920 metų atsiskleidė puikios Amerikos pramonės augimo galimybės. Iškilo nauja karta nacionalinių lyderių, kurie laimėjo iki tol neregėtą konkurencinę kovą dėl tokių pramonės šakų, kaip mėsos, cukraus ir naftos perdirbimas, kontrolės. Greitai gausybė mažų privačių įmonių „ištirpo“ milžiniškose nacionalinėse bendrovėse; tad naujieji instituciniai milžinai – kor-

* Laikotarpis po Pilietinio karo (1865–1877), kurio metu buvo įgyvendinamas Pietų valstijų pertvarkymo planas. – *Vert.*

poracijos ir trestai – ėmė centralizuotai kontroliuoti fermerių, mechanikų ir parduotuvių savininkų, išsibarsčiusių po visą žemyną, ekonominį gyvenimą. Vis dažniau žmonės, norėdami aprūpinti savo vaikų ateitį, būdavo priversti palikti kaimo vietoves ir papildyti nuolat didėjančias fabrikų darbininkų gretas.

Autonomiškai dirbusios pavienės gamybos įmonės dabar buvo sujungtos į nacionalines struktūras, traukiančias darbo jėgą ir išteklius į naujus ekonominės veiklos centrus. Individualių bankininkų ir fabrikantų sprendimai teikė galimybę iškelti sudėtingoms tarp savęs susijusioms pramonės, prekybos ir finansų sistemoms, dėl kurių veiklos šalies kaimo bendruomenės atsidūrė nacionalinio gyvenimo paribiuose. Staiga paaiškėjo, kad nebeįmanoma išsaugoti tautos lygybės koncepcijos, kuri iki tol buvo svarbi amerikiečių savivokos dalis. Turtingieji ne tik darėsi turtingesni, – stulbinantys jų turtai skelbė naują, modernią ir grėsmingą erą. Žurnalistai peržvelgė aristokratinių visuomenių leksikoną ir triumfuojantiems Amerikos pramonininkams pavadinti surado „magnato“, „pramonės magnato“ ir „plėšiko barono“ terminus. Kadangi nuorodos į feodalinę Europą kėlė asociacijų su privilegijuota visuomenės klase, kuri despotiškai engė sunkiai dirbančius paprastus žmones, samprotavimai apie naujus nacijos „plėšikus baronus“ vertė abejoti tuo, ar pavyks išsaugoti Amerikos revoliucinį palikimą.

Nors materialinė pažanga buvo akivaizdi, tačiau dėl pramonininkų šalies ekonomikos transformacijų sumažėjo atskirų žmonių galimybės nepriklausomai dalyvauti ekonominės plėtros procese. Staiga pasirodė, kad minimalistinę vyriausybę, – kuri simbolizavo Jeffersono tikėjimą paprastų žmonių gebėjimu tvarkyti savo pačių reikalus, – dabar visiškai nukonkuravo milžiniškos korporacijos. Kilo grėsmė, jog materialinė pažanga pakenks demokratinėms šalies tradicijoms. Tokiu atveju būtų pažeistas ideologinis materializmo ir moralės ryšys, kuriuo amerikiečiai anksčiau pagrįsdavo savo tvirtinimus, esą jų gerovė simbolizuojanti amerikietiškųjų vertybių pranašumą.

Susidarė įspūdis, kad net filosofija atsigręžė prieš Jungtines Valstijas: valstybės kūrimo metu racionalūs žmonių (t. y. vyrų)

gebėjimai buvo vertinami optimistiškai; o dabar įsivyravo tvirtas skepticizmas dėl mąstymo galių daryti įtaką galingesnėms, žmogaus būtį formuojančioms jėgoms. 1859 metais pasirodžiusiame veikale *„Rūšių kilmė"* Darwinas pateikė evoliucijos teoriją, kurioje suformuluotas mechanistinis *Homo sapiens* genezės aprašymas sukrėtė judėjų ir krikščionių šalies kultūros pagrindus. XIX amžiaus pabaigoje Europa vėl ėmė telkti intelektualinę ginkluotę puolimui prieš naująją absoliučią tiesą, kuri buvo pagrįsta natūraliais pažangos dėsniais. Tik šį kartą pats liberalizmas pateko į analitinio mokslininkų vertinimo lauką – Marxas radikaliai pervertino svarbiausias socialinio veiksmo priežastis, Darwinas nuvainikavo krikščioniškąsias dogmas, o Froidas pateikė stulbinančių atosklandų apie vaikų seksualumą. Šie kritiniai žmogaus prigimties ir visuomenės tyrimai buvo tarsi didžiuliai akmenys, įmesti į vandenį, jau spėjusį nurimti po to, kai švietimas buvo įtvirtinęs žmogaus tapsmo visatos šeimininku sampratą.

Tuo metu už filosofų pasaulio ribų nepaliaujamos ekonominės plėtros procesai plėšte išplėšė milijonus vyrų ir moterų abiejose Atlanto pusėse iš tradicinių agrarinių struktūrų. Darwino pateiktas niūrus kovos dėl būvio aprašymas XIX amžiaus pabaigoje tapo niūria analogija Jungtinėse Valstijose vykstantiems socialiniams procesams. Kasyklos, liejyklos, sunkiai besiverčiančios įmonės, fabrikai ir daugiabučiai namai dygte dygo urbanizuotose vietovėse, o priemiesčių gyvenvietės turėjo tapti prieglobsčiu pasiturinčiųjų šeimoms pasislėpti nuo pažangos dvoko. Pramonės pažanga šviesos greičiu pasiekė Ameriką, vargiai atsigavusią po niokojančių Šiaurės ir Pietų kovų. Dosnią gamtą, savo gausias dovanas dalijusią Amerikos naujakuriams, pakeitė Darwino dėsniai, kurie teigė, kad didžiojoje gyvenimo sumaištyje žmonės buvo priversti tarp savęs kovoti dėl riboto gėrybių kiekio. Tad kokia vieta tuose biologiniuose atsitiktinumo ir lemties procesuose buvo skirta Jungtinėms Valstijoms, kurių nacionalinė istorija buvo taip glaudžiai susijusi su neatsiejamais laisvės ir lygybės principais? Be to, kaip pramoninėje visuomenėje, kurią sudarė nuosavybės netekusieji fermeriai ir nuo savo šaknų atplėšti imigrantai, bus paskirstytas amerikietiškasis palikimas?

Viena didžiausių ideologijos stiprybių yra ta, kad ji paneigia logiką ir todėl gali suderinti nerišlius, tarp savęs netgi besikertančius idealus. Geras pavyzdys galėtų būti tai, kaip nacionalinę misiją amerikiečiai susiejo su nenaudojamais paribio Vakarais. Buvo manoma, jog laisvi žmonės, turintys galimybę kurti savo pačių gyvenimus, įgyvendina savo širdyse giliai glūdinčius troškimus, o nekultivuotų šalies žemių derlingumą nulėmė ypatinga dieviškoji valia. Tuo būdu susiliejo tai, kas yra universalu, ir tai, kas konkretu. Amerika siūlė būtent tai, ko siekė visi vyrai ir moterys, – t. y. viską pradėti iš naujo. Šis bendras troškimas Amerikos istoriją tarsi iškėlė virš laiko ir erdvės konkretybės. Nepaisant to, pasauliui, kaip ir daugeliui Jungtinių Valstijų piliečių, Vakarai buvo daugiau įkvepianti idėja nei reali tikrovė. Vilionės palikti senąsias gyvenvietes sukūrė savotišką psichologinę erdvę, kurioje baltieji žmonės galėjo pasinerti į svajones apie naujas galimybes; grėsminga Vakarų tuštuma ir egzotiški vietos gyventojai buvo priimtinesni kaip pigių romanų vaizdiniai, o ne kaip tikrovės dalis. Paskelbęs, kad paribio linija nebeegzistuoja, Jungtinių Valstijų gyventojų surašymo vadovas panaikino tą amerikiečių vaizduotės prieglobstį; tai įvyko kaip tik tuo metu, kai gausybė kitų pokyčių kėsinosi į tautos gebėjimą prisitaikyti prie industrializacijos.

Kai 1893 metais Turneris pateikė savąją paribio koncepciją kaip būdą paaiškinti amerikietiškąjį charakterį, pati amerikiečių tautos idėja buvo tapusi problemiška, o šalį netikėtai užtvindė milijonai savo namus palikusių europiečių. Nuo XIX amžiaus aštuntojo dešimtmečio iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios emigrantai iš Graikijos, Italijos, Airijos, Chorvatijos, Serbijos, Vokietijos, Baltijos šalių, Lenkijos ir Rusijos plūdo į Ameriką, – vien per pirmuosius keturiolika XX amžiaus metų atvyko penkiolika milijonų žmonių. Dauguma tų naujųjų atvykėlių buvo katalikai ir žydai, kurių kitokias religines tradicijas baltieji vietos gyventojai vertino anaiptol ne palankiai. Tolerantiška dvasia išauklėtus Jungtinių Valstijų piliečius – o dauguma jų buvo protestantai – apstulbino jų pačių priešiškumas neįprastų imigrantų tradicijų atžvilgiu. Nelauktai paaiškėjo, kad iki tol religinę

Amerikos įvairovę sudarė tik protestantiškos krikščionybės atšakos; šių protestantiškų bendruomenių papročių ir tradicijų bendrybės sumažino trintį, kuri kartkartėmis kildavo dėl skirtingų tikėjimo ir garbinimo schemų. O kitokia katalikų ar žydų imigrantų išvaizda, elgsena bei bendravimo modelių skirtumai kėlė nerimą Amerikos protestantams. Naujieji imigrantai gerdavo alų parkuose, mėgaudavosi bokso varžybomis, religinius ritualus atlikdavo svetimomis kalbomis ir apsigyvendavo ankštuose laikinuose būstuose. Pati jų kultūrinė įvairovė vertė suabejoti amerikietiškųjų normų universalumu, o šalies gyventojų požiūris į tamsaus gymio naujuosius atvykėlius atskleidė prieštaravimus tarp amerikiečių puoselėjamų idealų ir jų rasinių prietarų.

Nors šalyje buvo deklaruojama religinė laisvė, visuomenės gyvenime viešpataujantys baltųjų Amerikos kolonistų palikuonys labai jautriai reaguodavo į nukrypimus nuo savo papročių, net jeigu tai buvo sankcionuojama religinių bendruomenių*. Seniausieji baltieji imigrantai – grupė, kuri dabar yra dažnai vadinama WASP** – nesąmoningai teigė universalumą tų vertybių, kurios iš tikrųjų tebuvo sietinos su jų protestantiška kilme. Jie išgarbino individo laisvę ir savikliovą – kaip tik šios savybės buvo priskiriamos protestantizmui nuo tada, kai po reformacijos krikščioniškajame pasaulyje įsitvirtino didžioji takoskyra. Taupumas, kryptingos pastangos ir malonumų atsisakymas buvo išskirtiniai ankstyvųjų šiuolaikinių kalvinistų bruožai, kuriuos vokiečių sociologas Maxas Weberis pavadino protestantiškąja darbo etika. Netgi „nematomos rinkos rankos“ įvaizdis, kurį Adamas Smithas pasitelkė aprašydamas neprievartinį laisvos ekonomikos funkcionavimą, buvo daug labiau susijęs su protestantiška jo stebėtų britų orientacija, nei su kokiais nors universaliais žmogiškosios prigimties polinkiais.

Amerikos protestantai šiuos asmeninius polinkius buvo linkę laikyti įgimtomis savybėmis, o ne socialinėmis charakteristiko-

* Mormonai, pavyzdžiui, buvo persekiojami net ir penktajame XIX a. dešimtmetyje.

** Santrumpa iš *White Anglo – Saxon Protestant* – baltieji protestantai anglosaksai. – *Vert.*

mis. Kadangi natūralus žmogaus polinkis į autonomiją geriausiai atsiskleidžia laisvoje aplinkoje, tai, jų nuomone, kaip tik dėl to minėtosios savybės itin akivaizdžiai atsiskleidė Jungtinėse Valstijose. Ir nors šiuos asmeninius bruožus būtina diegti vaikystėje, kultūrinis elgsenos komponentas – elgesys, kurio suaugusieji moko pagal tam tikrus modelius – buvo visapusiškai išgirtas tik mūsų laikais. XIX amžiuje Amerikos istorija, kaip ir apskritai visas Amerikos intelektualinis gyvenimas, sukosi apie sėkmingai savo tikslų siekiantį baltąjį vyrą protestantą, kurio bruožai buvo pateikti kaip siekiamybė visai žmonių rasei. Tų bruožų stygius reiškė nenatūralų nukrypimą (moterims tokia nuostata nebuvo taikoma, nes, kaip manyta, jos turėjo įgimtų trūkumų ir todėl buvo priklausomos nuo vyrų).

Vidurinės klasės atstovai nesąmoningai buvo linkę universalizuoti protestantiškąsias vertybes, ir tai tapo visiškai akivaizdu, kai jie ėmė viešai smerkti naujai atvykusiųjų papročius, politiką ir religiją. XIX–XX amžių sandūroje gyvenusieji Amerikos WASP atstovai teigė, kad į jų miestus plūstantys užsieniečiai kelia grėsmę kaip tik dėl to, kad jie buvo tokie „neamerikietiški“. Bijota, jog atvykėliai iš Pietų ir Rytų Europos gali pažeisti, „hibridizuoti“ vietos genofondą; ši baimė galiausiai peraugo į reikalavimus kongresui įvesti imigracijos apribojimus. Pats „hibridizavimo“ *(mongrelization)* terminas kėlė asociacijų su civilizaciją griaunančios gyvuliškos jėgos įvaizdžiais. XIX amžiaus europiečiams ir amerikiečiams, jau ir taip skausmingai jautusiems rasinius skirtumus, Darwino evoliucijos teorija bei sociologinės jos interpretacijos suteikė mokslinį pagrindą visus kitus laikyti nepilnaverčiais.

Šiems tikslams buvo pasitelkta pažangos idėja, nes susiformavus tikėjimui žmonijos pažangos neišvengiamumu, reikėjo kaip nors paaiškinti sąlygišką nevakarietiško pasaulio abejingumą materialistinėms ir socialinėms naujovėms. Atsakymą pateikė evoliucijos teorija, taikoma visoms pasaulio visuomenėms. Sujungę fizinę ir socialinę sritis, mokslininkai paskelbė naują rasinių tipų hierarchiją, pagal kurią buvo galima suskirstyti žmones atsižvelgus į jų grupės vietą akivaizdžios Vakarų pažangos kontekste.

Šios vyraujančios antropologinės teorijos skatino aktyvią veidų, kūno tipų ir intelekto analizę, panaudotą ieškant į Jungtines Valstijas atvykstančių imigrantų nepilnavertiškumo ženklų. Visuomeniniai komentatoriai, kurie vadovavosi tokiomis teorijomis, padarė išvadą, kad naujieji imigrantai buvo ne tiek skirtingi, kiek atsilikę. Evoliucijos teorijos, pabrėžiančios įgimtąsias genetines savybes, buvo naudojamos siekiant moksliškai pagrįsti priešiškus prietarus. Visoje šalyje įsivyravo nauja tulžinga rasizmo forma, kurios šalininkai skelbė, kad juodaodžiai, indėnai ir naujieji imigrantai neverti būti Amerikos piliečiai.

Šios tendencijos dar labiau sustiprėjo, kai po Pilietinio karo imta visuotinai pripažinti, kad šaliai nepavyko „pertvarkyti" senųjų Pietų. Federalinė vyriausybė iš esmės nebegynė milijonų Pietuose išlaisvintų žmonių, o daugelis amerikiečių abipus senosios Masono-Dixono linijos susitaikė su išpuoliais prieš juodaodžius amerikiečius. Tuo pačiu metu išgirtoji Amerikos fermerių nepriklausomybė žlugo prieš ekonominę korporacijų galią, o nuosavybės netekusios Europos valstiečius į Jungtines Valstijas nepaliaujamai viliojo tai, kad pramonininkams nuolat stigo darbo jėgos. Trapus tautos vientisumas, jeigu toks iš viso egzistavo, dabar sužlugo galutinai.

Jau XX amžiaus pradžioje tradicinė šalies istorija, kurioje amerikiečiai buvo vaizduojami kaip didvyriški demokratijos gynėjai, nebeteko savo galios; taip atsitiko ne todėl, kad amerikiečiai nebetikėjo pažanga, bet greičiau dėl to, jog tuometinės Jungtinėse Valstijose egzistavusios sąlygos žlugdė aukštus moralinius tokio tikėjimo imperatyvus. Kažkas čia buvo ne taip. Patriotinė istorija, iš pradžių vienijusi visiškai skirtingus žmones, tapo konservatyvizmo ikona. Ja turtingųjų elitas stengėsi apsaugoti savo kontroliuojamas politines institucijas nuo kritikos. Baimė dėl mąžtančių ekonominių galimybių po sienos uždarymo buvo sumišusi su nerimu dėl demokratinių vertybių netekimo bei dėl grėsmės senosioms tautos genealogijos linijoms. Nauja istorikų karta liovėsi kalbėti apie visą amerikiečių tautą, kaip tai darė Bancroftas, ir sekdama Karlo Marxo pėdomis ėmė diskutuoti apie visuomenės klases. Šie mokslininkai nesiryžo imtis Amerikos ra-

sinių prietarų problemos ir vietoj jos ketino analizuoti klasių konflikto reikšmę Amerikos istorijai; kaip tik tuo metu iškilo nauja pažangiųjų reformatorių grupė, pasirengusi stoti į kovą su plutokratais, kurių valdymo tradicijos su Amerikos demokratija neturėjo nieko bendra.

Pažangieji istorikai revizuoja Amerikos istoriją

Jau nuo revoliucijos laikų amerikiečiai tikėjo pažanga, tačiau tik pirmojoje XX amžiaus pusėje vyravusi istorikų mokykla buvo pavadinta pažangiaisiais istorikais, kuriems šis pavadinimas suteiktas iš esmės dėl jų pastangų reformuoti politinę Amerikos gyvenimo sritį. Garsus šios mokyklos atstovas Charles Beardas 1913 metais pasiūlė atidžiai peržiūrėti nacionalinę istoriją. Jis pats pradėjo versti valstybės tėvus įkūrėjus nuo pjedestalų, ant kurių jie stovėjo daugiau kaip šimtmetį. Kai šie ilgai garbintieji tautos tėvai buvo nuleisti ant žemės, Beardas ėmė kraustyti jų kišenes, ir pažangiųjų istorikų džiaugsmui išaiškėjo, kad jos buvo prikimštos vyriausybinių obligacijų; o tais laikais visi žinojo, kad Konfederacijos sutartį pakeitus nauja valdžios struktūra ir perėjus prie griežtesnės finansinės politikos, obligacijų vertė gerokai padidės. Tai, Beardo nuomone, buvo aiškus įrodymas, kad 1787 metais Filadelfijos Konstituciniame susirinkime susirinko ne pusdievių draugija, kaip juos vadino Jeffersonas, o grupė savanaudiškų politikų, kurie Beardui priminė gyvenamojo meto politinius veikėjus. Beardo pateikta ekonominė Jungtinių Valstijų konstitucijos interpretacija naujai ir įspūdingai pademonstravo istorijos svarbą demokratiniam nacionalizmui. Pasitelkęs naujas socialines teorijas ir nepanaudotus archyvinius duomenis, savo atradimus Beardas sutvirtino mokslo tiesomis, iš esmės pakeisdamas savo amžininkų požiūrį į konstituciją. Beardas akivaizdžiai parodė, kad istorija gali būti galingas reformos ginklas. Vaizdingai aprašydamas Konstitucinį susirinkimą ir susipynusius jos delegacijų interesus, jis prasiskverbė pro konstituciją gaubusią neliečiamumo skraistę ir pastarąjį dokumentą istorinėje sąmonėje įtvirtino kaip politinį aktą.

Jungtinių Valstijų konstitucija, ankstesnėms amerikiečių kartoms įkūnijusi antikos idealus, dabar istorijos tekstuose buvo vertinama kaip prokapitalistinio elito pasiekimas. Šio sluoksnio atstovų nenoras dalytis valdžia su paprastais amerikiečiais buvo sietinas su jų įžvalgiu pramoninės šalies ateities vertinimu. Pasinaudodami konstitucija, Amerikos verslininkai blokavo nepageidaujamus įstatymus, kuriais buvo siekiama pagerinti darbininkų darbo sąlygas. Todėl Beardo kritiška konstitucijos kūrimo analizė iškart ėmė daryti poveikį Aukščiausiojo Teismo sprendimams. Beardas sėkmingai demistifikavo konstituciją, priversdamas suabejoti visos ją supusios istoriografinės tradicijos, klestėjusios nuo Pilietinio karo laikų, pagrįstumu.

Sukritikavęs nuomonę, esą konstitucija buvusi revoliucinių šalies pasiekimų kulminacija, Beardas Nepriklausomybės deklaraciją atskyrė nuo konstitucijos, šią apibūdinęs kaip reakcinį dokumentą, kuriuo buvo siekiama pristabdyti tikrai demokratines revoliucijos išlaisvintąsias jėgas. Beardo sekėjų nuomone, klasių kova buvo Amerikos istorijos variklis. Savanaudiški valstybės tėvų įkūrėjų veiksmai buvo susiję su vėliau prasidėjusia Jungtinių Valstijų industrializacija; tai reiškė, kad Amerikos ištakos buvo įkomponuotos į pasaulinės kapitalizmo raidos procesą. Nors Beardas tiesiogiai nesirėmė kontroversiškais Marxo raštais, jis tautos istorinėje sąmonėje įdiegė marksistinės materialinių interesų ir klasių kovos sąvokas. Beardas neapsiribojo įterpęs rūsčios tikrovės vaizdus į šlovingą istorinę tradiciją: tautą jis apibūdino kaip bejėgę daugumą, tuo visiškai sugriaudamas pagrindinę amerikietiškosios ideologijos mintį. Pirmą kartą amerikiečių istoriko profesionalo pozicija išsiskyrė su Amerikos išskirtinumo sergėtojų nuostatomis.

Galiausiai išsilaisvinę iš tylėjimo priesaikos, kurią buvo suformavusi patriotinė tradicija, Beardo sekėjai su malonumu ėmėsi analizuoti interesų grupes, kurios veikė Amerikos istorijoje. Savo tyrinėjimų metu jie išryškino skolininkus ir kreditorius, vakariečius ir rytiečius, fermerius ir pirklius, gamintojus ir darbininkus, kurie nuo tol konkuravo istorijos vadovėliuose. Pats Beardas dirbo itin našiai. Kartu su žmona Mary Beard jie parašė išsamią Jungtinių Valstijų istoriją, kuri atskleidė galingas eko-

nomines jėgas, taip ilgai slypėjusias po patriotinės retorikos sluoksniu. Beardas naujai pažvelgė į Pilietinio karo istoriją, kuri, jo nuomone, buvo tarsi antroji Amerikos revoliucija ir savotiškai atkartojo fermerių ir kapitalistų konfrontaciją, paskatinusią konstitucijos kūrimo procesą. Pažangiųjų nuomone, Šiaurė buvo naujųjų pramonininkų valdoma visuomenė; karą jie vertino kaip modernėjančių šiauriečių triumfą prieš konservatyviuosius Pietų plantatorius. Taigi šalies problemos vėl buvo sprendžiamos įnirtingo konflikto metu, tik dabar turtingieji, pasinaudodami pramonės plėtros procesais, taip sustiprino savo įtaką, kad Amerikos demokratijos ateitis atsidūrė pavojuje.

Naujoviškai vertindami istorinių pokyčių pobūdį, pažangieji istorikai koregavo Amerikos istorijos motyvus, siužetą ir rašymo stilių. Jie buvo įsitikinę, kad ekonominiai interesai ne tik nulemia asmenines žmonių pažiūras, bet ir supriešina žmones. Tad socialinis konfliktas buvo neišvengiamas. Dar radikaliau pažangieji peržiūrėjo nuostatą apie idėjų įtaką istoriniams procesams. Kadangi ekonominiai interesai nebuvo atvirai pripažįstami, – ypač tokioje visuomenėje, kuri buvo atsidėjusi tokioms kilnioms politinėms nuostatoms, kaip lygios teisės, – tai, pažangiųjų nuomone, istorikai privalo prasiskverbti pro politinės retorikos sluoksnį tam, kad atskleistų tikruosius žmonių veiksmų motyvus.

Vadovaudamiesi tokia metodologine užduotimi, mokslininkai turtingą šalies politinę literatūrą, – samprotavimus apie teisingumą, tiesą, laisvą pasirinkimą, atsvarų ir kontrolės mechanizmą, moterų teises, visuotinę balso teisę ir religinę toleranciją, – vertino kaip dūmų uždangą, už kurios vyksta tikrosios valdžios dalybos. Ilgalaikės užduotys, rūpinimasis visuomenės gerove, didingi valstybiniai planai, – visa tai, pažangiųjų nuomone, buvo pavojingos abstrakcijos, kuriomis siekta naivių stebėtojų dėmesį nukreipti nuo tikrųjų politinio veiksmo motyvų. Pasak Beardo, „žmogus kaip politinis padaras, kuris veikia skatinamas politinių – o ne kitų daug esmingesnių ir galingesnių motyvų, yra labiausiai neapčiuopiama abstrakcija“[1].

[1] Charles ir Mary Beard. *History of American Civilization.* – 4 t. – New York, 1927–1942.

XX amžiaus pradžios mokslininkų karta itin susidomėjo galimybe taikyti šias istorines įžvalgas patriotiniams XIX amžiaus istorinių knygų protrūkiams. Jungtinių Valstijų galingieji nebegalėjo tikėtis, kad istorikai profesionalai jų veiklą apibūdins kaip įnašą į Amerikos didybę. Neatsitiktinai Beardo skaitytojai išvedė paraleles tarp nacijos tėvų įkūrėjų pastangų tramdyti liaudies valią ir to, kaip naujieji šalies „plėšikai baronai“ naudojosi valdžia. Dėl to demaskuojančio polėkio kupini pažangieji istorikai užsitraukė pyktį tų pramonininkų ir finansininkų, kurie buvo bepradedą mėgautis neseniai „nusipirkta“ šalimi; o paprasti amerikiečiai Kolumbijos universiteto dėstytoją Charles Beardą įvardijo kaip vieną iš dešimties pačių įtakingiausių Jungtinių Valstijų žmonių. Garbusis Kolumbijos universiteto prezidentas Nicholas Murray Butleris atsidūrė tarp Beardo ir jo kritikų, kurių dauguma buvo universiteto rėmėjai. Kartą Butlerį, žingsniuojantį per Morningside Heights, palabino pro šalį ėjęs universiteto dėstytojas ir paklausė: „Ar skaitei paskutinę Beardo knygą?“ – „Tikriausiai, – atsakė Beardas, – tikriausiai“. Žinoma, jis tos knygos nebuvo skaitęs, – Beardas ir jo kolegos mokslininkai nuolat spausdino naujus darbus. Be to, jų dėka Amerikos istorija tapo patraukliu dalyku rafinuotai skaitančiajai visuomenei.

XX amžiaus trečiajame dešimtmetyje pažangieji jau buvo laimėję kovą dėl tautos sąmonės kontrolės; šią pergalę iš esmės lėmė tai, kad žmonėms, išaugusiems industrializacijos kovų laikotarpiu, šių mokslininkų pateikta istorinio veiksmo samprata atrodė labiau tikėtina.Vis dėlto, pabrėždami lemiamą ekonominių interesų reikšmę. pažangieji iš esmės toliau tęsė tą Amerikos istorinę tradiciją, kuri teigė, kad pažangą lemia materialinė pažanga. Pasak jų, Amerikos revoliuciniai demokratai kovojo dėl laisvės ir galimybės naudotis gausiais šalies ištekliais, o jų pačių amžininkai reikalavo didesnių atlyginimų ir geresnių darbo sąlygų. Pažangieji neigė, kad visais laikais visų amerikiečių interesai sutapo, tačiau jie išsaugojo įsitikinimą, esą istorija atskleidžia pažangią paprastų žmonių kovą prieš privilegijų galią. Šios grupės atstovai visada blaiviai vertino interesų konfliktus ir niekada neabejojo dėl to, kad esminiai žmogiškieji skatuliai yra susiję su asme-

nine laisve ir ekonomikos galimybėmis. Beardas, kuris buvo ne tik mokslininkas, bet ir visuomenės veikėjas, drauge su radikaliu ekonomistu Thorsteinu Weblenu ir filosofu Johnu Dewey įsteigė Naująją socialinių tyrimų mokyklą. Tai buvo pirmoji Amerikos institucija, kuri tradicinių reikalavimų neatitinkantiems suaugusiems žmonėms suteikė galimybę siekti aukštojo mokslo.

Pažangos idėjos dėka Jungtinės Valstijos užėmė svarbią vietą žmonijos evoliucijoje. Kadangi garbinga praeitis neegzistavo, revoliucinės valstybės ištakas Amerikos istorikai pavaizdavo kaip prologą į žmonijos ateitį. Todėl visiškai suprantama, kad tokia pakylėta istorija, nušviečianti bendrąsias filosofines žmonijos likimo tendencijas, prarado ryšį su pačia praeitimi. Kadangi pati pažanga teikė galimybių paaiškinti žmonių veiksmų priežastis, istorikai galėjo nekreipti dėmesio į žmonių vertybes ir kasdienius planus; jų nedomino ir paprasti, niekuo neišsiskiriantys žmonės bei įvykiai. Dėmesio nusipelnė tik vienos rūšies išsišokėlis – individas, kuris pralenkė savo laiką. Netgi pažangieji istorikai, kurie ėmėsi demaskuoti paveldėtąsias patriotines ir šlovinančias istorijas, patys niekada per daug neatitolo nuo pagrindinio Amerikos istoriografijos klausimo: ar tauta liko ištikima savo demokratiniams tikslams ir švietimo principams?

Perry Millerio puritonų reabilitacija

XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje jaunas mokslininkas Perry Milleris ryžtingai ėmėsi tyrinėti kolonijinę Ameriką, nepaisydamas vėlesnių jos sąsajų su Jungtinėmis Valstijomis. Milleris – galbūt geriausias šio amžiaus istorikas – norėdamas naujai įprasminti anglų įsikūrimą Naujajame pasaulyje, pasirinko itin nemalonią kolonizatorių grupę – puritonus. Milleris niekinamai vertino Turnerio pastangas šlovinti „lemtingą ir neišvengiamą paribio galią“, nes, jo nuomone, buvo diegiama mintis, esą istorijos vyksmą formavo ne mąstantys žmonės, o neapibrėžtos sąlygos. Anot Millerio, kai paprasčiausios susidariusios aplinkybės yra pateikiamos kaip socialinio veiksmo priežastis, grįžtama į ne-

atsakingumo būklę; pasisakydamas prieš, jo nuomone, klaidingą amerikietišką įsitikinimą, „esą daiktai, o ne formos lemia tikrovę“[2], Milleris teigė, kad Turneris buvo bene žymiausia tokio mąstymo auka. Šie drąsūs teiginiai buvo tarsi įžanga į platesnius filosofinius svarstymus, kurie prieštaravo ilgą laiką Amerikos istorijos raštijoje vyravusioms prielaidoms. Nors Milleris tiesiogiai nekėlė marksistinių istorijos interpretacijų klausimo, tačiau jis pabrėžė ir žmogiškąjį veiksnį, ir lemiamą idėjų įtaką pokyčių procesams, tuo Amerikos istorinę diskusiją ryžtingai nukreipdamas kita kryptimi nei toji, kurios laikėsi pažangieji istorikai, linkę pabrėžti iš esmės ekonomikos veiksnius.

Milleris atmetė mintį, kad socialinius pokyčius lemia finansiniai interesai ar materialios jėgos. Jis teigė, jog tėkmę formuoja idėjos ir tikslai. Negalvodamas žmogus negali žengti nė žingsnio, pažymėjo jis, tad norint daryti poveikį kitiems, būtina turėti aiškių minčių. Žmonių planai gali būti siejami su valstybės didybe ir teritoriniu viešpatavimu, ekonomine veikla ir gamtos pavergimu arba sakralinių principų išsaugojimu, tačiau kad ir koks būtų tikslas, pirmiausia jis turi būti suformuluotas mintyse. Kažkas privalo apibrėžti viziją, įvertinti jos reikšmę ir suplanuoti veiksmus jai įgyvendinti. Millerio nuomone, idėjos taip pat nesančios lygiavertės: vienos paskatina keliauti per vandenynus, kitos visiškai nepajėgia sužadinti visuomenės vaizduotės. Milleris teigė, jog istorikai privalo atskleisti istoriniuose reiškiniuose slypinčius motyvus ir skatulius. Tačiau tokios užduotys paprasčiausiai netenka prasmės, jeigu yra manoma, kad egzistuoja universalūs stimulai, – pvz., ekonominis savanaudiškumas ar politinė būtinybė kurti valstybę, – kurie sudaro galimybes paaiškinti šiuolaikinės visuomenės istorines transformacijas.

Milleris pasirinko studijuoti puritonus dėl to, kad jie turėjo aiškią ateities viziją; tai leido atskleisti, kaip, pasitelkę savo valios jėgą, žmonės kuria institucijas ir suteikia formą inertiškai

[2] Žr. David Hollinger. „Perry Miller and Philosophical History“ // *History and Theory*, 7. – 1968.

fizinės aplinkos medžiagai. Millerio amžininkai, kurie dar visiškai neseniai buvo išsivadavę iš „puritoniškojo" palikimo, nebuvo pasirengę palankiai vertinti puritonų idėjų. Populiarus satyrikas H. L. Menckenas puritonus pavertė amerikiečių humoro taikiniu. Anot Menckeno, puritonus persekiojo baimė, kad kažkur kažkas kažkaip pramogauja. Tad Millerio puritonų reabilitacijai metas nebuvo palankus. Amerikos kultūra jau buvo tokia pasaulietinė, jog vienas šmaikštuolis net siūlė religinę šalies istoriją dėstyti kaip perėjimą, kurį geriausiai apibūdina sąvokos „Nuodėmingieji piktojo Dievo rankose" transformacija į „Dievas piktų nuodėmingųjų rankose"[3]. Tačiau Milleris priėmė iššūkį ir dievobaimingus puritonus pavaizdavo kaip drąsius personažus dramoje, kupinoje dvasinių siekių ir paradoksų.

Milleris apdairiai nusileido puritonų kritikams ir pripažino blogąsias puritonų savybes: Millerio vaizduojami puritonai teologai buvo diktatoriai, o jų atsidavę sekėjai – neurotiški išsigelbėjimo šaukliai. Cotton Mather* jis apibūdino kaip „patį šlykščiausią kažkada gyvenusį žmogų"[4]. Tačiau Milleris įsitraukė į drąsius puritonų siekius būti nuodėmingame pasaulyje ir kartu nebūti jo dalimi ir šiuos aiškiai neamerikietiškus personažus pavertė bebaimiais sielos tyrinėtojais, kurie leidosi į savo pačių menkystės gelmes ir kurie savo drąsa nenusileido Turnerio pionieriams, dykumoje susidūrusiems su nematytais priešininkais. Pasitelkęs didelį istoriko talentą, Milleris analizavo sekmadieninio pamokslo potekstę ne tam, kad ten atrastų ekonominių interesų atspindžių; jis siekė atskleisti aistringus įžadus, kuriais narsieji sielos pionieriai apipynė savo krikščioniškas maldas. Puritonų sielvartą Milleris pateikė XX amžiaus skaitytojams suprantama forma, – jis atskleidė, kaip puritonai iš savo šventųjų tekstų pa-

[3] „Nuodėmingieji piktojo Dievo rankose" – taip Jonathanas Edwardsas pavadino vieną savo garsiųjų pamokslų, kuriame pasmerktųjų likimą jis palygina su likimu voro, kuris nukrinta į atvirą ugnį.

* Cotton Mather (1663–1728) – kontroversiškas Bostono pamokslautojas ir mokslininkas. – *Vert.*

[4] Perry Miller. *The New England Mind: The Seventeenth Century.* – Boston, 1939; *The New England Mind: From Colony to Province.* – Boston, 1953. – P. 269.

10.-1126

šalino filosofinius svaičiojimus ir ieškojo grynos tiesos apie žmonijos likimą[5].

Puritonai pažymėjo, kad visa, kas tik kilo iš Dievo, buvo tobula; visa, ką darė žmonės, buvo fragmentiška, nepilnavertiška, menka, pusėtina. Jie tvirtino, kad tikėjimas kilo iš pačios žmogaus sąžinės gelmės – iš atsakomybės jausmo, kaltės pojūčio ir noro gauti atleidimą. Pasak vieno pamokslininko, „joks vyras [ar galbūt moteris], jeigu jis subręsta, neišvengia tokių patirčių. Kiekvienas žmogus anksčiau ar vėliau jaučiasi esąs teisingai išvarytas iš rojaus ir nori ten grįžti. Puritonizmas šią temą išplėtojo ir pateikė nedviprasmišką išvadą: kai kurie dalykai yra geresni už kitus, ir svarbiausia yra atrasti geriausius“[6].

Puritonų kūrimąsi Naujajame pasaulyje vertindamas kaip dramą, Milleris dvasininkijos savitarpio kovai dėl tokių religinių klausimų, kaip Kompromisinis susitarimas*, sugebėjo suteikti tokią teatrališką įtampą, kuri paprastai priskiriama tik Napoleono įžengimui į Maskvą. Jo puritonai buvo dievoti svajotojai apie Biblijos karalystę, kurie tuo pat metu negailestingai naikino pekot genties indėnus. Panašiai kaip šiuolaikiniai vyrai ir moterys, puritonai buvo kupini neaiškaus nerimo, o puritonės itin įtariai vertino gaivališkos vyriškos prigimties protrūkius. Millerio puritonai aktyviai priešinosi daugeliui liberalių dalykų – nuo tolerancijos ir romanų skaitymo iki asmeninės laisvės ir praktinių vertybių. Tačiau labiausiai amerikietiškuosius principus žeidė tai, kad puritonai nuolat pralaimėdavo. Jie pralaimėjo šviętėjiškam tikėjimui žmogaus protu; jie pralaimėjo revoliucinės kartos susižavėjimui pasaulietine pažanga. Vis dėlto amerikiečiai, kurie po Antrojo pasaulinio karo stengėsi suvokti siaubingą holokausto patirtį, guodėsi galiausiai suradę savo pirmtakus, tiesiogiai susijusius su blogiu.

[5] Ypač žr. George Marsden. „Perry Miller's Rehabilitation of the Puritans: A Critique“. – *Church History*, 39. – 1970.

[6] Ralph Barton Perry. *Puritanism and Democracy*. – Boston, 1945. – P. 627.

* Kompromisinis susitarimas (angl. Half-Way Covenant) – religinis-politinis Naujosios Anglijos puritonų susitarimas, kuriuo leidžiama krikštyti nepilnateisių bažnyčios narių vaikus, tampančius bažnyčios nariais ir įgyjančius tam tikrų politinių teisių. – *Vert.*

Pažangos tema vyravo daugelyje Jungtinių Valstijų istorijų, parašytų nuo revoliucijos iki Antrojo pasaulinio karo. O Millerio pateikta puritonų istorija buvo pagrįsta judėjų ir krikščionių tradicija. Joje buvo pasakojama apie Biblijos pažadus, žmonių nuodėmingumą, dieviškąją bausmę, pažadėtąjį atpirkimą ir nuolat kartojamas klaidas. Savo pasakojimą pradėjęs nuo pačios amerikiečių istorijos pradžios, t. y. pirmųjų XVII amžiaus dešimtmečių, Milleris visiškai pakeitė amerikietiškosios pažangos sampratą. Anot Millerio, pradžioje vyravo egzaltuota Dievui pasižadėjusių žmonių viltis; paskui būta nusivylimų ir netikėtų likimo posūkių. Šiuo požiūriu lemtingi valstybės kūrimo įvykiai – revoliucija ir konstitucijos aktas – atrodė kaip kompromisai, o ne viršūnės. Piršosi neišvengiama išvada, kad Jungtinių Valstijų įkūrimo metu amerikiečių tikslai jau buvo aiškiai netekę savo pradinės didybės. Millerio puritonai, kurie buvo aktyvūs modernybės kritikai, teikė galimybių geriau suprasti disidentiškas Jonathano Edwardso ir Henry Davido Thoreau nuostatas.

Amerikos istoriją studijuojantys mokslininkai nuo tol privalėjo įsisąmoninti, kad XVII amžiaus žmonės nesiruošė kurti demokratinės valstybės pagrindų; jie atvyko turėdami konkretų tikslą – atkurti Europos krikščioniškojo pasaulio vienybę ir tyrumą. Iš tikro tai buvo išlaisvinanti, o drauge ir destabilizuojanti mintis; tą patį galima pasakyti ir apie suvokimą, kad kolonijinė patirtis, nors ir mažai teturėjusi bendra su pažanga, buvo kupina kitų tiesų apie viltį, netektis ir kaltę, apie bendruomenių išlikimą niokojančių pokyčių akivaizdoje, apie tai, kas yra padoru, apie žvelgimą mirčiai į akis, apie nesėkmės pripažinimą ir nuolatinę priešų sėkmę.

Socialiniai istorikai transformuoja istorinius tyrimus

Millerio istorinis požiūris buvo itin įtakingas po Antrojo pasaulinio karo, kai Amerikos istorikai siekė paaiškinti, kodėl Jungtinės Valstijos pasuko visiškai kitokiu keliu nei totalitariniai ko-

munistiniai ir fašistiniai režimai. Tuo pačiu laikotarpiu nauja socialinių istorikų karta ėmėsi rekonstruoti paprastų amerikiečių gyvenimo detales. Susidomėjimą šiais naujais tyrimais socialinės istorijos srityje iš dalies galima paaiškinti asmeninėmis patirtimis tų istorikų, kurie ėmėsi rašyti istoriją „iš apačios". Savo aukštojo mokslo studijas jie pradėjo XX amžiaus šeštajame ir septintajame dešimtmečiais, kai istorijos doktorantų skaičius padidėjo keturis kartus. Daugelis naujųjų mokslininkų buvo imigrantų vaikai ir vaikaičiai, ėmęsi rašyti disertacijas tam, kad atgautų prarastą atmintį. Tarp jų buvo ir moterų bei tamsiaodžių, taip pat pasiryžusių ieškoti būdų „prakalbinti" tuos, kurie anksčiau istorijoje būdavo „nebylūs". Istorijos doktorantų skaičius svyravo, priklausydamas nuo darbo rinkos tendencijų, o naujų istorijos doktorančių skaičius nuolat augo nuo 11 proc. (29 doktorantės) 1950 metais iki 13 proc. (137) 1970 metais, o galiausiai iki 37 proc. (192) 1989 metais[7].

Ir nors dokumentuose sunkiau rasti duomenų apie tautybę, Lengvatų programa* aiškiai buvo veiksminga tuo, kad sudarė sąlygas darbininkų klasės vaikams įsilieti į bendrąją vidurinės klasės švietimo sistemą[8]. Taigi demokratizacijos procesai pasiekė ir Jungtinių Valstijų aukštąjį mokslą. Iki tol jokioje šalyje tiek daug žmonių nebuvo įgiję aukštojo mokslo laipsnio. Svarbūs buvo ne tik kiekybiniai aspektai, bet ir visiškai naujos jaunųjų mokslininkų nuostatos, kurių dėka tapo įmanomi įspūdingi atitinkamų dalykų kokybiniai pokyčiai. Staiga aspirantai keistomis, sunkiai ištariamomis pavardėmis, su Bruklino akcentu ir kitokia odos spalva pasklido po senovinius gebenėmis apsodintus pastatus, kurie buvo savotiški elitinio švietimo simboliai. Jų tėvai nevaldė

[7] Mes esame dėkingos Amerikos istorikų asociacijai už šiuos statistinius duomenis.

* Valstybinė programa (GI Bill), kuri sudarė sąlygas jauniems žmonėms užsidirbti mokslui tarnaujant armijoje. – *Vert.*

[8] 1975 m. iš visų apgintų istorijos daktaro disertacijų 3,9 proc. teko mažumų studentams. Atitinkamai 1990 m. – 6,9 proc. Tačiau šie skaičiai parodo tik tuos studentus, kurie norėjo nurodyti savo tautybę (90 proc. visų respondentų). Summary Report 1990: Doctorate Recipiens from United States Universities (Office of Scientific and Engineering Personnel, National Research Counsil, Washington, D. C., 1991). – P. 40–41, 80.

kapitalo; daugelis netgi neturėjo nuosavų namų. Anksčiau Perry Milleris, pasisakydamas prieš absoliutinę tiesą apie neišvengiamą pažangą, teigė, kad lemiamą įtaką socialiniam veiksniui turi idėjos; šių mokslininkų požiūriui į švietimo doktriną buvo būdingas skepticizmas, su kuriuo paprastai visi pašaliečiai vertina vyraujančią ideologiją.

Naujųjų aspirantų antplūdis paskatino akivaizdžius daktaro disertacijų tematikos pokyčius. Nuo 1958 iki 1978 metų keturis kartus padaugėjo darbų socialinės istorijos temomis: socialinė istorija, aplenkusi politinę istoriją, tapo pagrindine daktarinių tyrinėjimų sritimi[9]. Panašiai kaip ir XIX amžiaus Bostono mokslinio elito mokslininkų džentelmenų grupės atstovai, šie naujieji tyrinėtojai Amerikos praeityje ieškojo protėvių, tačiau juos rado pačiose istoriniams personažams netinkamiausiose vietose – parduotuvėse, vergų kvartaluose, svetainėse, perskirstymo centruose, blaivybės susirinkimuose, žeminėse, ryžių laukuose ir evangelikų sueigose. Šie mokslininkai visiškai naujai vertino Amerikos praeitį (tai taip gerai suprantama turint omenyje jų kilmę); jie galėjo kontrasto būdu išryškinti ankstesnės mokslininkų aristokratų kartos atstovų, – kurie visą dėmesį skirdavo valstybės veikėjams, generolams, diplomatams, intelektualams ir elito institucijoms, – supratimą apie tai, kas yra reikšminga.

Apsiginklavę kompiuteriais ir puikiu regėjimu, jaunieji XX amžiaus septintojo dešimtmečio mokslininkai ėmė gilintis į gimimų, vedybų, mirčių, testamentų, žemės nuosavybės, vergų pirkimo, miestų ir mokesčių archyvus, kurie iki tol būdavo ignoruojami. Remdamiesi šiais primirštais šaltiniais, jie sumaniai modeliavo Amerikos istorijoje vyravusias gyvenimo ir mirties, vedybų ir mobilumo, galimybių ir išdavų tendencijas. Jie taip pat aprašė gyvenimus tų vyrų ir moterų, kurie ilgai buvo šešėlyje dėl to, kad tradiciškai dėmesys buvo nukreiptas į pionierius ir didvyrius. Socialiniai istorikai, jau apie trisdešimt metų besidarbuojantys valstybiniuose archyvuose, atrado žlugusių vilčių ir nusivylimų

[9] Robert Darton. „Intellectual and Cultural History“ // Kn. Michael Kammen (sudarytojas). *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States*. – Ithaca, 1980. – P. 334.

kupinus pasakojimus, sunkiai suderinamus su monolitinėmis Amerikos sėkmės istorijomis.

Tačiau rekonstruoti paprasto gyvenimo pobūdį ir struktūrą lengva nebuvo. Pirmiausia reikėjo nustatyti tai, kas buvo tipiška; tam tikslui reikėjo išnagrinėti ilgai kauptus duomenis apie daugybę žmonių. Ne taip, kaip dienoraščiai ir laiškai, tokie duomenys nėra iškalbūs. Jie galbūt padeda atsakyti į hipotetinius klausimus, kuriuos pateikia prityrę tyrinėtojai. Ar amerikiečiai kolonijiniais laikais vesdavo jauni ir turėdavo daug vaikų? Jeigu gyventojų skaičiaus kaita priklausė nuo laiko ir vietos, kokie mechanizmai lėmė tuos pokyčius? Ar kisdavo šeimos struktūra, kai agrarinį gyvenimo būdą ėmė stelbti pramoninė tikrovė? Jeigu taip, kokie veiksniai siejo didžiąją ekonomiką ir asmeninius fermerių ir tarnų sprendimus? Jeigu Naujajame pasaulyje egzistavo darbo jėgos paklausa, kokie veiksniai lėmė vienokio ar kitokio išorinio darbo jėgos šaltinio pasitelkimą tai paklausai patenkinti? Arba konkrečiau kalbant – kodėl Virdžinijos gyventojai ėmė naudoti vergų darbo jėgą: atslūgusi baltųjų imigrantų į Naująjį pasaulį banga, tai, kad, atsižvelgiant į mirtingumo lygį, buvo naudinga investuoti į visą darbininko gyvenimą, ar tai, jog, didėjant vergus perkančių plantatorių skaičiui, vergų pirkliai ėmė savo laivus plukdyti į Chesapeake įlanką? Kokie imigrantai vykdavo ir į kokius miestus? Ar miestai traukė imigrantus dėl to, kad juose buvo galima rasti darbo, ar pigios darbo jėgos ieškančius fabrikantus traukė santalka imigrantų, kurie vyko į konkretų miestą pagal etninį principą? Tokie klausimai skatino naujus tyrimus, o niekuo neišsiskiriančias pastabas dokumentuose, trūnijusiuose valstybiniuose archyvuose ir privačiose apskaitos knygose, pavertė istoriniais duomenimis. Jais remiantis buvo kuriami nauji pasakojimai apie Amerikos praeitį.

Socialiniai mokslai, ypač sociologija ir ekonomika, jau seniai nagrinėjantys įvairias elgsenos schemas, istorikams galėjo pasiūlyti konkrečias teorijas ir modelius. Pritaikę gerai suformuluotas hipotezes, mokslininkai ištisus mėnesius (ar netgi metus) skaičiuodavo, pavyzdžiui, santykinį juodųjų moterų vaisingumą Jamaikoje, Barbardose ir Virdžinijoje, arba nuomininkų ir ferme-

rių valdomos žemės proporcijas atskirose Ajovos valstijos apygardose. Be to, šie naujieji metodai leido istorikams atsisakyti neeilinio vadovo žygdarbių aprašymo ir imtis paprastų, niekuo neišsiskiriančių visuomenės narių gyvenimo normų analizės. Kadangi naujieji informacijos šaltiniai suteikdavo daugiau skaičių nei žodžių, tyrinėtojai turėjo tapti statistikos specialistais. Netrukus istorijos knygose pasirodė nuorodų į Gini koeficientus, Belo kreives ir Gutmano skales. Istorikai, ilgai buvę unikalumo sergėtojais, staiga suvokė kalbą apie tai, kas kartojasi. Jie naudojosi nauju žodynu, kuriame buvo apstu tokių žodžių kaip „norma", „modelis", „procesas", „struktūra", „organizacija" ir „sistema". Kiekybiniai tyrinėtojai, familiariai vadinami „skaičių graužikais", pasistengė, kad istorija priartėtų prie socialinių mokslų, – apmaudui tų, kurie teigė, kad istorija yra sietina su literatūra.

Tuo pat metu, kai dienraščiai amerikiečius supažindino su demografiniais duomenimis, mokslininkai ėmė studijuoti istorinius gyventojų skaičiaus kitimus. Istoriniai demografai atkakliai stengėsi atkurti šeimų struktūras iš sunkiai įskaitomų įrašų XVII amžiaus parapiniuose užrašuose ir XIX amžiaus gimimų, mirčių ir vedybų archyvuose. Tačiau priešingai nei genealogai šie socialiniai istorikai ieškojo ne kokių nors ypatingų protėvių; jie siekė atskleisti pačias asmeniškiausias kasdienio gyvenimo smulkmenas. Dabar net sunku suvokti, kad prieš dvidešimt penkerius metus beveik nieko nebuvo žinoma apie pagrindinius istorinės Amerikos žmonių asmeninio gyvenimo faktus. Kaip jau parodė Perry Milleris, Amerikos praeityje atrandamos tiesos priklausė nuo požiūrio į tą praeitį. Tai ypač taikytina socialiniams istorikams, kurie, tyrinėdami grupių elgseną, siekė atskleisti tendencijas ir procesus, išvedamus iš vidurkių, formų ir standartinių nukrypimų. Galiausiai ir Amerikos istoriniai šaltiniai leido patvirtinti sistematiškumo svarbą. Istorikai pagaliau išvydo sistemą, – arba grėsmingąją Sistemą, – kuri kontroliavo pasirinkimo galimybes bei sprendė apie žmonių vertę prieš paskirstant šalies kultūrines bei ekonomines gėrybes.

Visiškai suprantama yra tai, kad, analizuodami vidutinio amerikiečio gyvenimo ciklą, socialiniai istorikai sužinodavo daugiau

apie grupes nei apie individus. Jie netgi tiksliai nustatė tokios priklausomybės nuo grupės pobūdį; tos pačios priklausomybės, kuri buvo būdinga nuskurdusių ir perpildytų Europos šalių gyventojams ir kuri anksčiau kėlė siaubą baltiesiems Amerikos senbuviams. Vietoj amerikiečio kaip autonomiško pionieriaus archetipo savo veikaluose jie įvedė visuomenišką bendruomenės narį, kuris buvo glaudžiai susijęs su savo draugais ir giminėmis. Nustačius ir pradėjus tirti istorines moterų, vaikų, darbininkų, etninių bendruomenių, vergų ir indėnų patirtis, pastarąsias buvo galima įtraukti į istorinę Amerikos sąmonę. Siekiant šio tikslo vien tyrinėjimų medžiagos nepakako; reikėjo naujų interpretacijų, nes norint atskiras mokslinio tyrinėjimo dalis įtraukti į konkrečią struktūrą (šiuo atveju – į prasmės struktūrą) būtina turėti konkretų planą, – kaip ir statybose, kur plytos yra klojamos pagal konkretų projektą. Daugelis istorikų, pripratusių prie šlovinančių Amerikos praeities versijų, nebuvo linkę aprašinėti nesėkmių kupinus gyvenimus. Naujieji pasakojimai apie „kitus amerikiečius" kirtosi su pažangos istorijomis ir interpretacijomis, kurių atskaitos taškas buvo universalūs ekonominiai stimulai.

Tačiau naujoji socialinė istorija ne tik neigė šlovinimo tradiciją. Ji atskleidė realų gyvenimą, kuriame būta visko: airių, italų ir žydų kilmės imigrantų, kurių atvykimas pakeisdavo gyvenamųjų kvartalų kasdienybę; pionierių moterų, savo išsiskyrimo skausmą perteikiančių prerijų dienoraščiuose; išlaisvintųjų vergų, per stebuklą suburiančių savo išblaškytas šeimas po vergovės panaikinimo; lenkių namų šeimininkių, mėginančių pasinaudoti Naujojo pasaulio teikiamomis galimybėmis ir drauge turinčių atsižvelgti į savo vyrų nuomonę apie moters vietą šeimoje ir visuomenėje. Juodaodžių amerikiečių, kurie taip ilgai buvo įvardijami tiesiog kaip vergai, staiga tapusių gyvybingais ir pasirodžiusių atkakliais savo autentiškos kultūros nešėjais arba bebaimiais savo laisvės kalviais (šis jau kažkur girdėtas žodžių derinys staiga padeda skaitytojams suvokti, kaip valdančiųjų kalba kontroliuoja valdinių suvokimą).

Vargu ar įmanoma perdėti skirtumus tarp istorinių pasakojimų, pagrįstų individo – Amerikos Adomo, novatoriško pionie-

riaus, vienišo disidento – veiksmų analize, ir istorijų, kurios yra formuluojamos pritaikant modulinius vienetus, grindžiamus grupine patirtimi. Kad ir koks būtų istorikų tyrinėjimų objektas, – išlaisvintosios šeimos Germantoune, Pensilvanijos valstijoje, vergaujantys ibo tautybės žmonės Šiaurės Karolinoje, emigrantai iš žemės erozijos nusiaubto regiono Oklahomoje ar politiniai pažangiosios eros lyderiai, – jų pasakojimas įgyja kitą atspalvį, kai žmonės yra vertinami kaip grupės nariai.

Socialinės istorijos reikšmė multikultūralizmui

Istorija, kaip ir literatūra, yra pagrįsta troškimu kuo geriau suvokti žmogiškąją patirtį; tačiau norint, kad praeitis iškiltų prieš mūsų akis, būtina žinoti konkrečias tos praeities detales. Pavyzdžiui, kaip pasakoja Philipas Grevenas, Masačiusetso valstijos Andoverio mieste tėvai savo jauniems sūnums neleisdavo savarankiškai dirbti žemės, taip sulaikydami juos nuo ankstyvų vedybų[10]. Truputis statistikos apie testamentus, vedybinį amžių ir žemės pardavimo dokumentus – ir skaitytojas galėjo pasijusti esąs socialinėje tikrovėje, kurioje vyrauja tėvų kontrolė ir vaikų paklusnumas. Ar skaitytojas išlaikytų tokius suvaržymus? O kaip tai sekėsi patiems istorijų personažams? Ką jautė tradicinės šeimos narys, turėjęs tręšti laukus, kuriuos įdirbs ateinančios kartos? Šis naujas gebėjimas atkurti gausybės paprastų žmonių gyvenimų detales daro moralinį poveikį. Jis padeda užmegzti žmogiškąjį ryšį. Kadangi viena yra žinoti, kad egzistavo vergų kvartalai, ir visiškai kas kita – turėti galimybę pažvelgti į namo planą, apskaičiuoti gyvenamąjį plotą ir įsivaizduoti, kaip maži vaikai žaidžia viduje ar netgi kaip dejuodamas iš skausmo nerangiai vaikštinėja ką tik nuplaktas juodaodis vyras. Paprastos vyravusios nacionalinės istorijos pasakojo apie žmogų, nesaistomą visuomeninių ryšių, o socialinių mokslų darbuose išryškėjo nuostata, kad individai esti visiškai priklausomi nuo visuomenės. Senasis pasakojimas

[10] Philip Greven. *Four Generations.* – Ithaca, N. Y., 1970.

apie vienišą pionierių, gyvenantį su savo šeima pasienio zonoje, apie protestantą vienumoje su Dievu arba apie savarankišką vyrą vienumoje su savo sąžine buvo prasmingas tik tada, kai individui teikiama pirmenybė grupės atžvilgiu.

Įsivyravus įsitikinimui, jog visuomenė iš pradžių veikia individą, jai arba jam „suteikdama" konkrečios grupės tapatybę, teko užduoti keletą nemalonių klausimų apie anksčiau vyravusį tikėjimą universaliais žmonių būdo bruožais. Socialiniai istorikai reikalavo, kad istorinė moterų patirtis būtų vertinama rimtai, bei ragino nesutapatinti universalių standartų su normomis, kurios buvo priimtinos tik vyrams. Istoriniai moterų gyvenimo tyrinėjimai teikė galimybę suvokti tai, koks specifiškas buvo vyriškumo idealas, nuo antikos laikų įsigalėjęs Vakarų literatūroje. Vienos lyties vyravimo problemą bene geriausiai iliustravo tai, kad pirmuosius du šimtus šalies gyvavimo metų Amerikos istorijose ypač daug dėmesio buvo skiriama vyrų interesams ir pasiekimams.

Naujosios istorijos atskleidė dar vieną niekuo nepagrįstą tradicinės Amerikos istoriografijos prielaidą: idėją, kad pati žmogiškoji prigimtis buvo veiksmų motyvacijos šaltinis. Kol buvo tikima, jog žmonių giminei yra būdingi universalūs elgesio principai, nebuvo jokio poreikio kaip nors išsamiai nagrinėti istorinių asmenybių poelgių reikšmę. Tačiau jeigu kaip tik kultūra nulemia visuomenės narių siekius, istorikai privalo ištirti reikšmines žmogiškųjų motyvacijų sistemas; drauge jie yra priversti atsisakyti minties, esą žmogaus prigimtyje glūdi visų veiksmų ir troškimų priežastys. Taigi teorinės socialinių istorikų įžvalgos suartėjo su idealistiniais tokių intelekto istorikų, kaip Milleris, akcentais. Be to, itin išsamūs moksliniai kultūrinių antropologų darbai buvo teorinis pagrindas socialinių istorikų diskusijai apie vertybių integraciją į kasdienį gyvenimą konkrečiose visuomenėse. Visi šie mokslininkai atmetė švietimo įsitikinimus, kad universali žmonių kova dėl laisvės paskatino sparčius ir sklandžius istorinius pokyčius, kurių esmė – neabejotina pažanga. Pabrėždami lemtingą socialinių vertybių įtaką, socialiniai istorikai rėmėsi iš Afrikos kilusiu amerikiečiu sociologu W. E. B. DuBois,

kuris savo puikiame veikale *Juodaodžių žmonių sielos* (1903 m.) įtikinamai pademonstravo, kaip rasinis priešiškumas buvo naudojamas pagrįsti Pietuose vyravusiai segregacijos politikai.

Istorikai vis dažniau teigdavo, kad kultūra suteikia formą ir prasmę žmonių gyvenimams ir kad norint suprasti jų veiksmus, būtina ištirti konkrečios žmonių grupės vertybes; nepakanka atskleisti tam tikrus žmogiškus jausmus (pvz., garbės troškimą ar pavydą) ir tuos jausmus pateikti kaip konkrečių veiksmų priežastis. Anot kultūrinės perspektyvos atstovų, emocijų struktūrą lemia laiko ir vietos veiksniai. Jeigu istorikai pritartų kultūros tyrinėtojų teigimui, kad konkrečiose visuomenėse egzistuoja savitos schemos emocijoms ir interesams išreikšti, tokia specifika galėtų tapti istorinių tyrinėjimų objektu. Jeigu kiekvieną kūdikį reikia mokyti mąstyti ir elgtis kaip grupės narį, tai skatulių ir prasmių pasaulį galima atverti tik rekonstruojant tokį privalomą elgesį.

Praėjusių dvidešimties metų socialinės istorijos tyrimai iš nežinios iškėlė gyvenimus tų, kuriuos pažangos metaistorija buvo nustūmusi į pašalius. Šie tyrimai taip pat atskleidė tas užslėptąsias sistemas, kurios reglamentavo galimybes ir paskirstydavo atlygius Jungtinėse Valstijose; jie taip pat pademonstravo, kaip tos sistemos veikė konkrečių žmonių sėkmes ir nesėkmes. Tie, iš kurių buvo atimta teisė į Amerikos istorinį paveldą, galiausiai rado užtarėjų prie istorinio teisingumo barjero. Kadangi ši istorinė tradicija buvo orientuota į paprastus amerikiečius, – dauguma kurių buvo priversti nuolat kęsti neteisybę ir patirti įvairiausius išpuolius, – ji buvo kritikuojama kaip kone atviras puolimas prieš Amerikos institucijas; panaši lemtis buvo ištikusi ir socialinius istorikus, kurie domėjosi sunkiai pastebimais praeities aspektais ir todėl buvo kaltinami nuvertiną didingus nacionalinės istorijos motyvus.

Visa tai leido geriau suvokti istorijos ir Amerikos pilietinės sąmonės ryšį, kuris ilgai slypėjo už tradicinių aukštosios politikos istorinių aprašymų. Kaip teigė Mary Douglas, tautos turi kontroliuoti nacionalinę atmintį, nes savo formą jos išlaiko formuodamos savo piliečių supratimą apie praeitį. Tačiau iš tikro

kaip tik istorikai atlieka praeities tyrimus, rašo istorijas ir moko jaunimą. Kaip tik jie blokuoja ir atveria atmintį*. Patinka tai demokratiniams lyderiams ar ne, istorikai formuoja kolektyvinę tautos savivoką, tačiau jie daro tai ne kaip valstybės atstovai. Tad politiniai imperatyvai, susiję su nacionalinių istorijų panaudojimu, nėra taip lengvai įgyvendinami, nes demokratinei sistemai yra būdinga valdžios sklaida. Tyrimų laisvei atsidėję tyrinėtojai sunkiai priima paprastą sociologinį truizmą apie būtinybę kontroliuoti tautos atmintį.

Istorija yra organizuotas praeities įvykių tyrinėjimas, nepriklausantis nuo to, ką nacionalizmo sergėtojai norėtų įteigti piliečiams. Juolab kad šiuo atveju kalbama ne vien apie valstybės pareigūnus ir istorijos mokytojus. Oficialusis požiūris toli gražu neatstoja visos demokratinės tradicijos, kuri apima skirtingas įvairiausių visuomenės grupių nuostatas. Mintis, jog valstybės kontroliuoja savo piliečių atmintį, skatina pasidomėti, kokios grupės valdo šalį. Tai gali būti dorybingi lyderiai, kultūrinio elito ar galingų vietos mažumų atstovai, daugiašalės koalicijos, triumfuojančios interesų grupės arba paskutinių triukšmingų rinkimų laimėtojai. Tačiau kad ir kas jie būtų, valdantieji jokiu būdu nėra visa tauta. Kai valstybė yra apibūdinama kaip institucija, atkakliai besistengianti nuslėpti patirtis, kurios neatitinka jos susikurtojo savivaizdžio, apeinamas klausimas, kieno patirtys turi būti užmirštos ir kokios grupės interesais yra tai daroma. Demokratinėje valstybėje, – ypač tokioje kaip Jungtinės Valstijos, kur apstu skirtingų etninių grupių, – pilietybės samprata yra daug platesnė už oficialiąją jos išraišką.

Tokioje situacijoje klesti interesų konfliktai. Nacionaliniai lyderiai mėgina kontroliuoti kolektyvinę atmintį, siekdami apibrėžti pilietinę tapatybę; atskiros visuomenės grupės skatina savo narių solidarumą pasakodamos istorijas, kurios dažnai kertasi su pasakojimais apie vientisą tautos praeitį; o istorikai, – jeigu jie yra ištikimi tiesos ir objektyvumo idealams, – siekia plėsti

* Beveik aštuntadalis visų amerikiečių nuo dvylikos iki dvidešimt vienerių metų amžiaus šiuo metu mokosi Jungtinių Valstijų istorijos.

ir gilinti kolektyvinę sąmonę, neapsiribodami utilitariniu siekiu kurti visuomenės santarvę. Jie gali pateikti informaciją, paneigiančią šlovingąjį nacijos įvaizdį, arba verčia suabejoti pagarbiu grupės požiūriu į savo praeitį. Istorikai taip pat gali imtis socialinių kritikų vaidmens ir todėl atsisakyti šaltų mokslinių faktų bei savo tyrimams suteikti moralinių pamokymų atspalvį. Savo šalies istorijos rašymas skiriasi nuo kitokio istorinio darbo, nes atviram moksliniam tyrinėjimui atsidėję mokslininkai susiduria su budrių nacionalinių interesų saugotojų ir šlovingojo šalies įvaizdžio kūrėjų spaudimu. Tada istorikai staiga suvokia, kad jie irgi yra piliečiai, kurie mano, jog šalies dabarties realijos yra glaudžiai susijusios su jos praeities vertinimu.

Iš pirmuose keturiuose skyriuose pateiktos istorinės apžvalgos turėtų būti aišku, kad Nepriklausomybės deklaracijoje įkūnyti idealai atspindėjo aukščiausius Vakarų pasaulio, – kuris pamažu pavergė ir gamtą, ir „atsilikusius“ žmones, – siekius. XVIII amžiaus amerikiečiams buvo artimi deklaracijos teiginiai, kurių dėka jie įgijo teisę vadintis garbingu tautos vardu. Ilgainiui šie principai paskatino nesutarimus dėl nacionalinių tikslų įgyvendinimo būdų, o tai galiausiai peraugo į Pilietinio karo žiaurumus.

Anksčiau ir dabar Amerikos vardas yra siejamas su serija abstrakcijų, kurios skelbia individo laisvę, valdžios kontrolę, atviras galimybes, visuotinę toleranciją ir diplomatinę paramą laisvoms tautoms. Jeigu šiais idealais vadovaujamasi sąžiningai, jie iškelia didesnius reikalavimus ir piliečiams, ir pareigūnams; tačiau kai šie idealai yra paverčiami patriotine pompastika, iškyla grėsmė tautos vienybei ir jos ryšiui su demokratijos tikslais visame pasaulyje. Amerikiečiai, pasiryžę tautą suvienyti remdamiesi liberalios demokratijos principais, iš pradžių savo istoriją pavertė nacionalinės santarvės metraščiu.

Dabartinės įnirtingos diskusijos dėl Jungtinių Valstijų istorijos dėstymo patvirtina tą svarbų faktą, kad pasakojimai apie praeitį dar neprarado galios. Ir iš tiesų vadovėliuose, pamoksluose ir politinių kampanijų literatūroje pasakojama ir perpasakojama Amerikos praeities versija buvo reikšminga pačių įvykių tėkmei. Šis didingas naratyvas, suformuluotas moksliniuose ir mokslo

populiarinimo darbuose, smarkiai veikė tuos nepastebimus procesus, per kuriuos buvo telkiami ištekliai ir paskirstomas atlygis. Šiame pasakojime propaguojamos vertybės nulėmė amerikietiškų siekių pobūdį ir nustatė dorybės ir ydos, dėmesio ir abejingumo, sėkmės ir nesėkmės polius. Nuo revoliucijos iki pat XX amžiaus pradžios ši istorija, kurią generavo maža, tačiau įtakinga šalies gyventojų grupelė, nuolat meilikavo elitui. Pasakojimuose apie šalies pasiekimus buvo įkūnytos kaip tik tos socialinės nuostatos, kurioms šios grupės nariai teikė pirmenybę. Tuo būdu ateinančiai kartai buvo diegiamos protestantiškoje kultūroje auklėtiems baltaodžiams vyrams būdingos vertybės. Įspūdingą Jungtinių Valstijų klestėjimą mėginta priešpriešinti kitų šalių skurdui, siekiant įrodyti neabejotiną kapitalizmo, – su jam būdinga juridiškai įforminta pagarba privačiai nuosavybei ir moraline antipatija socialiniam planavimui, – pranašumą. Ir būtent šios išvados, – ypač mėginimas sutapatinti demokratiją ir laisvąją rinką, – nuo pat šio amžiaus pradžios žadino kitaip manančių istorikų pasipriešinimą.

Prieš aštuoniasdešimt metų Charles Beardas ir pažangieji istorikai pasisakė prieš konstitucijos garbinimą, atkreipdami dėmesį į materialinius valstybės tėvų įkūrėjų interesus ir nuolatinius interesų grupių konfliktus. Įsitikinę, kad patriotinis požiūris į valstybės kūrimą trukdė šiuolaikinėms reformoms, jie pasitelkė istorinį žinojimą, idant pašalintų sentimentus ir atgaivintų susidomėjimą tikrosiomis žmonių paskatomis. Per praėjusius tris dešimtmečius socialiniai istorikai savo dėmesį sutelkė į Amerikos autsaiderių, – vargšų, persekiojamųjų ir užsieniečių – patirtį. Jų darbai atskleidė, kokia trapi yra bendruomenė, kurios ekonominė santvarka skatina konkurenciją dėl darbo ir pinigų, o darbininkų šeimos tampa priklausomos nuo verslo pakilimų ir nuosmukių ciklų. Anot jų, mėginta paneigti struktūrines kapitalizmo sukeliamas problemas, tam tikslui tikrovė buvo pateikiama taip, tarsi skurdą nulemtų charakterio trūkumai ir nesėkmės. Pasakodami streikuojančių šachtininkų, skurstančių Pietų valstijų fermerių arba fabrikuose dirbančių moterų istoriją, jie ne tik suteikia žodį tiems, kurių anksčiau niekas neišklausydavo – jie atskleidžia kapitalizmo sąnaudas.

Ėmę analizuoti ryšį tarp tradicinės nacionalinės istorijos ir *status quo* išlaikymo, socialiniai istorikai sukėlė patriotų pyktį. Pastarieji tvirtino, esą šiandienos universitetuose pilna pagyvenusių „etatinių radikalų", kurių politinės vertybės susiformavo maištingame septintajame dešimtmetyje. Jie priekaištavo ir dėl to, kad tarp šiuolaikinių amerikiečių ir jų garsiųjų protėvių buvo įvarytas kultūrinis pleištas. Tačiau istoriniai dokumentai atskleidė Amerikos revoliucinės ir dabartinės kartos pasaulėžiūros skirtumus, todėl buvo sunku patikėti, jog valstybės tėvai įkūrėjai siekė subrandinti XX amžiaus Amerikos valstybę. Dabar pasirodo, kad XVIII amžiaus žmonės (kaip ir mes patys) paprasčiausiai buvo priversti reaguoti į nenumatytus įvykius ir žengti į nenuspėjamą ateitį. Todėl valstybės tėvus įkūrėjus grąžinus į jų epochą, jie drauge buvo atskirti ir nuo didžiosios pažangos epopėjos; tada jau pasidarė dar sunkiau patikėti, jog Jungtinėms Valstijoms buvo lemta nešti visos žmonijos fakelą.

Tokie naujosios socialinės istorijos kritikai, kaip Johnas Donne, apgailestavo, kad „visa sudužo į šipulius, pradingo būtas vientisumas"[11]. Ir iš tiesų atrodė, jog naujieji moksliniai paprastų žmonių gyvenimo tyrinėjimai pateikė daugiau istorinių faktų, negu tauta pajėgė aprėpti. Šie tyrinėjimai, be paliovos vykdomi nuo XX amžiaus septintojo dešimtmečio, iš esmės pakeitė santykį tarp istorijos ir demokratinio nacionalizmo. Užgriuvo gausybė informacijos, kurios didelės dalies nebuvo galima įsprausti į jokį pasakojimą, šlovinantį šalies pasiekimus. Tai tik patvirtina spėjimus, kad istorijos studijos visiškai nepadeda stiprinti lojalumo savo šaliai. Netgi priešingai – atviro šalies praeities tyrinėjimo metu iškelti svarbūs klausimai apie tai, kaip visuomenėje yra paskirstoma valdžia ir pagarba, gali net susilpninti pilietinius saitus.

Svarstydamas apie žmogaus gyvenimo sunkumus ir nusivylimus, jaunasis Richardas Niebuhras stebėjosi, kaip galima teigti, kad puritonų idėjos pralaimėjo; galbūt jos buvo ignoruojamos, tačiau, pasak jo, kas galėtų nuvertinti puritonų mintis apie „gy-

[11] John Donne. „The Anatomy of the World".

venimo nepastovumą arba visišką žmonių nesaugumą visuomenėje, kuri gali ir pasinerti į anarchiją, barbarizmą ir visų karą su visais, ir žengti harmonijos bei integracijos link". Niebuhras tarsi išpranašavo priežastis, dėl kurių XX amžiaus amerikiečiai atsiliepė į puritonų teologų pamokslus ir drauge atmetė Danielio Websterio, kurio kalbų mokiniai anksčiau privalėdavo mokytis atmintinai, naivią retoriką. Todėl Milleris, perteikęs rūsčias puritonų idėjas, ir socialiniai istorikai, atskleidę skausmą ir sunkumus tų, kurie atsidūrė už stebuklingojo sėkmės rato, buvo labai gerai suprantami šių laikų kartos amerikiečiams, nerimavusiems dėl branduolinio karo, demografinio sprogimo, šeimos tvirtumo, AIDS epidemijos, priklausomybės nuo narkotinių medžiagų, nykstančių gyvūnų rūšių ir ozono sluoksnio sunykimo.

Beveik prieš du amžius istorikai ėmė praeityje ieškoti socialinio vystymosi dėsnių. Dabar pasitikėjimą tokia veikla pakeitė skepticizmas, verčiantis abejoti tokių dėsnių egzistavimu. Šiandien žmonijos procesų neapibrėžtumas atrodo labiau tikėtinas nei nepermaldaujama tų procesų logika. Žmogiškasis veiksnys, atsitiktinumas, nepasirinkti keliai, – tai, kas anksčiau įkvėpdavo romanų autorius ir poetus, – vėl ėmė dominti istorikus. Kadangi istorija nebeprivalėjo ieškoti visuotinio socialinio žinojimo, istorikai ėmė nagrinėti naujus visuomeninius klausimus, susijusius su įvairialype Amerikos praeitimi ir jos daugiakultūriniu paveldu.

◇ 5 ◇

Herojinio mokslo nuvainikavimas

Iš visų neabejotinų tiesų, paveldėtų iš XVIII ir XIX amžių, herojinis mokslo modelis pasirodė esąs patvariausias. Netgi radikalai ir skeptikai pripažino mokslo svarbą kovai su senosiomis absoliutinėmis tiesomis. Beveik visą XX amžių pažangiosios krypties Amerikos istorikai – nuo Beardo ir jo sekėjų iki naujųjų XX amžiaus septintojo dešimtmečio socialinių istorikų – tiksliuosius mokslus laikė savo sąjungininkais. Vadovaudamiesi metodais, kuriuos jie vadino moksliniais, XX amžiuje Amerikos istorinės sąmonės reformatoriai į šipulius sudaužė seniai nusistovėjusias tiesas apie amerikiečių tautą. Tai atvėrė kelią konkuruojančioms daugiakultūrinėms Amerikos praeities vizijoms.

Suprantama, nei liberalai, nei reformatoriai nebuvo linkę atsisakyti taip gerai jiems pravertusio mokslinio modelio. Ilgai manyta, kad intelektualinė ir materialinė mokslo nauda taip ryškiai atsvėrė problemas, iškylančias dėl mokslo taikymo, – neigiamą pašalinį poveikį, nenumatytus padarinius ar grėsmę aplinkai, – kad herojinis nešališko mokslo modelis atrodė vienintelis būdas, leidžiantis suvokti ankstesnę ir dabartinę žmogaus būklę. Vėliau nenoras mokslą kritikuoti staiga pranyko ir pokario epochoje herojinis mokslo modelis buvo nuvainikuotas.

Vakarų mokslo istorijoje (ir ne tik joje) Hirosimos įvykiai simbolizavo svarbų ir kartu bauginantį posūkį. Vėlesniais dešimtmečiais branduolinė fizika, įvilkta į nešališkumo ir neutralumo drabužį, tarnavo visų šaltojo karo dalyvių interesams, o šio mokslo

11.-1126

specialistai ir atominio ginklo kūrėjai darbavosi bet kokiai vyriausybei, kuriai tik prireikdavo jų paslaugų. Tad nieko nestebino tai, kad šaltojo karo pabaigoje kai kurie šios srities mokslininkai ir technologai, iškilus nedarbo grėsmei, buvo pasirengę tarnauti bet kokiam tironui, valdovui arba tiems, kas pasiryžę daugiausia jiems sumokėti. Kadangi pokario mokslui ir technologijai vis didesnę įtaką darė karo pramonės poreikiai, žmonės ėmė nerimauti dėl galimo naujųjų technologijų panaudojimo[1]. Prie atominio karo baimės prisidėjo susirūpinimas dėl žalos aplinkai. Iškilus tokiai grėsmei mintis apie nešališką mokslą, pasirengusį tarnauti bet kokiai valdžiai ar bet kokiam tikslui, ėmė atrodyti ne tik moraliai neatsakinga, bet netgi amorali.

Šaltojo karo problemos ir nusivylimas herojinio mokslo įvaizdžiu paskatino istorikus ir filosofus nuodugniau įvertinti mokslininkų veiklą. Iškart po Antrojo pasaulinio karo mokslo istorikai – dauguma jų dalyvavo kare, – atnaujino savo tyrinėjimus, kuriems pritarė ir patys mokslininkai. Tačiau dabar mokslo istorija ėmėsi naujos užduoties. Kai kurie naujosios mokslo istorijos kūrėjai karo metu aktyviai dalyvavo Amerikos branduolinio ginklo kūrimo programoje. Po karo pabaigos pasidarė neaišku, kas kontroliuos branduolinę technologiją. 1945 metais daugelis žmonių ėmė baimintis dėl to, jeigu branduolinės fizikos ir technologijos neims tvirtai kontroliuoti civilinė valdžia, smarkiai padidės karinių sluoksnių įtaka, o demokratijai, mokslo laisvei ir tarptautiniam stabilumui iškils pavojus. Tarp keturių ar penkių pačių įtakingiausių karo meto Amerikos branduolinės programos vykdytojų buvo chemikas, Harvardo universiteto prezidentas Jamesas B. Conantas. Liberalių sąjungininkų padedamas jis pradėjo nacionalinę kampaniją už civilinę branduolinės energijos kontrolę. Tokie mokslininkai kaip Conantas nenorėjo, kad

[1] Ann Markusen, Peter Hall, Scott Campbell ir Sabina Derrick. *The Rise of the Gun Belt: The Military Remapping of Industrial America.* – New York, 1991. – P. 3. Dėl nuorodų žr. Ann Markusen. „Dismantling the Cold War Economy" // *World Policy Journal.* – Summer 1992. – P. 389–399. Taip pat žr. Arnold Thackray (sudarytojas). *Science After '40.* – Chicago, 1992, ir Stuart W. Leslie. *American Science and the Cold War.* – New York, 1992.

kariškiai paslapčia vadovautų pokario branduolinės energijos politikai; jie taip pat pasisakė už tarptautinį bendradarbiavimą ir ginklų kontrolę. Šie mokslininkai tikėjosi, kad remiantis šiais priesakais piliečiai apie mokslą sužinos per mokslo istoriją ir neišvengiamai ims remti Conanto skelbiamas idėjas.

Pasinaudodamas galimybėmis, kurias suteikia Harvardo universiteto prezidento postas, Conantas pasisakė už civilinę mokslo kontrolę ir mokslinę laisvę bei rėmė atnaujintas istorijos studijas. Jis teigė, kad tik atviras mokslas galįs būti prieinamas visiems; jo tradicijos ir procedūros turi būti suprantamos neprofesionalams, kurie demokratinėje visuomenėje vykdo pilietinę vidaus ir užsienio politikos kontrolę. Conantas pripažino, kad XX amžiuje mokslas tapo bauginamai sudėtingas, ir pasisakė už tai, jog mokslas nespecialistams būtų dėstomas pasitelkiant mokslo istoriją. Jis kvietė kurti visiškai naujas mokslo šakas, kurios tyrinėtų mokslą ir naujajai pokario Amerikos studentų kartai pasakotų mokslo pasiekimų istoriją.

Harvardo universiteto iniciatyva mokslo istorija, sociologija ir filosofija po 1945 metų atskilo kaip atskiri dalykai, o keliuose didžiuosiuose universitetuose buvo įkurti nauji departamentai. Harvardo universiteto paskaitų cikluose apie mokslą buvo pateikiama konkrečių istorinių pavyzdžių, atskleidžiančių išskirtinę mokslo pažangą. Kiti universitetai, kuriuose anksčiau buvo dėstomi tik politinės, diplomatinės ir karinės istorijos kursai, simboliškai nusisamdė po mokslo istoriką. XX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje technologijos istorija taip pat iškilo kaip atskiras dalykas.

Conanto mokslo istorijos vizijos centre atsidūrė nešališkas ir pažangus mokslas. Šis modelis vyravo didžiumoje mokslo istorijos mokymo kursų iki pat XX amžiaus septintojo dešimtmečio. Žymiausias industrializacijos istorikas Johnas U. Nefas ankstesniajame dešimtmetyje aiškino, esą Vakarų mokslas išsiskiria „iš visų kitų praeities mokslų... tuo, kad jo mokslininkai itin ramiai atsidėdavo savo tyrimams... objektyviai materijos, erdvės, laiko ir judėjimo analizei bei tyrimui“. Nefo nuomone, žmogiškosios dvasios laisvė buvo „pagrindinė mokslinės revoliuci-

jos jėga"[2]. Jo amžininkas, Kembridžo universiteto istorikas Herbertas Butterfieldas tvirtino, kad mokslo istorija turėtų būti nelyginant tiltas tarp menų ir mokslo. 1948 metais Kembridžo studentams jis skaitė bendrųjų paskaitų ciklą apie mokslinę revoliuciją, kurią apibūdindamas Butterfieldas teigė, jog „nuo krikščionybės iškilimo istorijoje kitos tokios reikšmingos istorinės gairės nebuvo". Minėtasis istorikas taip pat buvo įsitikinęs, kad pokario eros istorikai turėjo unikalią galimybę visapusiškai suvokti istorinę mokslo reikšmę Vakarų kultūrai nuo XVIII amžiaus. Šis Butterfieldo paskaitų ciklas iki šiol yra pats populiariausias mokslinės revoliucijos įvadas, parašytas anglų kalba[3].

Tačiau jau XX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje buvo įgyvendintos Conanto, Butterfieldo ir kitų jų kartos mokslininkų mintys apie tai, kad mokslas turi būti pateikiamas per mokslo istoriją. Naujoji mokslo istorija ne tik nesiekė iliustruoti mokslinio racionalumo ir objektyvumo stebuklų (t. y. to, kaip mokslo didvyriai įveikdavo savo kelyje atsiradusias kliūtis); ji apskritai ėmė kvestionuoti herojinio modelio pagrįstumą. Tai sudarė sąlygas kai kuriems žmonėms tvirtinti, esą Conantas ir jo sąjungininkai toli gražu neprisidėjo prie to, kad studentai daugiau sužinotų apie išskirtinius Vakarų kultūrinius pasiekimus, o nesąmoningai sukūrė grėsmingą Trojos arklį, kuriame slėpėsi nepagarbūs kritikai. Išleisti iš jo, jie neatsakingai užsipuls akademinius pasiekimus ir pakenks reputacijai to mokslo, kuriuo taip aistringai tikėjo Conanto karta.

Kuhno Trojos arklys

Kad ir kaip atrodytų ironiška, tačiau būtent vienas Conanto sekėjų Harvardo universitete – Thomas S. Kuhnas – šį metaforinį arklį iškėlė į visuomeninės polemikos centrą. Kuhnas, būdamas

[2] John U. Nef. *Cultural Foundations of Industrial Civilization.* – Cambridge, England, 1958. – P. 23, 64.
[3] Herbert Butterfield. *The Origins of Modern Science 1300–1800.* – New York, 1957. – P. 201.

naujosios mokslo istorijos dėstytojas Harvardo universitete, sukūrė teoriją, kuri, remdamasi socialiniais veiksniais, siekė paaiškinti mokslinės revoliucijos ištakas. 1962 metais išspausdintame veikale *„Mokslinės revoliucijos struktūra"*, kuriam įžangą parašė Conantas, Kuhnas teigė, kad kiekviena mokslo sritis yra organizuota apie vyraujančią arba paradigminę teoriją. Įprastame kasdieniame moksle visuomeniniai mokslininkų ryšiai ir bendras darbas laboratorijose bei profesiniuose sambūriuose padeda stiprinti vyraujančią paradigmą. Mokslininkai, izoliuoti savo darbo salelėse, paprastai mėgina kaip nors pateisinti bet kokias jų tyrimų metu iškylančias anomalijas. Ir tik kai nauji duomenys verste priverčia į šias anomalijas atsižvelgti, kai kurie mokslininkai, – kurių paprastai būna labai mažai, – staiga pakeičia savo intelektualinę nuostatą, o tai jiems teikia galimybių išsilaisvinti iš tradicinio mokslo saitų. Kaip tik taip ir vyksta mokslinės revoliucijos. Pakeitę mokslinę paradigmą, mokslininkai gali atsikratyti prielaidų, kurios buvo savaime suprantamos senojoje tradicinio mokslo teorijoje. Tad, anot Kuhno, socialiniai veiksniai mokslininkus saisto su tradiciniu mokslu, o teorijų kaita juos išlaisvina.

Ši versija neatrodo nei piktavališka, nei diegianti mintį apie Trojos arklį[4]. Tačiau tik pasirodžius Kuhno knygai autoriui imta priekaištauti už tai, kad vertindamas įprastą mokslininkų veiklą, – o drauge ir tai, kaip mokslininkai nutraukia ryšius su egzistuojančia paradigma, – jis pabrėžė socialinius veiksnius. Atsigręžę į praeitį galime teigti, kad Kuhno knyga buvo to laikotarpio atspindys, kuris iliustravo Conanto ir kitų mokslininkų inicijuotas pastangas suvokti mokslinio žinojimo pobūdį, nes kėlė nerimą didėjanti jo reikšmė.

Verta atkreipti dėmesį ir į tai, kas Kuhno knygoje buvo pasakyta ir kas ne. Kuhno modelyje mokslininkai dažniausiai yra atskirti ne tik nuo konkuruojančių teorijų poveikio, bet ir nuo platesnio dalyvavimo socialiniame, ekonominiame ir politinia-

[4] Kuhno teiginiai panašiai analizuojami Steve Fuller. „Being There with Thomas Kuhn: A Parable for Postmodern Times" // *History and Theory*, 31 (1992): 241–275.

me gyvenime. Esant tokiai padėčiai „normali" mokslinė veikla yra pagrįsta vyraujančia paradigma. Ir tik didelė teorinė naujovė, – garsioji paradigmų kaita, – išlaisvina mokslininkus iš teorinių saitų ir sukuria prielaidas naujam revoliuciniam mokslui. Tačiau Kuhnas nė nemano teigti, kad šių pokyčių iniciatoriai paneigia mokslo metodus arba neatsižvelgia į empirinius tyrimus.

Kuhnas neketino atverti durų reliatyvizmui. Jo modelis liko ištikimas iš esmės realistinėms prielaidoms apie ryšį tarp pažinimo galimybių ir to, kaip moksliniai dėsniai atspindi gamtą. Klasikinis mokslinis realistas lengvai gali įsivaizduoti, kad mokslo kalba gana tiksliai perteikia gamtos reiškinius. Remiantis Kuhno modeliu, paradigmų kaita leidžia mokslininkui pakoreguoti savo „veidrodį", kuris yra nukreiptas į gamtą. Paradigmų kaitos koncepcija perša mintį, jog kartais dėl įpročių ir uždarumo „veidrodis" gali prarasti skaidrumą: vis dėlto Kuhno modelis teigia, esą mokslas funkcionuoja todėl, kad jis daugiau ar mažiau tiksliai vertina tai, kas vyksta gamtoje. Kuhnas nepritarė naiviosioms žmogiškojo žinojimo versijoms, anot kurių protas yra švari lenta, kurią užpildo per pojūčius gauta informacija apie gamtą. Jo nuomone, teorijos sistemina, o socialinės konvencijos proto veiklą sustiprina. Tačiau Kuhnas anaiptol nemanė, jog demaskavus teorijas ar socialines konvencijas, mokslinis projektas nustoja galioti, – jis tampa tik šiek tiek žmogiškesnis[5].

Kuhnui būdingas realizmas jo neapsaugojo nuo kritikų, ėmusių jam priekaištauti dėl mokslo atžvilgiu plintančio skepticizmo. Vien paminėjęs socialinį aspektą Kuhnas buvo apkaltintas objektyvius dalykus paverčiąs absoliučia subjektyvybe. Kritikų nuomone, savo teiginiu, pagrindžiančiu, kad pokyčius mokslo srityje dažnai lemia paradigmų kaita, kurią inicijuoja nedidelė mokslininkų grupelė, Kuhnas tarytum norėjo pasakyti, jog „naujų mokslinių teorijų suvokimas yra intuityvus arba mistiškas reiškinys, kuriam reikia taikyti psichologinį aprašymą", o ne grynas ir paprastas įrodymais bei logika grindžiamas procesas[6]. Per pas-

[5] Už šį akcentą mes dėkingos Ruth Bloch.
[6] Israel Scheffler. *Science and Subjectivity*. – New York, 1967. – P. 18.

taruosius trisdešimt metų veikalas „*Mokslinės revoliucijos struktūra*“ buvo išverstas į daugelį kalbų, ir visame pasaulyje jo parduota 750 000 kopijų. Sociologinė Kuhno mokslo vizija išreiškė polinkį atsisakyti herojinio modelio, teigusio, esą mokslininkai turį ypatingų galimybių atrasti tiesą. Tačiau šis procesas nebuvo nei skubus, nei ryžtingas. Prieš tai reikėjo pašalinti dar vieną filosofinę kliūtį.

Kuhno kartos – kartos, kuri kovojo Antrajame pasauliniame kare ir jį laimėjo – nuomone, herojinis mokslas buvo filosofiškai teisingas ir moraliai būtinas. Netgi branduolinio sunaikinimo grėsmė nepakeitė jų įsitikinimo, kad mokslas ir jo istorija, anot Conanto, „pagrindė diskusijas apie racionalių metodų taikymą žmogiškosioms problemoms nagrinėti ir spręsti“[7]. O vertindamas XX amžiaus branduolinės fizikos istorijos dalį, skirtą branduoliniam ginklui, Conantas įtikinėjo amerikiečius, kad griaunamoji jo jėga galbūt ir yra „ta kaina, kurią mes šiame moksliniame amžiuje esame priversti mokėti už sveikatą, patogumus ir mokymo priemones“[8]. Kadangi Conantas ir kiti to meto istorikai bei mokslininkai tikėjo mokslą padėjus pamatus Vakarų pažangai ir racionalumui, jie neketino jo aukoti ant socialinių interpretacijų altoriaus. Sekdami Vakarų mokslininkais, kurie jau nuo Descartes laikų glaudėsi už filosofijos mūro, herojinio mokslo šalininkai buvo įsitikinę, kad socialinė sritis buvo sietina su tuo, kas iracionalu, ir kad tik filosofiškai suvokta logika bei protas gali išsaugoti mokslo grynumą.

Filosofinė herojinio mokslo ginkluotė

Conanto ir Butterfieldo kartos istorikai ir mokslininkai mokslo istoriją įtvirtino Amerikos universitetuose, nes, jų nuomone, tokia istorija atitinka švietimo pateiktą mokslo viziją. Jie taip pat turėjo galingą moralinį ginklą – akademinę filosofiją, kuri buvo

[7] James B. Conant. *On Understanding Science: An Historical Approach*. – New Haven, 1947. – P. xii–xiii.
[8] Ten pat. – P. 5.

dėstoma nuo XX amžiaus penktojo dešimtmečio. Filosofija, mokslą vertindama pozityviai, pabrėžė, kad mokslas yra vienintelė žmogiškojo tyrinėjimo forma, kuri sėkmingai funkcionuoja savo vidinio racionalumo dėka. Mokslo pagrinde slypėjo loginės taisyklės, kurias netikėtai atrado keletas ankstyvųjų mokslo genijų. Iki pat XX amžiaus devintojo dešimtmečio kai kuriuose visuomenės ir akademikų sluoksniuose paplitusi mokslo legenda teigė, jog „įvairių kartų mokslininkai nuosekliai kuria išsamią ir teisingą pasaulio istoriją“[9]. Tai buvo taip paprasta ir pozityvu.

Pozityvistinės mokslo filosofijos šaknys siekia Comte ir XIX amžiaus pradžią, tačiau konkrečiai jos atsiradimas sietinas su XX amžiaus trečiojo dešimtmečio Viena, kur pirmą kartą pasirodė vieno įtakingiausių šio amžiaus mokslo filosofų Karlo Popperio darbai apie mokslinio atsiradimo logiką. XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje dėl nacių persekiojimų Popperis ir jo kolegos filosofai buvo priversti bėgti iš Austrijos ir Vokietijos; taip jie pasklido po didžiausius anglakalbius universitetus abipus Atlanto. Iš šių institucinių bazių jų pozityvistinė mokslo samprata veikė istorikus, kurių daugumai savo ruožtu teko kovoti su blogiu, nuo kurio pabėgo Popperis ir jo kolegos.

Remdamiesi Popperiu ir jo sąjungininkais, kurie vėliau kartais buvo vadinami loginiais pozityvistais, šie filosofai teigė, kad tik pozityvistinė – ir, mūsų nuomone, iš esmės neistorinė – mokslo samprata gali sutvirtinti racionalaus proto pozicijas amžiuje, kuriame aiškiai trūko racionalios išminties[10]. Popperis pabrėžė, jog nešališkų mokslininkų bendradarbiavimas teikia puikių galimybių pasiekti objektyvų žinojimą. Jeigu žinojimo nevalia falsifikuoti, jis amžiams yra teisingas. Popperio teigimu, filosofo užduotis – perprasti mokslo žaidimo taisykles ir suvokti, kaip

[9] Taip ironiškai rašė Philipas Kitcher kn. *The Advancement of Science: Science without Legend, Objectivity without Illusions*. – New York, 1991. – P. 3.

[10] Glaustumo sumetimais turėjome praleisti skirtumus tarp Popperio ir daugelio loginių pozityvistų. Popperį mes vertiname kaip simbolinę figūrą, nes jis nuolat domėjosi tais klausimais, kurie yra svarstomi šioje knygoje; plg. Robert Proctor. *Value-Free Science? Purity and Power in Modern Knowledge*. – Cambridge, Mass., 1991. – P. 209–212.

mokslininkas skverbiasi į „neištirtą tikrovę, esančią už konkrečių pavidalų, ir yra pasirengęs mokytis iš klaidų“[11]. Sudaręs sąjungą su mokslu, filosofas eksplikuoja jame veikiančią filosofinę logiką. Mokslo logika yra išskirtinė, o moksliniu eksperimentavimu ir matematiniu protavimu grindžiamas mokslo dalykas prikausto proto dėmesį prie gamtos. Pozityvi, negailestinga mokslo logika, kuria yra pagrįsta vakarietiška tiesos paieška, funkcionuoja kaip pavyzdinis modelis visiems kitų dalykų metodams.

Popperio tikėjimas mokslo logika susiformavo nepalankios tikrovės sąlygomis. Didžiąją šio amžiaus dalį puolimas prieš racionalizmą gana teisingai buvo siejamas su totalitarinėmis politinėmis sistemomis. Popperis ir kiti nuo nacizmo pabėgę jo kolegos manė, kad nacizmo iracionalumas tik patvirtina egzistuojant glaudų ryšį tarp mokslo neutralumo ir galimybės racionaliai mąstyti ir veikti. Jie manė, jog tik naciai – didieji proto ir objektyvumo priešai – siekė manipuliuoti mokslu. Ši mintis tebebuvo aktuali ir XX amžiaus penktojo dešimtmečio britų ir amerikiečių intelektualams. Jie su siaubu stebėjo fašizmo įsitvirtinimą pačioje mokslo požiūriu pažangiausioje pramoninėje valstybėje. Staiga pasirodė, kad vakarietiškasis projektas, pagrįstas moksliniu racionalumu, mažų mažiausiai yra trapus. Tokį įspūdį tik sustiprino sovietinio komunizmo keliama grėsmė. Visa tai pateisino ir prieškario, ir pokario kartos pastangas kaip galima geriau išsaugoti švietimo palikimą. Kartai, kovojusiai su totalitarizmu ir laimėjusiai Antrąjį pasaulinį karą, herojinis mokslas buvo reikalingas. Žinodami, kad totalitarizmas iš esmės buvo amoralus, o jo prielaidos iracionalios, jie tvirtai tikėjo, jog mokslas totalitarinėse valstybėse negalįs būti racionalus.

Lemtingą įtaką Conanto, Butterfieldo ir Nefo kartos žmonių požiūriui į mokslą padarė Popperis ir jo sekėjai. Kai kurie iš šių filosofų manė, kad mokslo metodus, o ypač gamtos dėsnių paiešką, galima pritaikyti socialiniams mokslams ir istorijos studi-

[11] Karl P. Popper. *Realism and the Aim of Science*. – Totowa, N. J., 1983. – P. xxv. Didžioji šios knygos dalis parašyta šeštajame dešimtmetyje, tačiau jos spausdinimas buvo atidėliojamas iki devintojo dešimtmečio.

joms. Istorikams privalu ieškoti istorijos raidos dėsnių. XX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje Amerikos aukštųjų istorijos mokyklų studentai, pavyzdžiui, turėdavo skaityti straipsnius apie dėsnius, kuriais remiasi istorija. Tai, kad joks istorikas niekada nebuvo atskleidęs nė vieno visuotinio istorijos dėsnio, loginių pozityvistų nė kiek nejaudino[12]. Ir apskritai, remdamiesi tuo, jog istorija nesanti naudinga norint filosofiškai paaiškinti mokslo racionalumą ir neutralumą, dauguma jų ignoravo istoriją (o tai galbūt ne taip ir blogai). Jų pagrindinės nuostatos primena XIX amžiaus pozityvistų – Comte ir jo sekėjų – išdėstytus principus, nes loginiai pozityvistai taip pat tvirtino, esą grynas, paprastas be jokių priemaišų mokslas yra paskutinis pozityvusis žmogiškojo pažinimo etapas.

XX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje Karlas Popperis vis dar teigė, kad jo suformuluota mokslo filosofija siekusi pateisinti mokslo racionalumą ir priešintis intelektualiniam ir moksliniam reliatyvizmui, kurį jis laikė pagrindine to meto filosofijos liga. Popperis nerimavo dėl naujojo reliatyvizmo pavojaus, kuris atgijo pasirodžius Kuhno knygai, ir dėl išvadų, kurias iš tos knygos padarė kylanti socialinių istorikų karta. Žinoma, Popperis visada tvirtai tikėjo, kad istoriniai argumentai atves į reliatyvizmą; ir štai paskutinis – nors ir pasislėpęs Trojos arklys – vėl grįžo per Thomo Kuhno veikalą.

Popperis pasitelkė patį stipriausią jam žinomą argumentą prieš socialinę mokslo sampratą, – jis apeliavo į metafiziką. Įsivaizduokite pasipiktinimo gaideles jo balse, kai jis sakė: „Aš nemanau, kad empiriniu dalyku galima vadinti metodologiją, kurią paprasčiausiai galima išbandyti pasitelkus mokslo istorijos faktus“[13]. Bent jau Popperio ir jo sekėjų nuomone, tuo viskas ir

[12] Sakydamos, kad neegzistuoja visuotiniai istorijos dėsniai, mes nenorime paneigti priežasties – padarinio schemų, kurios gali būti net kartotinės. Apie dėsnius, kuriais remiasi istorija, žr. C. G. Hempel. „The Function of General Laws in History“ // *Journal of Philosophy*, 39 (1942): 32–48; o apie Hempel poziciją žr. Louis O. Mink. *Historical Understanding*. Sudarytojai Brian Fay, Eugene O. Golob ir Richard T. Vann. – Ithaca, N. Y., 1987.

[13] Popper. *Realism*. – P. xxv.

buvo pasakyta apie socialinę mokslo istoriją. O mokslą Popperis apgaubė metafizinio realizmo mantija. Anot filosofo, mokslinis metodas yra grindžiamas logikos taisyklėmis, išbandomomis teorijomis, o ne paprasčiausiu faktų rinkimu. Mokslo racionalumas nepriklauso nuo kokio nors empirinio gamtinių reiškinių tyrinėjimo sėkmės ar nesėkmės.

Apeliuodamas į metafizinį reliatyvizmą, Popperis mėgino išjudinti naujosios socialinės mokslo istorijos pagrindus. Tačiau savo filosofinės gelbėjimo operacijos metu jis vis dėlto norėjo likti rafinuotas ir atsargus. Kaip matyti iš ankstesnės diskusijos apie herojinį mokslą, filosofinis realizmas yra būdingas mokslo siekiui savo dėsniais tiksliai atspindėti gamtą. Kai kalba mokslininkas, jo žodžiai (kad ir kokia būtų jo gimtoji kalba) iš tikro reiškia tai, kas amžinai teisinga, – arba tai, ko niekad nebus galima falsifikuoti, pasak svarbios Popperio modifikacijos. Priešingai nei visas ankstesnis mokslas, vargiai nusipelnantis mokslo vardo, tikrasis mokslas pasikliauna „veidrodžiais", kuriuos mokslininkai „atgręžia" į pasaulį.

Tačiau Popperis gerai žinojo, kad naivūs realistiniai argumentai yra kupini pavojų. O jeigu tradicinis mokslas suklysta ir jį pakeičia naujas, geresnis mokslas? Ar Ptolemėjaus mokslas, kuris Žemę laikė visatos centru, buvo niekam tikęs? Gal apskritai tai buvo ne mokslas, o klaida, kurią Copernicus ir jo sekėjai ištaisė tik praėjus keliems amžiams? Ar mokslo pažanga reiškia, kad visa tai, kas buvo prieš paskutinį atradimą, netenka mokslinio statuso? Teiginys, esą mokslas yra gamta, – ta prasme, kad mokslo dėsniai atitinka tai, kas vyksta gamtoje, – sukuria tiek pat problemų, kiek ir išsprendžia.

O Popperis tvirtino, kad mokslinio realizmo esmė – toli gražu ne paprasta analogija tarp empiriškai atrandamo pasaulio ir mokslininko proto; ją sudaro logikos taisyklės, falsifikacija ir verifikacija. Pirmenybę Popperis teikė „metafizinio realizmo" terminui, nes jis geriau perteikia modelį, pagal kurį mokslas plėtosis pagal savo vidinę logiką, kuri iškyla virš istorijos ir nesiima spręsti apie ryšį tarp dėsnių ir tikrovės. Oponuodamas socialinei mokslo istorijai, metafizinis realizmas tvirtina, jog egzistuoja „grynai

mokslinės revoliucijos, kurios nėra susijusios su ideologinėmis". Vadovaujantis Popperio logika, bet kokia ideologija turi „priemaišų", todėl yra nelogiška ir nieko bendra neturi su tikraisiais mokslinio mąstymo procesais. Popperis mėgino išgelbėti mokslą, atskirdamas jį nuo istorinio konteksto tam, kad skeptiškai nusiteikę socialiniai istorikai jo „nepaskandintų" istoriniuose faktuose. Mes teigsime, jog mokslinės revoliucijos yra ideologinės, tačiau jos lygmuo nepanaikina mokslinės pažangos teisėtumo. Mokslas gali būti istoriškai ir socialiai angažuotas, bet, nepaisant to, jis yra teisingas.

XX amžiaus septintojo dešimtmečio karta

Iki pat XX amžiaus septintojo dešimtmečio Amerikos universitetuose propaguojama mokslo samprata liko artima tam triumfuojančiam pasakojimui, kurį XIX amžiaus paskutiniame dešimtmetyje Kornelio universitete skelbė Andrew Dicksonas Whitas. Mokslo istoriją rašė asmenys, turintys gerą mokslinį pasirengimą, tačiau menkai išmanantys istorijos metodus. Medicinos istorijoje iki pat XX amžiaus septintojo dešimtmečio padėtis buvo panaši, – vyravo gydytojai, papildomai ėmę tyrinėti istoriją. Tačiau po to į Whito Kornelio universitetą atėjo nauja jaunų moterų ir vyrų karta. Šie naujieji studentai dažnai būdavo kilę iš didelių Rytų pakrantės miestų, iš parapinių ir valstybinių mokyklų, iš šeimų, kurių tėvai kariuomenėje tarnaudavo paprastais kareiviais, kartais net izoliuotuose daliniuose, arba kurios šiame amžiuje imigravo iš Rytų ir Vakarų Europos. Profesionalizacija koja kojon žengė su demokratizacija. Galbūt daugiausia ironijos susilaukė tai, kad mokslu susidomėjusi naujoji karta, – kuri labiau buvo suinteresuota rašyti teisingą istoriją nei išsaugoti mokslo teisėtumą, – rėmėsi tais istorijos metodais, kuriuos įkvėpė mokslas.

4 skyriuje aprašytoji naujoji socialinė istorija kvestionavo ir nuvainikavo daugumą paveldėtųjų absoliučių intelektualinių tiesų. Kai mokslo istorijoje prasidėjo tam tikri procesai, buvo su-

naikintas vienas iš Vakarų kultūros stabų. Šis iššūkis sukėlė karą tarp, anot tuometinės terminologijos, „internalistų" ir „eksternalistų". Internalistai mokslą iš esmės vertino iš Popperio pozicijų. Jų nuomone, istorinę mokslo raidą nulėmė empirinė veikla ir logikos taisyklių plėtotės. Iš esmės mokslo istorija nieko bendra neturėjo su socialine sritimi. Mokslo didvyriai buvo pastatyti ant pjedestalų dėl to, kad jie buvo tikrieji didvyriai, kurie sumanumu ir kūrybingumu lenkė visus kitus.

Socialinės istorijos veikiama naujoji mokslo istorikų eksternalistų karta siekė atskleisti įvairius mokslininkų bendruomenės interesus ir vertybes. Be to, eksternalistai* smarkiai praplėtė socialinės srities sampratą. Kuhnui socialinė sritis reiškė tarp savęs susijusių mokslininkų visumą. O XX amžiaus septintojo dešimtmečio karta į šią sąvoką įtraukė ir visuomenės gyvenimą už laboratorijų bei universitetų ribų. „Socialinis kontekstas" tapo eksternalistų šūkiu kovoje su internalistais. Kaip ir galima buvo tikėtis, pati kova vyko dėl mokslo didvyrių statuso.

XX amžiaus septintojo dešimtmečio kartos mokslininkai augo jau atominės bombos eroje; tad neatsitiktinai jų požiūris labai skyrėsi nuo jų pirmtakų (įskaitant Kuhną) pozicijos. Panašiai kaip ankstesnės epochos pažangieji istorikai jie plėtojo naujus metodus ir kėlė naujus klausimus, kurie leistų suvokti interesų ir ideologijų reikšmę mokslo kūrimo procesui. Jei atsižvelgsime į stiprias socialinės istorijos pozicijas XX amžiaus septintajame dešimtmetyje, visiškai neteks stebėtis tuo, jog mokslo istorija ėmė pabrėžti socialinį veiksnį, kuris dabar buvo suvokiamas kur kas plačiau.

Tais laikais, kai dauguma vyrų (ir dar daugiau moterų) nemokėjo rašyti ir neturėjo pernelyg daug laisvo laiko, mokslininkai dažnai priklausė to meto elitui, tad jiems buvo būdinga to sluoksnio socialinė pasaulėžiūra bei politiniai interesai. Tyrinėdami privačius laiškus ir dienoraščius socialiniai istorikai atskleidė, kad mokslo didvyriai dalyvaudavo to meto galingųjų kovose, o jų

* Pats terminas yra klaidinantis, nes juo iš anksto apibrėžiama tai, kas yra viduje ir turėtų būti išorėje.

požiūrį į teorijas dažnai nulemdavo daugelis sudėtingų (ir ne visada objektyvių) priežasčių. Todėl naujieji socialiniai istorikai siekė suprasti mokslininkų santykį su vyriausybėmis, bažnyčiomis, religiniais tikėjimais, politinėmis ideologijomis, netgi su lytine tapatybe ir materialiniu turtu bei nuosavybe.

Pagal tai, kad eksternalistams buvo priskiriama plačioji socialinė mokslo samprata, mokslininkų supratimą apie gamtą nulemdavo jų interesai, vertybės, kalbinės konvencijos, netgi jų išdidumas bei godumas. Tiesą sakant, iš esmės pasikeitė supratimas apie tai, kas turėtų būti priskiriama mokslui. Mokslo didvyriai buvo verčiami nuo pjedestalų, kurie geriau ištyrus pasirodė besą ne marmuriniai, o moliniai. Anot šios pozicijos atstovų, galbūt vis dėlto Popperis buvo teisus. Jeigu būtų galima įrodyti, kad Vakarų mokslo didvyrių ir pradininkų „veidrodžius" suformavo visuomenė, tai, savaime suprantama, išaiškėtų, jog visas žmonijos žinojimas yra socialiai sukonstruotas. Šios pozicijos atstovai paradoksaliai panaudojo seniau tarp pozityvistų paplitusią realistinę mokslinio proto sampratą, pagrįstą tiesioginio tikrovės atspindėjimo principu. Pozityvistai ir internalistai tvirtino, kad mokslininkų „veidrodžiai" visada buvo nukreipti į gamtą; kraštutiniai eksternalistai teigė, jog tuo atveju patys „veidrodžiai" buvo visuomenės produktai. Tad patekęs į lingvistinių konvencijų tankumyną šiuolaikinis mokslas funkcionuoja tik disponuodamas tokiais žodžiais kaip „gamta" ir „visuomenė", kurių reikšmes apibrėžė XVII amžiaus mokslininkai, įskaitant Boyle'į ir Newtoną. Jie, suformavę šiuolaikinę „gamtos" sampratą, susikūrė sau pasaulį, kurį jie ir jų sekėjai vėliau galėtų tyrinėti.

Dabar būtina ištirti, kaip įvyko tokia dramatiška istorikų mokslo sampratos paradigminė kaita. Conanto, Butterfieldo ir Nefo kartai kėlė siaubą praraja, atsivėrusi tarp likusių negausių herojinio mokslo gynėjų ir socialinių mokslo istorikų. Didieji pokario mokslo istorikai Henry Guerlacas, I. B. Cohenas ir Richardas Westfallas niekada neįsivaizdavo, kad jų dalykas kada nors galėtų suabejoti mokslo tiesomis ir statusu. XX amžiaus šeštajame dešimtmetyje jie ėmė diegti programas, kurios skatintų naujosios kartos atstovus istoriškai studijuoti mokslą. Tačiau vėl įsi-

terpus istorijai visu pajėgumu prasidėjo procesas, kurį mes apibūdinome kaip aukštojo mokslo demokratizaciją. Kai didžiųjų mokslo istorikų programos įgijo pripažinimą, staiga neregėtai išaugo koledžų dėstytojų poreikis ir drauge aukštesniųjų laipsnių siekiančių aukštųjų mokyklų absolventų skaičius. Įgijusi išsilavinimą ir patekusi į akademinį pasaulį, kylanti istorikų karta savo kritiką nukreipė į mokslo didvyrius.

Naujas požiūris į didvyrius: Newtonas ir Darwinas

XX amžiaus septintajame dešimtmetyje mokslo istorikai ėmėsi atskleisti socialinį herojinio mokslo milžinų kontekstą. Kaip ir galima buvo tikėtis, socialinės įžvalgos įstabiai pakeitė šių mokslo didvyrių įvaizdį. Staiga paaiškėjo, kad kurdamas savąjį dujų dėsnį XVII amžiaus anglų mokslininkas Robertas Boyle'is aktyviai dalyvavo to meto politiniame ir religiniame gyvenime[14]; jo amžininkas Isaacas Newtonas savo laboratorijoje praktikavo alchemiją – sunku įsivaizduoti ką nors kita, kas herojiniam mokslui būtų labiau svetima už magiją; o po pusantro amžiaus Charles Darwinas savo natūraliosios atrankos teoriją sukūrė stebėdamas vargingųjų klases. Šiuos faktus atskleidusi istorija toli gražu nebuvo tokia, apie kokią svajojo Conantas ar netgi Kuhnas. Tarsi pasitvirtino Popperio nuogąstavimai, kad ideologinių mokslininkų nuostatų tyrimas skatina filosofinį reliatyvizmą. Ar galima ir toliau manyti mokslą esant teisingą, jeigu jį suformavo toks gaivališkas ir tikriausiai iracionalus mąstymo procesas?

Tie, kurie imasi tyrinėti XVII amžiaus Angliją, siekdami atskleisti didžiųjų mokslo genijų aplinką, gali susidurti su sunkiai įveikiamomis užduotimis. Tokios sąvokos kaip, pavyzdžiui, „materijos teorija" ar panteizmo apibrėžimai ne kiekvienam iškart ateina į galvą. Netgi norint apibūdinti anglikonus, – jau nekalbant apie levelerius ar digerius, – reikia gerokai įtempti atmintį. Newtono amžiuje tai buvo įprastos sąvokos. Tad jeigu trokštate

[14] James R. Jacob. *Robert Boyle and the English Revolution.* – New York, 1977.

suprasti 1642 metais gimusį žmogų, būtina bent bendrais bruožais susipažinti su barokine metafizika ir religiniu sektantizmu. Juolab kad naujosios socialinės mokslo istorijos kūrėjai privalo išmanyti visuotinę istoriją. Paguoda gali būti tai, kad po Newtono Darwinas mums nebeatrodo toks tolimas.

Anksčiau Vakaruose vyravo nepriekaištingas Newtono racionalisto paveikslas, kuris atrodė nesunaikinamas. Tačiau XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje, minint dvišimtąsias Issaco Newtono mirties metines, visuomenei buvo pateikta tūkstančiai iki tol nespausdintų rankraščių, atskleidusių naujų faktų apie šį mokslininką. Kai 1936 metais minėti rankraščiai buvo pateikti Sotheby's aukcione, pasirodė, kad dauguma jų yra aiškiai „nemokslinio" pobūdžio. Norinčių įsigyti šimtus teologinių ir alcheminių kolekcijos rankraščių nebuvo daug, tad raštai buvo išparduoti pusvelčiui ir pasklido po visus pasaulio kraštus, o kai kurie jų galbūt apskritai dingo visiems laikams. Ir tik XX amžiaus septintajame dešimtmetyje vis profesionalesni mokslo istorikai ėmė rimčiau vertinti privačius Newtono raštus. Šių istorikų atradimai sudavė dar vieną smūgį mokslo modeliui, kurį taip mėgo loginiai pozityvistai ir daugelis jų sekėjų – nauji duomenys kartais sukelia anomalijų ir istorikams, ir mokslininkams.

Atidžiau ištyrus ir skelbtus, ir neskelbtus šio didžiojo Švietimo epochos mokslininko raštus pasirodė, kad tikrasis Isaacas Newtonas nė iš tolo nepanašus į pasaulietinį didvyrį. Nauji duomenys leido teigti, jog Newtonas atmetė tam tikras filosofines nuostatas ne tik todėl, kad jomis grindžiamas mokslas buvo klaidingas, tačiau taip pat (o galbūt pirmiausia) dėl to, kad, jo nuomone, Newtonas atmetė Descartes materijos teoriją, skatinusią paneigti Darwino įtaką visatoje ir drauge, anot Newtono, propagavusią ateizmą. Dekartiška visata funkcionavo dėl to, kad ji buvo visiškai užpildyta: kūnų judėjimą nulėmė tai, kad jie nuolat atsitrenkdavo vienas į kitą; visas judėjimas rėmėsi mechaniniu veiksmu ir atoveikiu tarp didelių ar labai mažų (pvz., eterio dalelės) kūnų; nebuvo reikalinga jokia dvasinė jėga tarpininkė[15].

[15] Žr. A. Rupert Hall and Marie Boas Hall, trans and eds. *Unpublished Scientific Papers of Isaac Newton*. – Cambridge, 1962. – P. 142–143.

Neskelbti Newtono raštai, išsibarstę po bibliotekas nuo Kalifornijos iki Izraelio, byloja, kad jam siaubą kėlė galimi Descartes samprotavimų padariniai religinei pasaulėžiūrai.Newtono nuomone, Descartes visata buvo ne tik autonomiška, bet ir nuolat atsinaujinanti, todėl ir be Dievo. Čia Newtono religinius įsitikinimus parėmė moksliniai ir matematiniai apskaičiavimai. Tiesiogiai prieštaraudamas Descartes minčiai apie užpildytą visatą, Newtonas teigė, kad pagal jo matematinį modelį planetų judėjimo neveikia jokios papildomos jėgos; jeigu egzistuotų kokia nors papildoma, kad ir labai laki materija, jo matematinės formulės nebūtų tokios veiksmingos. Tačiau ar nebuvo pavojaus, kad atsisakęs mechaninio veiksmo ir atoveikio dėsnio, kuriuo buvo pagrįstas naujasis Descartes mokslas, Newtonas grįš prie magiško ar teleologinio požiūrio, esą judėjimas slypi pačioje kūnų prigimtyje?

Naujieji socialiniai tyrimai atskleidė tiek Newtono religinių vertybių įtaką jo požiūriui į Descartes poziciją, tiek didžiojo mokslininko susižavėjimą alchemija. Iškilo rimtas klausimas: ar tik Newtonas – vienas iš moderniojo mokslo įkūrėjų – nepažeidė pagrindinio naujojo mokslo priesako, – atliekant gamtos tyrimus vadovautis eksperimentais, o ne magiškais triukais? Ar tik Newtonas mokslo nepaaukojo ant savo religinių įsitikinimų altoriaus? Jeigu istorikai tvirtai laikosi savųjų mokslo apibrėžimų ir jais remdamiesi formuluoja savo klausimus, tai netgi Newtonas neišlaiko tokio išbandymo.

Istorinė religinių įsitikinimų analizė leidžia paaiškinti, kaip Newtonas suprato gamtą ir mokslą. Newtonas tikėjo aukščiausia Dievo galia ir valdžia, išreikšta per dvasinius tarpininkus ir visatoje veikiančias nematerialias jėgas. Taip jis išvengė spąstų, – kuriuos paspendė magija, gamtą ir magus pavertusi nuo Dievo nepriklausomomis jėgomis ir tuo, kaip buvo manoma, skatinusi ateizmą, – ir drauge galėjo žengti toliau nei tais laikais vyravęs dekartiškasis modelis. Newtono tuščiose visatos erdvėse vyravo dvasinės jėgos: Dievas, angelai, „aktyvieji principai", netgi Kristus. Naudojant jo metaforą visata tapo jutimine sfera, per kurią Dievas palaikydavo ryšį su savo kūriniais. Newtonas manė, kad

negyvą „šiurkščią ir kvailą" visatos materiją išjudina tik nematerialiosios jėgos. Tai leido Newtonui atmesti pagrindinį judėjimo dekartiškoje visatoje principą – kontaktą tarp kūnų. Vadovaudamasis šiuo modeliu Newtonas nemažą savo mokslinės veiklos dalį paskyrė alcheminiams eksperimentams, kurie, jo nuomone, atskleidė nematomas jėgas, generuojamas visagalio kūrėjo. Kad ir ką Newtonas būtų studijavęs – planetas ar mikroskopiškas cheminių medžiagų daleles – jis norėjo aiškiai pademonstruoti Dievo kūrybingumą ir amžinąją galią.

Be religinės gyvenimo patirties Newtonas nebūtų galėjęs suformuluoti visuotinės traukos dėsnio. Todėl socialinei erdvei, kuri darė tiesioginę įtaką Newtono mokslui, būtina priskirti ne tik Newtono laboratoriją, bet ir Kembridžo universiteto Trinity koledžo koplyčią. Remdamasis savo religiniais įsitikinimais, Newtonas apibrėžė visuotinę trauką teigdamas, kad Dievo sukurtoji trauka veikia kaip visatos, kurią sudaro vakuume judančios planetos, jėga. Savo religinių ir metafizinių įsitikinimų dėka Newtonas galiausiai įstengė įsisąmoninti, kad jo matematinis dėsnis yra teisingas ir fizikiniu požiūriu.

Socialiniai mokslo istorikai neapsiribojo Newtono religiniais ir filosofiniais raštais. Siekdami atskleisti šių raštų kontekstą jie analizavo ne tik tai, kas vyko koplyčioje ir laboratorijoje, – jie pažvelgė į Newtono vaikystę ir apskritai į XVII amžiaus antrosios pusės revoliucinės Anglijos realijas. 1661 metais, kai buvo atgaivinta monarchija ir atkurta bažnyčia, vos dvidešimtmetis Newtonas įstojo į Kembridžo universitetą kaip stipendiantas, turįs patarnauti vyresniesiems valgio metu. Po puritonų revoliucijos Kembridžas tapo tarsi ideologiniu mūšio lauku, o universiteto studentai ir profesoriai atsidūrė nuožmių dogmatiškų ir sektantiškų kovų sūkuryje. Pasiryžę „išvalyti" universitetą, bažnyčios atstovai siekė su šaknimis išrauti ereziją net iš savo pačių aplinkos. Tolerantiškesni anglikonai, įskaitant Newtono dėstytojus, kurie buvo pasirengę kompromisui su buvusiais puritonais, patys buvo persekiojami konservatyvesniųjų savo kolegų; įtarimo šešėlis krito netgi ant naujojo mokslo, nes jis buvo siejamas su puritonų tikslais. Newtono mokslo principams nedarė

poveikio jokia atskira ideologija, kultūrinė ar religinė pozicija. Tačiau kultūrinės ir socialinės to meto jėgos vis dėlto nustatė tam tikras ribas ir leido vadovautis tik kai kuriomis teorijomis. Veikiamas savo dėstytojų dvasininkų, Newtonas negalėjo palaikyti jokios teorijos, kuri teigė, kad materija yra gyva, dinamiška ir autonomiška arba reguliuojanti savo judėjimą. Tokie įsitikinimai buvo siejami su panteizmu ir materializmu, būdingu radikaliesiems revoliucijos sektantams. Radikalai žengė toliau negu revoliucijos pradininkai puritonai, – jie pasitelkė filosofinius argumentus, kuriais buvo siekiama sulyginti dvasininkų padėtį, netgi įtvirtinti visos visuomenės lygybę. Tokie radikalai kaip leveleriai reikalavo suteikti balsavimo teisę visiems vyrams, išskyrus tarnus, ir perskirstyti nuosavybę. Digerių sekta pasisakė už bendruomeninę žemės nuosavybę; kvakeriai siekė, kad moterims būtų leista viešai sakyti pamokslus religinei bendruomenei. Religiniai radikalų įsitikinimai skelbė šio pasaulio šventumą, o filosofinė doktrina dvasinę sritį vėl suvienijo su kasdienybės pasauliu. Pasak ortodoksiškų socialinės tvarkos ir hierarchijos gynėjų, visos šios nuostatos prilygo ateizmui.

Newtono idėja apie absoliutų ir amžiną kiekvieno jo mokslo aspekto teisėtumą buvo sietina su jo religiniais įsitikinimais ir ateizmo baime. Savo sistemoje turėdamas Dievą Newtonas žinojo, jog tvarka yra įmanoma visatoje, galbūt ir visuomenėje. Įmanoma ir absoliuti Tiesa, egzistuojanti aukštesniame dvasiniame lygmenyje, kurį galima išvysti tik trumpomis praregėjimo akimirkomis. O ta transcendentinė tiesa, kuri, kaip manė Newtonas, buvo būdinga jo mokslui ir kurią jis perdavė švietimui, pagrįsta perkėlimu *(transference)*, t. y. dieviško autoriteto suteikimu mokslo dėsniams. Praėjus trims amžiams po pirmosios reikšmingos vakarietiškos revoliucijos galima teigti, kad tos tolimos XVII amžiuje vykusios kovos, kurių metu buvo siekiama išsaugoti dievybės transcendenciją ir ortodoksiškos krikščionybės pranašumą erezijos ir netvarkos atžvilgiu, padėjo pagrindus šiuolaikiniam tikėjimui tuo, kad mokslinis racionalumas yra transcendentiškas.

Tačiau istorinis Newtono palikimas išlieka aktualus ir kita prasme. Newtono raštų tyrimai privertė suabejoti standartiniais

racionalumo apibrėžimais. Iš privačių Newtono alcheminių užrašų matyti, kad Newtonas, kaip ir daugelis to meto mokslininkų, praktikuodavo alchemiją. Netgi tais laikais, – ir juo labiau dabar, – daugelis žmonių alchemiją apibūdina kaip magiją; o magija, kaip žinoma, negali būti racionali. Tačiau Newtonui alchemija buvo neatskiriamas jo religinės ir mokslinės sistemos elementas. Žvelgdamas į gyvsidabrio reakcijas su auksu jis savo rankraščiuose rašė, kaip gyvsidabrio pavidalai „kasdien mane žavi"[16]. Newtonas slėpė savo alcheminius eksperimentus, kurių mastai išaiškėjo tik 1936 metais Sotheby's aukcione.

Newtono laikais alchemikai, astrologai ir magai dažniausiai buvo siejami su radikaliais politiniais judėjimais, aktyviai veikusiais amžiaus vidurio revoliucijos metu. Visas XVII amžiaus alchemikų darbas buvo vertinamas kaip potenciali ardomoji veikla, – įsivaizduokite, kas atsitiktų su šalies valiuta, jeigu paprastus metalus būtų galima paversti auksu, – ir kaip tam tikra apgaulės forma. Alchemikai buvo blogai pagarsėję savo eliksyrais ir meilės mišiniais, už kurių platinimą jie kai kuriose šalyse būdavo areštuojami ir įkalinami[17].

Pokario laikotarpiu ištyrus gausius Newtono rankraščius ėmė aiškėti, kad laboratorijos vienumoje savo alcheminę veiklą jis vertino taip pat rimtai, kaip ir tyrinėjimus fizikos srityje. Newtonas buvo skaitęs daug alcheminės literatūros; kad ir kaip atrodytų paradoksalu, tai galėjo netgi sustiprinti traukos dėsnio filosofinius pagrindus, nes formuluojant tokį dėsnį reikėjo įsivaizduoti nematomas jėgas, kurios veikia vakuume esančias planetas[18]. Dar ne taip seniai skiriamoji linija tarp mokslo ir magijos buvo aiški ir visuotinai pripažinta, tačiau Isaacas Newtonas tokio išskyrimo nepripažino. Atlikus šiuolaikinius tyrimus paaiškėjo, kad Newtonas gamtą suvokė tiek moksliškai, ir filosofiškai ir tą jo suvokimą smarkiai veikė tuometinės politinės ir kultūrinės rea-

[16] Betty Jo Teeter Dobbs. *The Foundations of Newton's Alchemy.* – Cambridge, England, 1975. – P. 253, citata iš jo rankraščio „The Key".

[17] Policijos prefektūra, Paryžius, Aa/5/218, Marie Magnano areštas 1704 m.

[18] Čia mes remėmės kn. Betty Jo Teeter Dobbs. *The Janus Faces of genius: The Role of Alchemy in Newton's Thought.* – Cambridge, England, 1991.

lijos. Vis dėlto Newtonas išlieka matematinis genijus; jo metodas, kaip matyti iš jo užrašų, išties buvo griežtai eksperimentinis ir nepaprastai platus, apimantis fiziką, optiką, mechaniką ir netgi alchemiją. Tačiau tuo pačiu metu, kai Vakarų keliautojai koneveikė kinus už jų atsilikusius magiškus ritualus, Newtonas savo laboratorijoje Trinity koledže intensyviai taikė paslaptingus metodus, mėgindamas netauriuosius metalus paversti auksu.

Newtono dėsniai, kurių religinės ir filosofinės ištakos slypėjo jo raštuose, Švietimo epochai perdavė matematiškos, tvarkingos ir harmoningos gamtos sampratą. Kai kurie Newtono kolegos jo veikalą *Principia* naudojo kovodami su ateistais; buvo teigiama, kad Newtono visatą sukūrė Dievas. Tačiau kad ir kaip būtų ironiška, pamažu tiesioginis Dievas išnyko iš Newtono visatos, o tarp išsilavinusių XVIII amžiaus europiečių visuotinai paplito deizmas. Nematoma visa tvarkančios dievybės ranka vis labiau tolo, kol XIX amžiuje pasirodžius Darwino raštams ji tapo savotiška atgyvena.

Buvo manoma, kad dieviška tvarka, priskiriama krikščioniškųjų dvasininkų sukonstruotos niutoniškos visatos planetoms, galioja ir biologiniams bei geologiniams procesams. Įsitikinimas, jog žemė vystosi harmoningai, o joje gyvenančių rūšių prigimtis yra apibrėžta, buvo visiškai suderinamas su tikėjimu biblinio sutvėrimo versija. Kaip teigiama Pradžios knygoje, ir žemė, ir žmonija tuo metu iškart įgijo tokius pavidalus, kokie jiems yra priskiriami nuo fiksuojamos istorijos pradžios. XIX amžiaus pradžioje evoliucijos teorija dramatiškai pakeitė Vakarų supratimą apie žmogaus ir gyvūnų kilmę, paneigdama vieną iš Newtono tvarkos ir harmonijos vizijos elementų.

Tokios svarbos transformacijomis susižavėjo naujosios kartos socialiniai istorikai, kurie, kaip ir buvo galima spėti, savo metodus ėmė taikyti pagrindinei pereinamojo laikotarpio figūrai, didžiajam XIX amžiaus britų gamtininkui Charles Darwinui. Gimęs 1809 metais aukštuomenės šeimoje, kurioje mokslas buvo labai vertinamas, Darwinas – dar vienas Kembridžo universiteto auklėtinis – atmetė teiginius apie dieviškąją visatos tvarką ir planą, galiojantį biologinėms rūšims ir geologinėms formacijoms. Studijų

metais jis susidomėjo gyvaisiais organizmais, ir tai buvo paskata leistis į įstabią ir kartu varginančią penkerių metų kelionę po pasaulį. Amerikoje ir Afrikoje jis stebėjo iki tol mokslui nežinomas gyvūnų rūšis. „Puikūs koralai, malonus šiltas oras [ir] mėlynas tropikų dangus", – visa ši patirtis jam buvo „nepaprastai maloni".

1836 metais grįžęs į Angliją, Darwinas mėgino sistematizuoti padrikus savo geologinių ir biologinių stebėjimų duomenis ir perprasti „laipsnišką rūšių gimimą ir mirtį". Darwino kolegos kalbininkai teigė, jog gamtos reiškiniai buvo panašūs į žodžius, kuriuos tuo metu aktyviai tyrinėjo naujasis hermeneutikos mokslas – filologija. Pats Darwinas mėgo cituoti vieno žymiausių hermeneutikos specialistų mintį, esą „žodžiai antropologams, kaip ir žvirgždas geologams, yra apnykusios praėjusių amžių liekanos, kuriose glūdinčią informaciją galima prasmingai paaiškinti". Tačiau vis dėlto ką gi mokslininkai girdi toje naujai atrastų dalykų tyloje?"[19]

Darwinas buvo gerai susipažinęs su ekonomikos ir socialinės teorijos problematika iš Adamo Smitho, Auguste Comte ir ypač Thomo Malthuso veikalų, kuriais jis rėmėsi aprašydamas kelionės metu surinktą medžiagą. Praėjusiame amžiuje savo veikale *Esė apie populiaciją* (1798) T. Malthusas suformulavo naują populiacijų vystymosi dėsnį, kuris teigė, kad maisto atsargos auga aritmetiškai, vienas plius vienas, o žmonių skaičius didėja eksponentiškai, t. y. dukart du. Norintiesiems apriboti masių augimą ir tuo panaikinti kovos dėl išteklių būtinybę, Malthusas rekomendavo seksualinę abstinenciją, ypač žemiesiems sluoksniams, kuriuos jis vertino beveik kaip atskirą rasę. Malthuso modelis suteikė pagrindą vidurinės klasės reformatorių vykdomai varguomenės diskriminacijos politikai, kuria buvo siekiama, kad vargšai nustotų tikėtis turtingesniųjų labdaros ir imtų dirbti bei tarp savęs konkuruoti. Dauguma tų liberalių reformatorių buvo pa-

[19] Adrian Desmond and James Moore. *Darwin*. – New York, 1991. – P. 215, kur cituojamas Herschelis. Citata apie Darwino kelionės įspūdžius pateikiama 140 p. ir yra paimta iš Darwino laiško vienam savo draugui. Frazė „laipsniškas rūšių gimimas ir mirtis" yra minima jo pastabose apie Beagle ir yra susijusi su Lyello veikalo interpretacija (p. 159).

saulietinių pažiūrų mąstytojai, siekiantys reformuoti mokslą taip, kad jis taptų mažiau priklausomas nuo krikščioniškosios doktrinos ir klerikalų įtakos. Mokslas turi būti tvirtas ir nepriklausomas nuo dogmų tironijos.

Darwinas – liberalus vigas, kurio gimtinėje buvo pramonininkų – simpatizavo reformatoriškoms idėjoms. Šiuolaikiniai Darwino biografai jo aplinką apibūdina kaip terpę, kurioje „politika, mokslas ir literatūra buvo glaudžiai susiję"[20]. Pasak reformos principų, dabartis yra geresnė už praeitį, o pranašesnieji nukonkuravo mažiau pajėgius. Be to, mintis apie tai, kad rūšių vystymosi pagrindas buvo kova, – maltūziška vizija apie stipriausiųjų populiacijos išlikimą ir silpnųjų populiacijos ribojimą maru ir badu, – paskatino Darwiną apmąstymams. Jo surinkta medžiaga apie suakmenėjusias iškasenas ir paukščius teigė mintį, kad vienos rūšys keitė kitas arba kad tam tikromis geografinėmis sąlygomis išgyvena tik kai kurios rūšys, turinčios tam tikrų ypatumų.

Iš Darwino kelionių laikų buvo likę suakmenėjusių iškasenų, kurias Darwinas pirmiausia ir turėjo galvoje, savo darbo kabinete Londone skaitydamas pranešimus mokslininkams bei rinkos visuomenės teoretikams. Galbūt nuolatinė gyvūnų ir žmonių populiacijos atmainų kova dėl išlikimo įspraudžia juos į tam tikras nišas, kuriose jie vystosi toliau arba išnyksta. Iš naujųjų atmainų susiformuoja naujos rūšys. Veikiausiai rūšys nėra Dievo duotos ir apibrėžtos visiems laikams – argi jis negyveno visuomenėje, kur vargšai buvo kur kas silpnesni ir turėjo kovoti tam, kad išliktų? Argi neatrodė, kad technologinių ir imperinių siekimų kupini europiečiai išsivystė dėl tam tikrų savo bruožų, kuriais jie galiausiai tapo aiškiai pranašesni už barbarus?[21] Argi XIX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio reformų judėjimas neatspindėjo pažangos ir visuomenės bei valdžios tobulėjimo? Tokie klausimai sklandė ne tik Darwino intelektualiniame rate, bet ir plačiojoje visuomenėje.

[20] Ten pat. – P. 216.

[21] David R. Oldroy. „How Did Darwin Arrive at His Theory? The Secondary Literature to 1982" // *History of Science*, 22 (1984): 325–374; apie barbarus žr. Charles Darwin. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. – 1 t. – London, 1871. – P. 239.

Socialinės Malthuso ir kitų autorių idėjos Darwinui buvo būtinos, nes be jų jis nebūtų suformulavęs natūraliąją atranką paaiškinančio teorinio mechanizmo. Darwino modelio pagrindas buvo atsitiktinių rūšių mutacijų principas, galėjęs nulemti tų rūšių išlikimą ar išnykimą. Tačiau šis principas buvo nesuderinamas su tikėjimu, esą dieviškoji jėga prižiūri visiems laikams apibrėžtas rūšis arba kad žmogus buvo sukurtas vieną konkretų akimirksnį. Niutoniškoji Dievo samprata buvo nesuderinama su Darwino gamtos pasauliu. Darwinui būdinga kitokia metafizika, – jo lėtai, netgi skausmingai įgytas ir labai asmeniškai išpažįstamas ateizmas ir materializmas. Dabar jau galima perskaityti Darwino dienoraščius, kur jis atsainiai postringauja: „Blaivus protas byloja materializmo naudai; jis teigia intelektualinę nuostatą, kurią galimą prilyginti religiniams jausmams". Tad vargiai tai krikščionio ar net teisto požiūris. Jau beveik praradęs tikėjimą Darwinas pats sau svarstė, ar nėra „šiek tiek keista, kad nusistovėję gamtos dėsniai „visuotinai" yra vertinami kaip kažkokios aukščiausiosios būtybės *valios* išraiška"[22]. Galima įsivaizduoti Newtono siaubą, jeigu jis būtų galėjęs skaityti Charles Darwino mintis.

Darwino moksle buvo susipynusios socialinės pažiūros, būdingos imperinei ir kartu į rinką orientuotai visuomenei, kurioje tęstinės reformos atrodė įmanomos. Pirma, Darwinas materialistas suformulavo mintį apie žmonių kaip atsitiktinai atrinktų tomų lygybę; įgytų savybių paveldėjimas atrodė nesuderinamas su atsitiktine atranka. Tačiau kita vertus, Darwinas, būdamas britų džentelmenas, galėjo nesunkiai įsivaizduoti, kad moralinis pranašumas, – kuris laimingo atsitiktinumo dėka tapo būdinga Vakarų pasaulio žmonių, ypač vyrų, savybe, – gali būti paveldimas: „menka laukinių moralė... ribotos jų protavimo galios ... silpna savitvarda..., kurios ugdymui trūko senų, galbūt net paveldėtų įpročių, mokymo ir religijos"[23]. Darwino rasinės ir sek-

[22] Paul H. Barrett, Peter J. Gautrey, Sandra Herbert, et al. (sudarytojai). *Charles Darwin's Notebooks, 1836–1844. Geology, Transmutation of Species, Metaphysical Enquiries.* – Ithaca, N. Y., 1987. – P. 524, 535. Abi ištraukos buvo parašytos 1838 m.

[23] Darwin. *Descent of Man.* – 1 t. – P. 225, 297.

sualinės pažiūros persmelkė jo požiūrį į rūšių kilmę, o ypač į žmonių kilmę. Darwino amžininkus stulbindavo mintis, kad žmonės išsivystė iš primatų. Šiais laikais daugelį žmonių šokiruoja Darwino rasistinės pažiūros.

Socialinės istorijos tiesa ir jos padariniai

Konfliktas tarp internalistų ir eksternalistų iš esmės buvo susijęs su socialine mokslo istorija. Šios istorijos įkvėpta nedidelė filosofų grupelė teigė galinti pasiūlyti „stipriąją programą" (vėliau ši frazė, kurios įtaigumą sustiprino jo britiškoji transkripcija*, tapo savotišku kovos šūkiu), kuria remiantis būtų įrodyta, jog visas mokslinis pažinimas yra socialiai sąlygotas arba sukonstruotas[24]. Nors socialiniai konstrukcionistai sukėlė sąmyšį ir supykdė filosofinius loginio pozityvizmo sekėjus, vis dėlto jie negalėjo paaiškinti, kokiu būdu ištisos tyrimų programos skiriamos techninėms problemoms ar naujiems gamtos reiškiniams, tokiems kaip virusai. Tačiau jis sugebėjo inicijuoti filosofinę diskusiją, kuri savo ruožtu įkvėpė kai kuriuos reikšmingus istorinius tyrinėjimus.

Šie tyrimai bando įteigti mintį, kad moksle vykstantys procesai kažkuo primena socialinį kontekstualizavimą – t. y. apskliautimą ir apribojimą, o ne paprastą konstravimą. Socialiniai veiksniai (pvz., Darwino požiūris į tariamai nepilnaverčius žmones) susilieja su mokslininkų prielaidomis ir vertybėmis, darančiomis poveikį jų mokslinei veiklai. Tačiau socialinės įžvalgos, iliustruotos Newtono ir Darwino pavyzdžiais, jokiu būdu negali būti pagrindas kai kuriems radikaliems „stipriosios programos" autorių samprotavimams (juolab kad šios grupės atstovai apskritai nepateikė teorijos, tinkamai įvertinančios sudėtingas žinojimo

* Šioje frazėje vartojama angliškoji (programme), o ne amerikietiškoji (program) žodžio transkripcija. – *Vert.*

[24] Vienas iš pagrindinių straipsnių šia tema – B. Barnes and D. Bloor. „Relativism, Rationalism and the Sociology of Knowledge" // M. Hollis and S. Lukes, eds. *Rationalism and Relativism.* – Oxford, England, 1982.

kūrimo aplinkybes ir situacijas). Sąmoningai provokuodami „stipriosios programos“ šalininkus, šiuolaikiniai mokslo filosofai samprotauja apie „sunkiąją programą“. Jie pataria pripažinti, kad socialinis konstrukcionizmas ir reliatyvizmas atsidūrė aklavietėje, ir siūlo imtis sunkesnės užduoties – t. y. mėginti atskleisti, kaip bendrauja ir sąveikauja socialinė ir pažintinė sritys[25]. Šie filosofai, kaip ir mes paskutinėje šios knygos dalyje, pateikia naujas įžvalgas apie tai, kad objektyvų žinojimą gali pateikti itin subjektyvūs žmonės.

Socialinės įžvalgos apie Darwiną ir Newtoną praturtina Vakarų mokslo istoriją ir suteikia realių žmogiškų savybių netgi didiesiems to mokslo praktikams. Tačiau dėl to Darwino mokslinis susidomėjimas iškasenomis ir paukščiais ar Newtono matematinis kūrybiškumas ir gana griežti eksperimentai nepraranda savo vertės. Nors Newtono ir Darwino mokslinę veiklą pagrindė ar netgi tiesiogiai veikė giliai viduje glūdinčios šių mokslininkų vertybės, jų mokslas ir toliau iš esmės lieka gana teisingas gamtos atžvilgiu ir yra tinkamas naudoti. Vertybiškai angažuota, subjektyvi, šališka lyčių problemos atžvilgiu, teoriškai orientuota ir metafiziškai įkvėpta mokslinė veikla kartais, – per konkurenciją, diskusijas ir bandymus, – leidžia pateikti gana teisingas išvadas apie gamtą. Nepaisant to, kas – mokslininkas ar istorikas – analizuoja žmonijos praeitį, mokslinius duomenis būtina rinkti, įvertinti ir ištirti. Privalu formuluoti teorijas, kurios būtų susijusios ir su gamtos, ir su socialiniu pasauliu, nes protе neegzistuoja filtrai, kurie leistų išgryninti kurį nors iš šių pasaulių. Požiūris į tyrimo objektą (nepaisant to, ar tai iškasenos, planetos, ar seni dokumentai) neišvengiamai priklauso nuo idėjų ir ideologijų, kurias nulemia gyvenimo patirtis, tapatybės, vertybės ir išankstinės nuostatos. Ne mažiau svarbios yra ir mokslininkų bei istorikų metafizinės pažiūros. Formuluodamas evoliucijos teoriją, Darwinas jau buvo ateistas ir materialistas, o tai paskatino jį visiškai savitai aiškinti rūšių kilmę, natūraliąją atranką ir tų

[25] W. Schmaus, U. Segerstrale and D. Jesseph, *„Hard Program: A Manifesto“, Social Epistemology. A Journal of Knowledge, Culture and Policy*, 6 (1992): 243–265. Tame pačiame numeryje pateikiamas ypač naudingas Helen Longino atsakymas.

rūšių nepastovumą[26]. Tad Dievo egzistavimo klausimu nei Darwinas, nei Newtonas nebuvo „objektyvūs" ar nešališki.

Naujasis istorinis žinojimas apie socialinį modernaus mokslo kontekstą atskleidė įdomią filosofinę problemą. Tiksliau sakant, socialinė mokslo istorija paaštrino filosofinę problemą, kuri egzistavo nuo XIX amžiaus pradžios – to meto mokslininkų samprotavimuose apie gamtą jau nebebuvo vietos Dievui kaip viską paaiškinančiam principui. O iki tol dauguma disciplinuoto žmogiškų ar gamtinių sąlygų tyrinėjimo autorių darydavo prielaidą, kad apie objektus galima žinoti reikšmingų ir teisingų dalykų, nes galiausiai tiesą garantuoja metafizinis ir metaistorinis lygmuo, Newtono Dievo lygmuo. Pasak jų, žmonės gali atrasti tiesą, kad ir kaip juos būtų nusilpninęs blogis ar nugrimzdimas į save, nes Dievas egzistuoja ir prižiūri gamtos ir žmonių pasaulį. Kitaip tariant, pirmieji Vakarų mokslininkai sugebėjo pripažinti, kad mokslas užėmė kokybiškai pranašesnę poziciją tiesos paieškoms, nes jiems buvo būdingas uolus teizmas bei savita judėjiškojo ir krikščioniškojo Dievo samprata, kuri leido įtvirtinti mokslą dieviškojoje santvarkoje. Jie savo dėsnius derino prie dieviškojo sutvėrimo, kurio tiesa visiškai pasikliovė. Anglijos protestantai ir Amerikos puritonai ypač įsidėmėjo Bacono reikalavimą pažinti Dievą per Jo Žodį ir darbus.

XIX amžiuje tokios pozicijos laikėsi ne tik ortodoksiškų pažiūrų tikintieji. XVIII amžiaus pabaigos panteistai ir materialistai, įskaitant Darwino senelį Erasmus Darwiną, kuris taip pat buvo ateistas, atliko įdomų lingvistinį ėjimą. Vyresnysis Darwinas teigė, kad Gamta yra Dievas, ir norėdamas pabrėžti savo mintį, žodį „gamta" rašydavo didžiąja raide. Taigi XVIII amžiaus ateistai vienu ypu (arba vienu žodžiu) sugebėjo išsaugoti tiek metafizinį, tiek fizinį lygmenis. Gamtai jie suteikė visus transcendentinius požymius, kurių dėka XVIII amžiuje mokslinė tiesa ir jos paieškai būtinas objektyvumas tapo įmanomas.

[26] Naudinga diskusija apie Darwiną ir daugelį filosofinių problemų, kurias iškelia socialinė mokslo istorija, pateikta kn. David L. Hull. *Science as a Process: Evolutionary Account of the Social and Conceptual Development of Science.* – Chicago, 1988. – P. 1–37.

Tuo tarpu XX amžiuje mokslinėse (tiesą sakant – ir politinėse) diskusijose tiesos nebebuvo galima paaiškinti apeliuojant į Dievą ar Gamtą. Iš esmės metafizinis pagrindas, kurį perdavė pirmosios moderniosios teologijos – ar netgi senasis panteistinis materializmas – buvo sumaniai atskirtas nuo esybės, sudariusios sąlygas jį sukurti. Praeityje žmonės galėjo atrasti absoliučią Tiesą, kadangi tai jiems garantavo Dievas (ar Gamta). Nors šiuolaikiniai politikai ir gali pamaldžiai šauktis Dievo, tačiau jeigu koks nors kandidatas rinkėjams išdrįstų teigti, kad ekonominio nuosmukio pabaigą nulėmė jo maldos Dievui, jis būtų išvytas pro duris. Taip pat ir mokslininkas, tvirtinantis, kad Dievas atskleidė kvarkų egzistavimą, vargiai galėtų skelbti savo darbus. Tad šiuolaikiniai žmonės negali grįžti į XVII amžių ir įtikėti Newtono Dievą vien tik tam, kad išvengtų reliatyvizmo. Newtono Dievas pranyko visiems laikams; kad ir kaip būtų paradoksalu, jį paneigė jėgos, kurias išlaisvino Newtono mokslas.

Socialinė mokslo istorija priskirtina prie pagrindinių veiksnių, pagreitinusių vienos tvariausių Vakarų pasaulio absoliutinių tiesų žlugimą. Tačiau panašiai kaip istorinės Vakarų mokslo studijos, socialinė mokslo istorija nesusilaukė didesnio atgarsio, o jos įžvalgos tesukėlė tik sporadiškas diskusijas filosofinėje mokslo literatūroje. Mokslo istorija ne tik netapo pagrindine valstybės piliečių išsimokslinimo atrama – ji pavirto specializuotu kursu, kuris sudomina tik nedaugelį studentų. Naujieji departamentai buvo maži, o iš jų „klientų“ nebuvo reikalaujama studijuoti mokslo istorijos (o iki 1970 metų, tiesą sakant, – išvis ką nors studijuoti); neatsitiktinai studentai vietoj kurso *Nuo Galileo iki Einstaino* pasirinkdavo, pavyzdžiui, fiziką poetams. Panaši padėtis yra ir Amerikos koledžuose, kur pačiu mokslu susidomi vis mažiau studentų.

Reliatyvizmo sugrįžimas

Nuo XX amžiaus septintojo dešimtmečio Amerikos universitetuose imta kurti ištisus mokslo ir technologijos istorijos departa-

mentus, ir kasmet mokslo istorijos ir filosofijos daktaro laipsnis būdavo suteikiamas apytiksliai trisdešimčiai doktorantų[27]. Profesionalizacija ir demokratizacija bei padidėjęs socialinės mokslo istorijos finansavimas iš Nacionalinio mokslo fondo nulėmė socialinę mokslo dalyko kryptį. Visi šie pokyčiai pokariniuose Amerikos universitetuose skatino atsisakyti švietimo pasitikėjimo herojiniu mokslu, kuris vyravo nuo XVIII amžiaus. Paskutiniame XX amžiaus ketvirtyje iš Švietimo epochos atėjusi nesuinteresuotos, išlaisvintos ir nešališkos tiesos, nugalinčios prietarus ir tamsą, vizija nebeatrodė tinkama ar netgi tikėtina. Veiksmingi iššūkiai mokslo neutralumo atžvilgiu galiausiai sugriovė naivų pasitikėjimą juo. Kritikai mokslą ir technologiją vertino ne kaip žmonijai tarnaujančią veiklą, o kaip dalykus, kurių turinys išreiškė vyriausybinių rėmėjų interesus, karinių projektų reikmes ir apskritai kalbant Vakarų vyrų poreikius (moterims tyrimų laboratorijose dažniausiai neatsirasdavo vietos).

Istorikai, kuriuos irgi paveikė toks nusivylimas universitetinėmis mokslo pretenzijomis, artėjant XX amžiaus septintajam dešimtmečiui atsigręžė į Vakarų mokslo istoriją; tai, ką jie išvydo, visiškai neatitiko iki tol vyravusių įsitikinimų. Pačiuose herojinio mokslo pagrinduose jie aptiko vyriško dominavimo idėjas bei šališkas nuostatas moterų ir neeuropiečių atžvilgiu[28]. Pavyzdžiui, XVIII amžiuje Europos valstybių kolonijose istorikai surado mokslininkų ir gydytojų, kurie buvo pasirengę taikyti savo metodus ir gydymo būdus vien tam, kad galėtų kuo veiksmingiau išnaudoti savo vergus (ir visa tai – Švietimo epochoje!)[29]. Be to, reikėjo įver-

[27] *Survey of Earned Doctorates, Sponsored by Five Agencies: National Science Foundation (NSF); National Institutes og Health (NIH); U. S. Department of Education (USED); National Endowment for the Humanities (NEH); and the U. S. Department of Agriculture (USDA); and conducted by the National Research Council (NRC)*; šią apžvalgą galima gauti Nacionalinėje tyrimų taryboje Vašingtone. Ji apima laikotarpį nuo 1940 m. iki dabarties ir atskleidžia, kad iki 1967 m. mokslo istorijos daktarai buvo skaičiuojami kartu su istorijos daktarais; nuo tol kasmet mokslo istorijos daktaro laipsnis buvo suteikiamas mažiau nei trisdešimčiai doktorantų.

[28] Londa Schiebinger. *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. – Cambridge, Mass., 1989.

[29] James E. McClellan III. *Colonialism and Science: Saint Domingue in the Old Regime*. – Baltimore, 1992. Tarp vergų savininkų buvo karalius ir daugelis dvasininkų.

tinti ir šio amžiaus baisybes. Iš naujų trečiojo reicho Vokietijos mokslo tyrinėjimų paaiškėjo dar didesnį nerimą keliantis paradoksas. Nors anksčiau nešališko mokslo šalininkai teigdavo, kad visas nacių mokslas buvęs pseudomoksliškas, tačiau istoriniai tyrimai parodė, jog naciai turėjo savų gamtos ir socialinių mokslų, kurie tarnavo ideologiniams ir kariniams režimo poreikiams iki pat jo galo[30]. Pasirodė, kad nacių mokslas buvo tiek gana geras moksliniu požiūriu, tiek visiškai nepriimtinas politine ir moraline prasme. Kai kurie kritikai cinikai netgi mėgino teigti, kad antrąjį faktą nulėmė pirmasis.

Šias įžvalgas apie nacių mokslą papildė nauja informacija apie mokslo ir technologijos padėtį buvusioje Tarybų Sąjungoje. Staiga XX amžiaus pabaigoje pasaulis išvydo sąlygišką šios šalies atsilikimą. Kaip ištikimi herojinio mokslo šalininkai, – kurių manymu, netgi marksizmas yra mokslinis, – sovietai sukūrė didžiausią pasaulyje mokslinį ir technologinį kompleksą ir vis tiek „sugebėjo" atsilikti pramoniniu ir aplinkosauginiu požiūriu[31]. Tad neišvengiamai darytina išvada, jog pažanga, kurią teigė herojinis mokslo modelis, paprasčiausiai neatitinka tikrovės. Kaip išeitį iš šios padėties Stipriosios programos atstovai, arba socialiniai konstrukcionistai, siūlė reliatyvizmą; tačiau nors dauguma mokslo istorikų ir filosofų pripažino socialinio konteksto ir socialinio kontekstualizavimo svarbą, jie nemanė, kad reliatyvizmas galėtų tinkamai paaiškinti mokslo tiesas. Sprendimas, kuris atrodė priimtiniausias, buvo siejamas su pastangomis suvokti mokslo, mokslininkų ir mokslinių tekstų istoriškumą, drauge pripažįstant racionalių ir socialinių procesų sąsajas.

Internalistų ir eksternalistų karo ir socialinio konstrukcionalizmo reikšmė liko neįvertinta (ar nepastebėta) kitų istorijos sričių – hermeneutikos, ir ypač teorijos, novatorių. Iš pirmo žvilgsnio neatrodė, kad sovietinių fizikos arba garo variklių ir turbinų istorija būtų kuo nors naudinga žmonėms, skaitantiems

[30] Alan Beyerchen. „What We Now Know About Nazism and Science" // *Social Research*, 59 (1992): 615–641.

[31] Apie kontekstą žr. kn. Paul R. Josephson. *Physics and Politics in Revolutionary Russia*. – Berkeley, Calif., 1991.

Sartrą, vėliau Faucoult ir postmodernistus. Tačiau tie teoretikai, kurie teigia, kad mokslas yra unikalaus universalinio ir hegemoninio Vakarų diskurso dalis, tinkamai neįvertina mokslo galimybių ir jo reikšmės. Siekiant išsivaduoti iš šabloniškų vertinimų, galbūt galima drauge su feminizmo atstovėmis teigti, kad „metodo ir jo technologijų objektas yra *ego cogito* – vyras istorijoje"[32]. Tuo norima pasakyti, jog dekartiški tiesos paieškos receptai pirmiausia buvo pateikti vyrams, todėl mokslinis žinojimas negali būti universalus. Kadangi abejojimo ir gamtos tyrinėjimo metodas, siekiantis atrasti praktiškam pritaikymui tinkamą žinojimą, buvo skirtas tik XVII amžiaus vyrams, vadinasi, XX amžiaus pabaigos moterys turinčios išsivaduoti iš šių konvencijų.

Reliatyvizmas nepadeda mums suvokti kai kurių metodų galios ir žinojimo, kurį tie metodai leidžia suformuluoti. Jo šalininkai neįvertina to, kad kartais laboratorijose dirbantys skirtingų lyčių žmonės, suvaržyti kalbinių normų, kultūros vertybių bei įsitikinimų sistemų, gali išspręsti konkrečią problemą taip, kad prie jos vėliau nebereikia grįžti. Pavyzdžiui, Newtonas, kuris bijojo, kad neįsigalėtų ateizmas ir neišnyktų religingumas, puoselėjo barokinę metafiziką ir šalia mechanikos ir optikos praktikavo alchemiją, vis dėlto sugebėjo pateikti tokią savo įsitikinimams ir vertybėms neprieštaraujančią fizinę ir matematinę formuluotę, kuri visų kultūrų žmonėms tapo žinoma kaip visuotinis traukos dėsnis.

Turbūt herojinis mokslo modelis tam tikra prasme skatino šiuolaikinį reliatyvizmą, nes jo herojinė mokslinio racionalizmo koncepcija tarnavo daugeliui šeimininkų ir jis buvo naudojamas siekiant nustatyti tiesos standartus bei pagrįsti iš esmės savitikslį imperinį tikėjimą Vakarų pasaulio ir vyriško prado pranašumu. Absoliutūs mokslinės tiesos gynėjai manė, kad jeigu jau herojinis mokslas yra neįmanomas, tai reliatyvizmas esanti vienintelė logiškai pagrįsta pozicija. Kad ir kaip būtų ironiška, senieji pozityvistai turi nemažai bendra su naujaisiais postmodernistais re-

[32] Alice A. Jardine. *Gynesis: Configurations of Woman and Modernity.* – Ithaca, N. Y., 1985. – P. 73.

liatyvistais. Ir vieni, ir kiti operuoja absoliutinėmis reikšmėmis ir neturi supratimo, kaip dažnai netoliaregiški žmonės, – kurių tapatybė gali būti visiškai svetima paties vertintojo tapatybei, – po gaivališkų, ideologiškai motyvuotų, egoistiškų intervencijų atranda realias tiesas. Ir absoliutistai, ir reliatyvistai pasijunta nepatogiai, kai jiems tenka tuo pat metu įvertinti ir žmogiškojo pažinimo istoriškumą, ir jo sėkmę.

Didėjant istorikų nusivylimui mokslinės istorinės tiesos modeliu, nemažo atgarsio susilaukė pasiūlymas suderinti istorikų „Stipriosios programos" versiją ir filosofinį reliatyvizmą. Tačiau tokiu būdu suformuluotas reliatyvizmas negali tinkamai spręsti problemų, susijusių su istorinės tiesos paieška, ir įvertinti priežastinių aiškinimų ir pasakojimų poreikio. Vėlgi reliatyvizmas, kuris vengia aptarinėti mokslo tiesų egzistavimo klausimą, neatitinka ir istorikų poreikių. Kiekvieną kartą, kai žmonės pasuka reliatyvizmo keliu, kelias aptemsta ir tunelio gale dingsta šviesa.

Tiesa be didvyrių

Socialinė mokslo istorija teigia, kad žinojimą žmonės kuria laike ir erdvėje. Tokiu būdu atskleistos tiesos neleidžia pasiekti transcendencijos, kurią, kaip manė Newtonas, gali atskleisti jo mokslas. Šis apribojimas suvaržo mokslą; jis praranda savo herojiškumą ir didingumą, tačiau išlieka racionalus ir galingas. Tiesą sakant, neherojinės tiesos turi netgi savo filosofinių šalininkų. Jau nuo XIX amžiaus pradžios, kai buvo išspausdinti vokiečių filosofo Hegelio raštai, vakariečiai sugeba apibrėžti tokią žmogiškąją situaciją, kai tiesa pasireiškia istorijoje, o žinojimo formas joje išranda nuo laiko visiškai priklausomi žmonės, kuriems didelę įtaką daro socialinis bei gamtos pasaulis.

Kai buvo atskleistas istorinis mokslo kontekstas, jis pasirodė esąs žmonių kūrinys; mokslas virto paieška, kuri nesuteikia transcendencijos. Nepaisant to, kuo tikėjo Newtonas ir netgi Hegelis, nebebuvo galima apeliuoti į dievus. Tačiau Popperis taip pat klydo manydamas, kad dėl istorizmo įtakos reliatyvizmas tampa

neišvengiamas. Vis dėlto mokslines revoliucijas gali paskatinti tiek iškilusios techninės problemos, *tiek* ideologijos; ir praeityje, ir dabar abu veiksniai gali vienas kitą papildyti.

Mokslo šalininkai dažnai koneveikia mokslo istorikus, nes, jų nuomone, istorinė rekonstrukcija teigia mintį, esą mokslas negali pateikti tinkamos praktiškos tiesos. Mokslo gynėjai mano, kad socialiniai istorikai yra naujieji reliatyvistai, neigiantys galimybę suformuluoti dėsnius, kurie gana tiksliai atspindėtų gamtoje vykstančius procesus. Tačiau jie daro klaidingą prielaidą, jog istorikams yra būdinga tai, kas šiek tiek ironiškai vadinama absoliučiu reliatyvizmu (kaip priešingybė metodologiniam reliatyvizmui). Reliatyvizmo metodas grindžiamas Descartes nuoroda: „Aš imitavau skeptikus, kurie abejoja tik abejonės dėlei..., siekdamas rasti uolą ar molį“[33]. Pagal šį metodą skepticizmas ar reliatyvizmas tampa tik priemone tinkamesnei tiesai rasti. Kitaip tariant, norėdamas imtis mokslo istorijos, istorikas privalo suspenduoti savo įsitikinimus; besąlygiškai pripažįstant Newtono teisumą gana keblu užduoti klausimus apie tai, ką Newtonas manė darąs ir kodėl tai darė. Kaip tik atskleisdami istorinį bet kokio žinojimo sistemos, įskaitant mokslo, kontekstą, istorikai atranda, aprašo ir paaiškina praeitį. Tačiau argi ne mokslo metodai padėjo suformuluoti šiuolaikinių istorikų veiklos principus? Kai kas gali teigti, kad taikydami savo kritinius metodus, ypač mokslo pretenzijoms į tiesą, šiuolaikiniai istorikai tapo nedėkingąja paderme.

Kaltinimų dėl nedėkingumo nevertėtų lengvabūdiškai atmesti. Stebėdami įvairių rūšių šiuolaikinio totalitarizmo puolimą prieš tiesos ir objektyvumo paiešką, kai kurie žmonės padarė išvadą, kad, mokslą grąžinus į istorinį kontekstą, būtų paneigtos mokslo tiesos ir pasiekimai. Tačiau tam, kad visapusiškai suvoktų egzistuojančią problemą, istorikui neprivalu pritarti tokiai išvadai. Turint omenyje šiuolaikinio mokslo statusą ir pasiekimus, mokslo reliatyvizacija turėtų tapti pagrindiniu tikslu tiems, ku-

[33] René Descartes. *Discourse on Method and The Meditations.* – New York, 1968. – P. 50.

13.-1126

rie siekia destabilizuoti tiesos paiešką ir objektyvumo statusą. Kadangi jau nuo Švietimo epochos laikų ir istorijos studijos, ir visas Vakarų švietimas buvo susietas su mokslu, herojinio mokslo sunykimas yra reikšmingas visiems istorikams. Kai paneigiama galimybė nustatyti tiesą, atsiranda reliatyvizmas, kuris nebeleidžia tinkamai įvertinti ir pasirinkti iš egzistuojančių moralinių sistemų. O Newtono Dievo mirtis sudarė sąlygas iškilti epistemologiniam ir moraliniam reliatyvizmui; tiesą sakant, abi šios reliatyvizmo formos tapo netgi madingos.

Tačiau reliatyvizmas nėra vienintelė galima išeitis. Tai, kad mokslas (kaip ir bet kas kita) turi istoriją, dar nereiškia tiesos sunykimo; vis dėlto tai rodo, jog XIX amžiaus filosofai pervertino mokslo galias, o paskui jam siekė prilyginti ir istoriją. Būtina pripažinti, kad neegzistuoja tokia mokslinė istorija ir netgi toks mokslinis mokslas, kaip jie buvo suprantami XIX amžiuje. Nepaisant to, kai kuriuos dalykus įmanoma pažinti daugmaž teisingai – istorija ir mokslas kaip tik tai ir siekia daryti. Atsižvelgdami į tiesos ir reliatyvizmo problemas, iškilusias šio amžiaus pabaigoje, istorikai nebegali vaizduoti, kad viskas yra taip kaip buvę. Būtina iš naujo apmąstyti tiesos ir objektyvumo sampratą. Susidūrę su tuo, kas yra žinoma apie socialinės ir mokslinės srities sąveiką, mokslo filosofai sunkiai braunasi per patį problemų tankumyną; kaip tik taip turi elgtis ir istorikai bei mokslininkai.

Filosofai gali pagelbėti istorikams diskutuoti apie reliatyvizmą. Dauguma jų žengė už pozityvistų ir socialinių konstrukcionistų dichotomijos. Jų požiūris į tiesos paieškos problemą yra aktualus bet kokiam dalykui, kuris yra priverstas ne tik suvokti, kad žmogiškasis žinojimas yra socialus, lytiškai angažuotas, egzistuojąs laike ir išreikštas kalbinėmis priemonėmis, bet ir priimti su tuo susijusį reliatyvizmo iššūkį. Istoriniais tyrimais besiremiantys filosofai, pavyzdžiui, teigia, kad socialinis mokslinės veiklos pobūdis yra neatskiriama jo dalis, o ne paprasčiausiai dažno dalyvavimo konferencijose padarinys. Kitaip tariant, moksliniam tiesos ieškojimui socialinis veiksnys yra būtinas, nes „mokslinio pažinimo negalima redukuoti į individo žinojimą ir aiškinti jį per individualistinius procesus, t. y. teig-

ti, kad mokslinis pažinimas – tai paprasta atskirų individualių žinojimų suma“[34].

Tačiau tokiomis socialinėmis įžvalgomis nesiekiama paneigti tiesų, kurios yra sunkiai atskleidžiamos po racionalių tyrinėjimų ir karštų mokslinių kovų (net jeigu pasirodo, kad tos kovos iš esmės yra asmeninės, primenančios Newtono diskusijas su Descartes). Jos greičiau simbolizuoja atnaujintą objektyvumo sampratą ir skatina atkreipti dėmesį į tai, kaip kompleksiškai funkcionuoja protas. Tos tiesos leidžia suprasti, kad objektyvybė ne paprasčiausiai slypi žmoguje, bet yra pasiekiama per kriticizmą, ginčus ir mainus. Toks mokslas, koks jis yra žinomas nuo XVII amžiaus, yra neatsiejamas nuo kumuliatyvinio bei konkurencinio – ir todėl kartais ideologiško ir socialinio proceso. Kriticizmas skatina objektyvumą ir tuo stiprina racionalaus tyrinėjimo pagrindus. Objektyvumas – tai ne pozicija, kurią galima pasiekti gryna valios jėga, ir ne būdas, kuriuo dauguma žmonių dažniausiai sprendžia kasdienes savo problemas. Jį greičiau reikėtų sieti su socialinių interesų, ideologijų ir socialinių konvencijų susidūrimu disciplinuotoje žinojimo paieškoje, kuri yra orientuota ir į objektą. Šias paieškas nuolat skatina tiesos, atskleidžiamos laike – temporaliniame procese, kurį amžiams išsaugo atmintis ir istorija.

Socialinį mokslinių tyrimų pobūdį pabrėžiantys mokslininkai tiesiogiai remiasi Vakarų demokratinių tradicijų ir institucijų istorija, nes tik pilietinėje visuomenėje atsirado gana laisva socialinė erdvė diskusijoms ir mokslinei konkurencijai. Šiuo požiūriu aktualūs yra ir kiti švietimo palikimo aspektai. Hermeneutika – tikrovės interpretavimo per tekstus menas – yra tiek mokslinei, tiek istorinei tiesos paieškai. Ji egzistuoja pačiame moksle – mokslininkai objektams suteikia prasmę bei patys yra priklausomi nuo lingvistinių konvencijų ir diskurso. Netgi eksperimentinis ir empiriškas žinojimas turi būti išreikštas kalbomis, kuriomis galima perteikti tiek teorines prielaidas, tiek socialines vertybes, kitaip tariant, „prieš aptariant faktus juos būti-

[34] Helen E. Longino. *Science as Social Knowledge: Value and Objectivity in Scientific Inquiry.* – Princeton, N. J., 1990. – P. 231.

na įvardyti"[35]. Tačiau visa tai neturėtų paneigti galimybės prasmingai ir teisingai kalbėti apie pasaulį. Nepaisant problemų, susijusių su kalba ir kalbinėmis konvencijomis, pati gamta – ar tai būtų planetos, ar mikrobai – vis tiek yra reali, egzistuojanti anapus proto bei nuspėjamai funkcionuojanti net ir tuo atveju, jeigu to nebūtų įmanoma išreikšti žodžiais[36]. Pavyzdžiui, antrąkart susidūrus su judančiu objektu galima išvengti triukšmo, tačiau ne inercijos dėsnio.

Pagal šią filosofinę poziciją ir mokslininko, ir istoriko kalba aktyviai dalyvauja kuriant žinojimą. Vartodamas žodį „materija", Newtonas iš pradžių greičiausiai turėjo galvoje darinį be gyvybės ar valios, ir tik po to jam atėjo mintis apie visatoje funkcionuojančią atskirą dinamišką gravitacinę jėgą. Žodžius „jėga", „visata", „Dievas" jis taip pat greičiausiai suvokė savitai, kitaip nei šiais laikais. Tačiau nors ir atsisakydami niutoniškos nuostatos, esą materija yra „šiurkšti ir kvaila", XX amžiaus žmonės vis tiek gali suvokti ir studijuoti visuotinės traukos dėsnį. Arba imkime Darwino pavyzdį. Kai Darwinas susidūrė su duomenimis apie jau išnykusias rūšis, natūraliosios atrankos principas jam atėjo į galvą iš dalies dėl to, kad jis turėjo progą stebėti nuožmią kovą dėl būvio to meto socialiniame pasaulyje, kuris jam pačiam buvo toks palankus.

Nė viena iš šių istorinių įžvalgų nesumenkina evoliucinės biologijos ar Newtono mechanikos tiesų: jos teikia galimybių iš istorinės perspektyvos pažvelgti į tiesos kūrimo procesą. Kad ir kaip žmonės būtų priklausomi nuo laiko ir kalbos, jų sunkiai atrastos tiesos gali tapti didele paguoda. Niūriausiomis šio amžiaus akimirkomis jos daugelį žmonių gelbėjo nuo nevilties. Norint atskleisti bet kokio laiko tarpsnio istorinį kontekstą, negalima paaukoti tiesų, kurias žmonės tuo metu atrado. Tiesą sakant, istorinė kontekstualizacija yra sietina su būtinybe vadovautis tų

[35] Joseph Rouse. *Knowledge and Power: Toward a Political Philosophy of Science.* – Ithaca, N. Y., 1987. – P. 47.

[36] Žr. Charles S. Peirce. „Critical Review of Berkeley's Idealism" // Kn. *Values in a Universe of Chance: Selected Writings of Charles S. Peirce*, ed. Philip P. Wiener. – New York, 1958. – P. 84.

žmonių pastangomis bei ieškoti kitų žinojimo formų, įskaitant istorinį žinojimą.

Kaip tik ši paieška paskatino puolimą prieš absoliutinį herojinį mokslą, kurį XX amžiui perdavė šio mokslo šalininkai iš praėjusių amžių. Atsižvelgiant į mokslo ir technologijos vaidmenį karo pramonėje, pokario epochoje buvo tiesiog privalu kritiškai išnagrinėti ir iš naujo įvertinti pačią mokslo prigimtį. Bet kokia žinojimo sistema, kuri turi tokios galios, bet kokia vyrų (ar moterų) grupė, valdanti tokius išteklius, – kurių dalis yra slaptai saugoma nuo visuomenės akių, – turėjo būti ištirta ir įvertinta. Tad herojinis mokslas tapo negailestingosios kritikos objektu. Tačiau kad ir kaip tai atrodytų keista, būtent šiuolaikinės įžvalgos apie neherojinį ir itin socialų mokslinės veiklos pobūdį leidžia ir toliau vertinti mokslą kaip viso pažinimo projekto pagrindą. Švietimo epochoje atsiradusios demokratinės visuomenės gyvybingumas priklauso nuo tos visuomenės sugebėjimo apibrėžti mokslo vietą, skatinti žmonių pastangas laisvai ir sėkmingai samprotauti apie objektus, esančius už proto ribų, drauge pripažįstant socialinį ir ideologinį viso žinojimo pobūdį.

◇ 6 ◇

Postmodernizmas ir modernybės krizė

Nuo XX amžiaus septintojo dešimtmečio naujosios istorijos mokslo tendencijos bei platesnės socialinės bei politinės transformacijos skatino nuvainikuoti daugelį nusistovėjusių absoliutinių tiesų apie amerikiečių tautą ir apie herojinį mokslo modelį. Socialiniai istorikai ėmė kvestionuoti amerikiečių vienybę, pasakodami apie konfliktuojančias etnines ir rasines grupes, kurių istorinės patirtys vargu ar buvo suderinamos su pasakojimu, šlovinančiu iš esmės baltųjų protestantų valstybę. Be to, vis daugiau naujųjų socialinių istorikų kritikavo optimistišką pasakojimą apie savimi pasitikintį, iniciatyvų individą, kuris pats – ir tik pats – priima sprendimus ir tuo prisideda prie kapitalistinės Amerikos ekonomikos stiprybės. Panašiai socialinės mokslo istorijos įtikinamai pademonstravo, jog netgi mokslo didvyriai ir genijai buvo itin priklausomi nuo savo gyvenamojo meto socialinių ir politinių procesų. Pavyzdžiui, Newtonas ir Darwinas nebūtų galėję suformuluoti tokio universalaus masto teorijų, jeigu jie nebūtų vadovavęsi įvairiais religiniais, politiniais ir socialiniais interesais. Staiga paaiškėjo, kad mokslas, kaip ir pati tauta, yra prasmingas tik konkrečiame socialiniame kontekste.

Kaip ir galima buvo tikėtis, socialinių istorikų iššūkis Amerikos (o ir apskritai visų Vakarų) pasitikėjimui savo galiomis išprovokavo dešiniųjų politikų reakciją. Tie, kurie laikosi tradicinio požiūrio į Amerikos istoriją ir Vakarų kultūrą, koneveikia naująją istorikų kartą už tariamą jų cinizmą nacionalinių ir va-

karietiškų vertybių atžvilgiu. Jie teigia, kad kritiškai nusiteikę naujieji istorikai nebegalėjo papasakoti pamokomos nacionalinės epopėjos ir atskleisti transcendentiškųjų Vakarų vertybių. Pavyzdžiui, Gertrude Himmelfarb piktinosi tuo, jog socialiniai istorikai „nuvertino politikos sferą", tuo sumenkindami istoriją ir netgi patį protą. Ji teigė, kad „revoliuciją disciplinoje" įvykdę socialiniai istorikai kėsinosi į racionalumą, – neatsiejamą istorijos elementą, – pabrėždami iracionalias ir neracionalias gyvenimo struktūras – nuo ekonominių leidėjų interesų iki paprastų žmonių valgymo įpročių – o ne „konstituciją ir įstatymus, leidžiančius žmonėms racionaliai tvarkyti savo reikalus"[1].

1988 metais kongresui buvo pateikta ataskaita, kurioje Nacionalinio humanitarinių mokslų fondo pirmininkė Lynne V. Cheney, kalbėdama apie istoriją studijuojančių studentų skaičiaus sumažėjimą, dėl to kone apkaltino pačią socialinę istoriją. Ji teigė, esą studentai daugiau nebesuvokia istorijos studijų svarbos, nes didėjanti dalykų specializacija ir susidomėjimas kiekybiniais metodais – socialinės istorijos plėtrai gyvybiškai svarbūs reiškiniai – skatina paneigti bendro švietimo tikslo būtinybę. Lynne V. Cheney padarė išvadą, kad „krizę" humanitariniuose moksluose ir „izoliaciją" bei „sumaištį" tarp humanitarų nulėmė šios srities politizacija. Humanitarinių mokslų atstovai netgi ėmė „įrodinėti, kad tiesa, grožis ir tobulybė yra ne amžini dalykai, o greičiau pereinamosios sąvokos, priemonės, kurias įvairios grupės naudoja, idant įteisintų savo „hegemoniją"[2]. Tad socialinę istoriją ji apkaltino dėl bendrosios polemikos Vakarų kultūros klausimais.

Tokio pobūdžio kritika skaudi, bet ne žlugdanti. Socialinė istorija buvo pagrįsta kiekybinių aspektų iškėlimu: kuo daugiau yra žinoma apie paprastų žmonių, darbininkų, moterų ir vergų gyvenimus (arba apie mokslininkų vertybes ir įsitikinimus), tuo

[1] Gertrude Himmelfarb. *The New History and the Old.* – Cambridge, Mass., 1987. – P. 18–23.

[2] „Text of Cheney's „Report to the President, the Congress, and the American People" on the Humanities in America" // *Chronicle of Higher Education.* September 21, 1988. – P. A17–A23, citatos p. A18. Nuo tada istorijos studentų skaičius vėl ėmė didėti.

pasakojimai apie praeitį yra išsamesni. Socialiniai istorikai neneigė vyraujančių objektyvumo standartų ar nusistovėjusių normų; jie patys pasitelkė tuos standartus prieš tradicines interpretacijas, kurios neatsižvelgia į marginalines ir nepritampančias visuomenės grupes.

Socialiniai istorikai tikėjosi pateikti sudėtingesnį praeities paveikslą ir tuo praplėsti supratimą apie ją, tačiau bene labiausiai jiems rūpėjo atskleisti ankstesniųjų istorijų ribotumą. Iš esmės jie siekė pabrėžti tai, kad istorijos mokslas visada buvo smarkiai ideologizuotas. „Vienos Dievo tautos" istorija, pavyzdžiui, tarnavo ne visų, o tik kai kurių visuomenės grupių interesams, todėl Amerikos istoriją (ir Vakarų civilizacijos istoriją apskritai) galima interpretuoti kaip politinę valdančiojo elito propagandą. Naująja socialine istorija gali pasinaudoti (o kartais ir piktnaudžiauti) ir tie, kurie tvirtina, kad nebėra prasmės samprotauti apie bendrą nacionalinį naratyvą ir kad istorija neišvengiamai yra neišsami, politiškai angažuota, propagandinė ir netgi mitinė. Tad kad ir kaip atrodytų ironiška, socialinių istorikų darbai paskatino abejones dėl istorijos objektyvumo. Socialiniai istorikai, aistringai analizuojantys istorinius metraščius, tarsi iškasė duobę pačiam istorijos kaip mokslo dalykui.

Novatoriškomis socialinių istorikų įžvalgomis pasinaudojo postmodernistai – nauja kritikų grupė, kuri ėmė kvestionuoti apskritai visų socialinių mokslų objektyvumą. Jų kritika neapsiribojo ideologinio Amerikos istorijos ir Vakarų mokslo pobūdžio pasmerkimu – jie taikė į pačius istorinio ir mokslinio žinojimo pagrindus. Pats „postmodernizmo" terminas, plačiai paplitęs naujausiose kultūrinėse diskusijose tarp tradicionalistų ir jų oponentų, garsėja tuo, kad dažnai sunku yra pasakyti, ką jis iš tikro reiškia[3]. Kartais atrodo, jog mes visi esame postmodernistai; kitąkart – kad visuotinai vengiama tokio įvardijimo, kuris dažnai yra siejamas su nihilizmu ir kvailu pasipuikavimu*. Postmodernizmas

[3] Gera šios problemos apžvalga pateikiama kn. Pauline Marie Rosenau. *Post-modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads, and Intrusions*. – Princeton, 1992.

* Kai ir Jacques Derrida, ir Madonna yra laikomi postmodernistais, tai galite įsivaizduoti šios sąvokos apibrėžimo problemiškumą.

yra sietinas su trimis susijusiomis sąvokomis: „modernybe", „modernizmu" ir „poststruktūralizmu"; „modernybė" reiškia modernų, pramoninį ir miestietišką gyvenimo būdą; „modernizmas" – tai judėjimas mene ir literatūroje, siekiantis užčiuopti naujojo gyvenimo būdo esmę (kurią, pavyzdžiui, simbolizuoja dangoraižis); poststruktūralizmas yra modenybės prielaidų, vyraujančių filosofijoje, mene ir kriticizme nuo XVII–XVIII amžių, teorinė kritika.

„Postmodernizmo" terminu, kuris pirmiausia pasirodė mene (ypač architektūroje), buvo apibrėžiamos antimodernistinės meno formos. Architektai postmodernistai atmetė pragmatišką, veiksmingą, racionalistinį modernistinės architektūros funkcionalizmą, pirmenybę teikdami istorinėms, keistoms ir nenuspėjamoms formoms bei linijoms. Vėliau šis terminas paplito plačiau ir ėmė reikšti apskritai modernybės, kaip prielaidų apie pramonines ir technologines gyvenimo formas, kritiką. Kaip jau esame minėjusios, modernybė įkūnija vakarietiškų idėjų, įsigalėjusių XVIII amžiuje, visumą; su ja yra siejama naujoji istorijos periodizacija, kurioje yra išskiriami antikos, viduramžių, modernybės laikotarpiai. Moderniuoju vadinamas laikotarpis, kai protas ir mokslas triumfavo prieš Šventąjį Raštą, tradicijas ir papročius. Modernybė pagrįsta mintimi apie laisvai mąstantį ir veikiantį individą, kuris savo eksperimentais gali prasiskverbti prie gamtos paslapčių ir drauge su kitais individais sukurti tobulesnį pasaulį.

Savo pagrindiniu tikslu postmodernistai laikė esminę žinojimo objektyvumo ir kalbos stabilumo idėjų kritiką. Savaime suprantama, čia ne vieta kalbos teorijų istorijai ar pasakojimui apie poststruktūralizmo transformaciją į platesnį postmodernistinį kultūrinį kriticizmą[4], todėl stabtelime prie postmodernizmo iškeltų klausimų apie istorijos prasmę ir jos rašymo problemas. Siekdamos išlaviruoti tarp tradicinių kritikų ir postmodernistų, mes pasisakome už objektyvią ir atvirą istoriją, nors drauge pripažįstame būtinybę ištirti teorinius jos trūkumus.

[4] Esame dėkingos Gabriellei Spiegel už tai, kad ji mus paragino pagilinti mūsų supratimą apie skirtumus tarp poststruktūralizmo ir postmodernizmo. Būtina pažymėti, jog daugelis komentatorių šiuos reiškinius sutapatina, o kitų nuomone, jie yra radikaliai skirtingi. Žr., pavyzdžiui, Rosenau. *Post-modernism.* – P. 3.

Postmodernizmas yra linkęs kvestionuoti tikėjimą pažanga, moderniąja istorijos periodizacija ir individu kaip žinančiu ir veikiančiu subjektu. Pati asmens ego samprata, – kuri buvo tokia svarbi ir Švietimo epochos žmogaus teisių filosofijoje, ir istorikų pasakojimuose apie Amerikos lemtį, – atsiduria pavojuje, nes postmodernistai pranašauja asmeninės tapatybės fragmentaciją. Michel Foucault pateikė vieną įspūdingiausių „subjekto mirties" formuluočių, kuria paskelbė, kad pati žmogaus idėja yra „gana naujas išradimas", greitai pranyksiantis „kaip veidas, nupieštas ant jūros kranto smėlio"[5]. Postmodernistai teigia, jog asmens ego yra ideologinis konstruktas, mitas, palaikomas liberaliosios visuomenės, kurios teisės sistema grindžiama asmeninės atsakomybės idėja. Iškeldami šį argumentą prieš vieną ego – postmodernistai jį vadina „subjektu", norėdami pabrėžti jo nesavarankiškumą – jie, galbūt patys to nenorėdami, paneigia multikultūralizmo prielaidas. Kadangi be atpažįstamo ego nebūtų jokio poreikio rūpintis skirtingomis kultūromis, etnine savigarba ir nerimauti dėl žlugdomų tapatybių; be subjekto beprasmiška būtų kalbėti apie tapatybių politiką ar kultūrinės saviraiškos politiką.

Postmodernistiniai istorijos ir mokslo kritikai nuolat yra pasirengę pulti. Jie kritikuoja visa, kas susiję su modernumu. Postmodernistai teigia, kad genocidas, karai, ekonominiai nuosmukiai ir badas verčia abejoti pažangos neišvengiamybe, švietimo idėjomis ir protu, nors drauge jie besąlygiškai neigia galimybę sužinoti ką nors tikra apie minėtąsias negandas. Tiesą sakant, jie apskritai neigia bet kokio tikro žinojimo galimybę. Postmodernistai abejoja dabarties pranašumu ir bendrųjų pasaulėžiūrų – ar jos būtų krikščioniškos, marksistinės ar liberalinės – naudingumu. Kaip teigė Foucault, „kiekviena visuomenė turi savąjį tiesos režimą, savo bendrąją tiesos politiką"[6]. Postmodernistų nuomone, už ideologijos ribų tiesa neegzistuoja.

[5] Michel Foucault. *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences.* – New York, 1970. – P. 387.

[6] Michel Foucault. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, ed. Colin Gordon, trans. Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham, and Kate Soper. – New York, 1980. – P. 131.

Kadangi nuo XVIII amžiaus mokslas buvo Vakarų žinojimo pagrindas, jis, savaime suprantama, patraukė postmodernistų dėmesį. Kaip aiškino vienas kritikas postmodernistas, „modernistams ir struktūralistams mokslas buvo alfa ir omega, mokslą jie vertino kaip ... pagrindinę moderniojo laikotarpio duotybę"[7]. Pasak Foucault, „tokiose visuomenėse kaip mūsų tiesos „politinė ekonomija" yra sutelkta į mokslinio diskurso ir jį generuojančių institucijų formą; ją nuolat veikia ekonominiai ir politiniai veiksniai"[8]; o mokslo ir technologijos plėtotę lemia hegemoniški interesai. Mokslininkų pretenzijos į objektyvumą ir tiesą yra dalis intelektualinės ekonomijos, kurioje stoka *(paucity)* ir manipuliacijos yra neatsiejama tiesos paieškos dalis; pati tiesos paieška savo ruožtu yra beviltiškai įklimpusi diskursuose, kuriuos pačius generuoja šališkos institucijos.

Kiti postmodernistai abejoja, ar kognityvūs mokslo metodai gali būti neutralūs, kai tikrieji mokslininkų tikslai esti susiję su jų lytine priklausomybe, ideologiniais bei politiniais interesais. Jie teigia, kad mokslinių faktų objektyvumas pabrėžiamas dėl ideologinių priežasčių – tuo mokslininkai nori nuslėpti savo aktyvų vaidmenį atrenkant ir formuluojant faktus. Mokslines laboratorijas postmodernistai pirmiausia vertina kaip jėgos santykių ir politinių manevrų centrus ir drauge tvirtina išsklaidę „mitus, kurie anksčiau supo mokslą". Jie teigė, kad laboratorijoje nevyksta „nieko ypatinga, nieko nepaprasta, iš tikro nieko, kas turėtų kokią nors pažintinę naudą". Pagal šį požiūrį mokslinių laboratorijų funkcijas ir pobūdį iš esmės nulemia politinės programos. Paradoksalu yra tai, kad postmodernistai kaip tik istorikus ir

[7] F. R. Ankersmit. „Historiography and Postmodernism" // *History and Theory*, 28 (1989): 140.

[8] Foucault. *Power/Knowledge*. – P. 131. Gerokai subtilesnis, tačiau panašus požiūris pateikiamas kn. Steven Shapin ir Simon Schaffer. *Leviathan and the Air Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life*. – Princeton, 1985. – P. 333–343. „Manome, galima pateikti tris motyvus, kurie pagrįstų nuomonę, esą mokslo istorija užima tą pačią sritį, kaip ir politikos istorija... Politiniai procesai, reglamentavę santykius filosofinėje bendruomenėje, buvo tokie pat svarbūs, nes padėjo nustatyti taisykles, kuriomis privalo remtis visi besiimantys kurti autentišką žinojimą".

sociologus įpareigoja išsiaiškinti, kaip apskritai laboratorijos įgijo tiek daug politinės galios[9].

Norėdami pabrėžti savo abejonę dėl tikrovės, esančios už proto ribų, žodį „tikrovė" postmodernistai dažnai rašo kabutėse. Jų nuomone, jokia tikrovė negali išsilaisvinti *(transcend)* iš diskurso, kuriame ji yra išreikšta[10]. Mokslininkams gali atrodyti, kad disciplinuoti veiksmai laboratorijose – pvz., objektų stebėjimas pro mikroskopą ar teleskopą – priartina juos prie tikrovės, tačiau iš tiesų tuo būdu jie paprasčiausiai privilegijuoja savo kalbą, savo pačių susikurtas technologijas[11]. Ir nereikia nė sakyti, kad toks privilegijavimas sudarė sąlygas daugeliui mūsų amžiaus negandų. Pagal šį požiūrį vakariečiai ypač yra linkę klaidingai manyti, jog tikrovė esanti fiksuota ir pažini.

Kaip rodo ši trumpa apžvalga, postmodernistai iki šiol neišplėtojo bendros mokslo kritikos. Kai kas mano, kad postmodernizmas yra tik viena iš diskurso formų, todėl jis neturi jokių privilegijų, palyginti su kitais diskursais; kiti postmodernizmui priskiria tik informacinę funkciją ir atriboja jį nuo visuomeninių procesų ir diskusijų apie socialinį žinojimą. Ir apskritai patys postmodernistiniai kritikai labiau domisi istorija, ypač naratyvu ar netgi modernia paties laiko samprata. Kalbėdamas kaip Delfų orakulas, vienas postmodernistas pranašavo, esą ateityje „apibrėžtas ir darnus realizmo laikas taps nenusakomu postmodernistinės raštijos laiku". Tai reiškia, kad istorija paprasčiausiai išnyks, o „postmoderniškai sunaikinus istorinį laiką" žmogaus teisių idė-

[9] Bruno Latour. „Give Me a Laboratory and I Will Raise the World" // Karin D. Knorr-Cetina and Michael Mulkay, eds. *Science Observed: Perspectives on the Social Study of Science*. – London, 1983. – P. 161. Latour sakosi esąs „ne modernistas", tačiau jo poziciją sunku atskirti nuo postmodernizmo.

[10] Mari Sorri and Jerry H. Gill. *A Post-Modern Epistemology: Language, Truth and Body*. – Lewiston, N. Y., 1989. – P. 198.

[11] Kai kurie postmodernistai visiškai nekreipia dėmesio į santykį tarp mokslo ir visuomenės. Kaip teigia vienas postmodernizmo atstovas, mokslas paprasčiausiai pateikia informaciją; jis turi dominti ne filosofus ar istorikus, o politikus. Pasak jo, postmodernistas „mokslo atžvilgiu" [išlieka] tiek pat abejingas, kaip ir ... informacijos atžvilgiu ... mokslas ir informacija yra nepriklausomi studijų objektai, kurie veikia pagal savo pačių dėsnius". Ankersmit. „Historiography and Postmodernism". – P. 140–141.

ja, aiškiai apibrėžti mokslo dalykai, reprezentacijos politikoje ir mene galimybė bei informacinės kalbos funkcijos atsidurs pavojuje[12]. O tai jau yra nemažai!

Istorinės tiesos pobūdis, objektyvumas ir naratyvinė istorijos forma susilaukė griežtos postmodernistų kritikos. Jie teigė, kad laiko įvaldymo idėja tėra tik apgaulinga priemonė, padedanti įpiršti imperialistinę, vakarietišką istorinę sąmonę pavergtiems žmonėms, bet jokiu būdu neleidžianti rasti teisingų atsakymų, kurie padėtų ką nors sužinoti ar suprasti. Atitinkamai faktų įvaldymo idėja yra susijusi su klastingu prasimanymu apie visažinį istoriką, kuris – kaip ir „autorius" ar „mokslininkas" – tėra tik kapitalistinės Vakarų vaizduotės padarinys. Maža to, šie prasimanymai daro žalą – jie stiprina baltųjų vyrų hegemoniją moterų, kitų rasių ir tautų žmonių atžvilgiu. Postmodernistinė Vakarų istorijos samprata teigia, kad totalitarizmas yra sietinas ne su konkrečiais režimais ar vyriausybėmis, bet su visomis įmanomomis vyravimo formomis: „Istoriniai šio naujojo totalitarizmo vardai jau nebe Stalingradas ar Normandija (juolab ne Aušvicas), tačiau Niujorko Wall Street Dow Jones Average ir Tokijo Nikkei indeksai". Taigi pati vystymosi idėja yra teroro forma, o demokratiją nuo nacizmo skiria tai, kad ji paprasčiausiai atrodo „santūresnė"[13].

Galima paklausti, iš kur kyla ši neigimo aistra? Ar galima ją vertinti rimtai? Nesunku suprasti, kodėl įvykiai, prasidėję XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje, privertė suabejoti XVIII ir XIX amžiams būdinga neišvengiamos pažangos idėja. XX amžiaus patirtis rodo, kad mokslas ir technologija gali būti naudojami kurti mirties stovyklas ir atomines bombas taip pat lengvai, kaip ir norint apšviesti gatves, padidinti derlių ir pailginti gyvenimo trukmę; istorijos profesoriai gali darbuotis ne tik demokratinėms vyriausybėms, bet ir naciams, komunistiniams režimams bei dešiniesiems diktatoriams. Visa tai akivaizdžiai patvirtina, kad pats istorijos dalykas jos praktikų neapsaugo nuo politikos

[12] Elizabeth Deeds Ermarth. *Sequel to History: Postmodernism and the Crisis of Representational Time*. – Princeton, 1992. – P. 6, 7, 8.

[13] Jean-François Lyotard. Toward the Postmodern, eds. Robert Harvey and Mark S. Roberts. – Atlantic Highlands, N. J., 1993. – P. 159–162.

įtakos, o mokslo objektyvumas negarantuoja, jog mokslas bus naudojamas geranoriškiems tikslams. Tad pažanga galinti būti tarsi lazda su dviem galais.

Nors bendruosius nepasitenkinimo modernybe šaltinius nustatyti yra gana lengva, daug sunkiau perprasti postmodernistų argumentų logiką ir suvokti jų politinius interesus. Neatsitiktinai postmodernistų tikslai yra įtemptų diskusijų objektas. Postmodernistai yra linkę tikėti, kad visas žinojimas yra iš esmės politiškas, bet jų pačių politinės nuostatos gana neapibrėžtos ir paprastai praverčia kaip kritika, o ne kaip konkrečios teorinės gairės. Jų samprotavimai apie galią iki šiol kelia abejonių, nes du svarbiausieji postmodernizmo pirmtakai intelektualai – vokiečių filosofai Friedrichas Nietzcshe ir Martinas Heideggeris – pagarsėjo savo antidemokratiniais, antivakarietiškais ir antihumanistiniais pareiškimais bei, nors ir ne visada pagrįstai, buvo kaltinami antisemitizmu. Kaip žinoma, Hitleris citavo Nietzsches raštus savo rasinei ideologijai paremti, o Heideggeris pats įstojo į nacių partiją. Ir nors dauguma postmodernizmo teoretikų aiškiai atmetė profašistinius ir antisemitinius Nietzsches ir Heideggerio darbų motyvus, vis dėlto lieka abejonių, ar yra įmanoma taip paprastai atskirti susipynusias jų minčių gijas.

Mūsų nuomone, postmodernistai – tai smarkiai nusivylę intelektualai, kurie urmu atmeta marksizmą ir liberalųjį humanizmą, komunizmą ir kapitalizmą bei visas išsilaisvinimo viltis. Jie teigia, kad iš esmės visos vyraujančios ideologijos yra panašios, nes prisidengdamos samprotavimais apie mokslą ir tiesą jos iš tikro siekia disciplinuoti ir kontroliuoti žmones. Niekam nėra lemta išsivaduoti iš tokios kontrolės gniaužtų. Tad daugeliu atžvilgių postmodernizmas yra ironiška, galbūt net nevilties kupina pasaulėžiūra, kurios kraštutinės atmainos visiškai sumenkina tradicinės istorijos reikšmę. Antra vertus, postmodernizmas iškelia aktualius klausimus, susijusius su tiesos, objektyvumo ir istorijos problematika – klausimus, kurių negalima lengvabūdiškai atmesti. Juolab kad šie klausimai tik dar labiau sustiprina plačiai paplitusį įsitikinimą, jog XIX amžiaus mokslo ir istorijos modelius būtina kuo skubiau pertvarkyti.

Istorinė postmodernizmo kilmė

Žymiausi šių laikų postmodernizmo atstovai yra prancūzų filosofai Michelis Foucault (1926–1984) ir Jacques Derrida (1930–). Didelė postmodernizmo kriticizmo dalis gali būti siejama su šiais autoriais, o per juos – Nietzcshe ir Heideggeriu (tačiau tai jokiu būdu nereiškia, kad Foucault ir Derrida pritarė visoms mintims tų, kurie save vadina postmodernistais). Galima paminėti daugelį kitų (daugiausia prancūzų) poststruktūralistų ir postmodernistų vardų: psichoanalitikas Jacques Lacanas, literatūrinio kriticizmo atstovas Rolandas Barthes ir filosofas Jeanas Francois Lyotardas; tačiau kaip tik Foucault ir Derrida suformulavo pagrindinius postmodernizmo, ypač amerikietiškojo, – principus.

Abu filosofai augo sunkiais pokario metais – XX amžiaus penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo dešimtmečio pradžioje. Foucault ir Derrida nebuvo asmeniniai draugai, tačiau jie ėmėsi kurti bendrą intelektualinę programą, turėjusią platų tarptautinį atgarsį. Jų darbų dėka „poststruktūralizmas“ tapo jei ne buitine sąvoka, tai mažų mažiausiai įtakinga kategorija (nors abu mokslininkai ir atmetė beveik visas pastangas kategorizuoti). Šie autoriai neapribojo prancūzų intelektualų sluoksniais: Foucault dirbo Švedijoje, Vokietijoje, Tunise ir Kalifornijoje, o Alžyre gimęs Derrida dėstė įvairiuose Jungtinių Valstijų universitetuose.

Nepaisant labai skirtingų principinių nuostatų ir griežtos savitarpio polemikos, tiek Foucault, tiek Derrida siekė kvestionuoti esmines Vakarų socialinių mokslų prielaidas[14]. Jie neigė galimybę objektyviai atspindėti tikrovę ir siūlė „dekonstruoti“* individo, – kaip autonomiško, sąmoningo agento, – sampratą. Savo veikaluose derindami literatūrinį kriticizmą su filosofija (o Foucault atveju – ir su istoriniu komentaru), jie savo žvilgsnius nukreipė į Vakarų žmogų, anksčiau apibūdinamą kaip racionalų individą, kuris gali būti objektyvus ir kurio žinojimas atitinka

[14] Panašus požiūris į šiuos mąstytojus pateikiamas kn. Richard Wolin. *The Terms of Cultural Criticism: The Frankfurt School, Existentialism, Poststructuralism.* – New York, 1992. 3 dalis.

* Šį žodį išgarsino Derrida ir jo sekėjai.

gamtos ir visuomenės tiesas. Trumpai tariant jie užsipuolė visą švietimo projektą.

Pasisėmę įkvėpimo iš Nietzsches, Vakarų žmogų jie apibūdino kaip šių dienų Galileo, kuris yra supančiotas ideologinių virvių ir kuriam transcendencija esanti nepasiekiama, nes jis nepajėgus žengti į tikrovę, esančią anapus kalbos uždangos. Kadangi ironijos ir satyros kupiną Nietzsches viziją galima interpretuoti labai įvairiai, postmodernistai taip pat pateikia daugybę jo atskalūniškų raštų aiškinimų. Pats Foucault, pavyzdžiui, teigė, kad skaitydamas Nietzsches darbus jis patyrė „filosofinį šoką" ir „atradimą" – tačiau tuo jis beveik nesiskiria nuo daugumos Amerikos universitetų pirmakursių[15]. Tad Nietzsches įtaka gali būti ir stilistinė, ir literatūrinė, ir filosofinė. Foucault ir Derrida dažnai mėgindavo imituoti sudėtingą, aforistinį ir pilną užuominų Nietzsches rašymo stilių, nes, jų nuomone, toks stilius dera su pagrindiniu Nietzsches intelektualiniu argumentu apie tai, kad visos sąvokos galiausiai tėra iliuziniai akimirkos dariniai. Žinojimas, kaip teigė Nietzsche, yra išradimas, už kurio slypi valia valdyti.

Nietzsche vaizdavosi esąs radikalus filosofijos ironizuotojas ir amoralistas. Jis teigė, kad „be galo sudėtingas [vakarietiškų] idėjų statinys ... [buvo suręstas] ant netvaraus pamato, kuris plūduriuoja tekančiame vandenyje"[16]. Anot Nietzsches, žmonės neatskleidžia tiesos stebėdami gamtą; tiesa yra išrandama, ji nuolat kinta kaip upės vanduo. Todėl pretenzijos į tiesą tėra tik apgaulė tų, kurie turi valdžią. Kilmingos, teisingos ir geros yra tik tos vertybės, kuriomis rėmėsi antikos aristokratija; po to įvykusi krikščionybės revoliucija pažeidė nusistovėjusią tvarką ir sudarė sąlygas žemesniosioms klasėms apversti vertybių skalę. Krikščionybė, anot Nietzsches, nuolankiesiems, silpnesniems ir vargšams suteikė galimybę atsirevanšuoti. Pačios demokra-

[15] Cituojama iš James Miller. *The Passion of Michel Foucault.* – New York, 1993. – P. 67.

[16] Iš jo darbo „On Truth and Falsity in an Extra-Moral Sensce"; citata pateikiama kn. Alan Megill. *Prophets of Extremity: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida.* – Berkeley, 1985. – P. 52.

tinės tradicijos ištakose vertybių sistema buvo apversta, nes žmonių „banda" pasivadino tiesos arbitru ir įtvirtino krikščioniškąją „vergų" moralę.

Dažnai Nietzsches argumentai tampa kone amoralūs. Pavyzdžiui, *Moralės genealogijoje* jis teigė: „Tad atsigręžkime į faktus: „nugalėjo tauta – vergai", „prastuomenė", arba „banda", kad ir kaip juos vadintumėte, ir jei tai padarė žydai, tokiu atveju reikia pripažinti, jog nė viena tauta nėra turėjusi pasauliui svarbesnės istorinės misijos... Aš neneigiu, kad šį triumfą galima vertinti kaip ir savotišką kraujo užkrėtimą, nes jis pasibaigė rasių sumaišymu..."[17]. Galbūt nesuvokdami, kad tokie teiginiai yra gana pavojingi, kaip pademonstravo karti istorinė patirtis, kai kurie postmodernistai ėmėsi neatsakingai komentuoti tokius Nietzsches samprotavimus. Alice Jardine, pavyzdžiui, tvirtai teigia, kad „tik po skaudžių išgyvenimų XX amžiaus žmonės galiausiai įsisąmonina šokiruojančią Nietzsches mintį, jog Vakarų tiesa ir Vakarų pasaulio pastangos ją atrasti buvo siaubingos klaidos"[18]. Dar labiau kraštutinę hipotezę pateikė Jean-François Lyotardas, kuris teigė, kad „judėjų religijos ir Vakarų pasaulio – kiek pastarasis yra minėtosios religijos produktas – būdingų bruožų reikia ieškoti ne obsesyvinėje neurozėje, o psichozėje". Didelę savo darbo dalį Lyotardas skyrė kriticizmui, nagrinėjančiam „modernybės nykimo" *(defaillance)* ir „visų išlaisvinančių naratyvų žlugimo" problemas[19].

Postmodernistai, kaip ir Nietzsche, istoriją nori panaudoti prieš ją pačią; jie siekia sugriauti neabejotinus faktus ir absoliučias tiesas, kuriomis rėmėsi XIX amžiuje susiformavęs pozityvizmas ir humanitariniai mokslai. Foucault, pavyzdžiui, savąją istorijos versiją apibūdino Nietzschei būdingu stiliumi: pasak

[17] Cituojama iš F. Nietzsche. *The Birth of Tragedy and the Genealogy of Morals*, trans. Francis Golffing. – New York, 1956. – P. 169.

[18] Alice Jardine. *Gynesis: Configurations of Woman and Modernity*. – Ithaca, N. Y., 1985. – P. 148.

[19] Jean-François Lyotard. *The Lyotard Reader*, ed. Andrew Benjamin. – Cambridge, Mass. 1989, citata p. 102. Tame pačiame šaltinyje žr. „Universal History and Cultural Differences". – P. 314–323.

jo, istorija „išjudina tai, kas anksčiau buvo nepajudinama: suskaido tai, kas buvo vientisa; ... atskleidžia daugialypę tariamai vientisų dalykų prigimtį". Foucault išdidžiai paskelbė: „Aš gerai suprantu, kad tai, ką rašau, tėra tik beletristika". Nepaisant to, jis Nietzschei būdingu ironišku stiliumi tvirtino: „Nė nemanau teigti, kad beletristika yra už tiesos ribų *(hors vérité)*. Mano nuomone, yra įmanoma, kad fikcija funkcionuotų pačioje tiesoje..."[20] Tačiau Foucault niekada nenurodė, kaip reikėtų nustatyti šią „tiesą" arba koks galėtų būti jos epistemologinis statusas.

Įkvėpimo žengti „už tiesos ribų" buvo pasisemta ir iš Martino Heideggerio. Dėl sąsajų su šiuo filosofu postmodernizmui iškilo dar didesnių politinių problemų, nes Heideggeris priklausė nacių partijai ir dėl to visiškai neatgailavo, o tai vertė kvestionuoti politinę jo darbų prasmę. Kaip ir Nietzsche Heideggeris teigė, kad Vakarų filosofiją ir kultūrą yra apėmusi gili krizė. 1946 metais jis tvirtino, jog „istorija dabar skuba į savo pabaigą, o [mes esame] jos vėlyvieji svečiai". Heideggeris atmetė Švietimo epochos proto ir objektyvumo vertybes dar radikaliau nei Nietzsche. Savo esė, pavadintame „Štai Nietzsches Žodis: „Dievas mirė", Heideggeris rašė, kad „mąstymas prasideda tik tada, kai mes patiriame, jog tūkstantmečius garbintas protas yra atkakliausias mąstymo priešininkas".

Ne taip kaip Nietzsche, kuris bent jau kalbos studijose pritarė tam tikriems mokslinio metodo aspektams, Heideggeris atvirai užsipuolė mokslą už gamtos išnaudojimą. Anot jo, „technologinės manijos" apimtas šiuolaikinis žmogus gamtą, o drauge ir žmones, vertina iš grynos manipuliacijos pozicijų ir tuo išreiškia Vakarų „dvasinį smukimą"[21]. Heideggerio teigimu, „šiuolaikinis žemės ūkis – tai mechanizuota maisto pramonė, kuri iš esmės yra tokia pat kaip ir lavonų „gamyba" dujų kamerose ir naikinimo stovyklose, kaip šalių blokada ir badas, kaip atominių bombų gamyba"[22]. Su-

[20] Cituojama iš Megill. *Prophets of Extremity*. – P. 235, 234.
[21] Ten pat. – P. 145, 106, 140.
[22] Remiantis Wolin. *Terms of Cultural Criticism*. – P. 239, kurioje cituojama iš Wolfgang Schirmacher. *Technik und Gelassenheit*. – Freiburg and Munich, 1983. – P. 25.

sidūrę su tokia jo moraline pozicija (arba jos nebuvimu), daugelis pasmerkė Heideggerį už tai, kad jis propagavo *Gelassenheit* („tebūnie tai, kas turi būti") nuostatą. Akį rėžė tai, jog mechanizuotos žemdirbystės palyginimas su mirties stovyklomis buvo tiesiogiai susijęs su jo paties politiniais interesais – tai buvo samprotavimai buvusio nacisto, kuris niekada nepadarė atgailos už savo veiksmus XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje[23]. Už Heideggerio išpuolių prieš modernybę slypėjo bauginantis filosofo nejautrumas.

Nors Nietzsche ir Heideggeris priklausė skirtingoms epochoms, jie abu užsipuolė istoricizmą ir žmogų – pagrindinį istoricizmo dėmesio objektą. Jie teigė, kad istorija vystosi ne linijiniu būdu, po truputį atskleisdama tiesą laike; ji juda per atsitiktines krizes, pertrūkius ir žlugimus. Priežasties ir padarinio serijos neegzistuoja, tad priežastingumo sąvokos galima atsisakyti kartu su žmogiškuoju veiksniu ir socialine struktūra. Anot šių filosofų, modernybės mitą išradę istorikai negali tikėtis sugebėsią būti objektyvesni už bet kurį kitą socialinį mokslininką. Žmonės negali atsiriboti nuo objektų, kuriuos jie studijuoja; jie paprasčiausiai tiems objektams priskiria savo pačių vertybes. Šie mąstytojai ėmė abejoti ne tik šiuolaikine istorija, bet ir mintimi, jog žmogus yra autonomiškas, subjektyvia valia besivadovaujantis ir racionalus subjektas. Kaip teigė Foucault, Nietzsche žmogų *ir* Dievą nužudė „savo kalbos viduje"[24]. Heideggeris, kaip ir Nietzsche, tvirtino, jog mąstymas viską dar labiau supainioja ir aptemdo.

Foucault ir Derrida pritarė daugeliui šių samprotavimų apie istoriją, tačiau vargu ar galima juos vadinti Nietzsches ir Heideggerio mokiniais. Jie nepraktikavo nei tradicinės filosofijos, nei Nietzschei ar Heideggeriui būdingo filosofinio stiliaus. Foucault parašė keletą istorinių darbų apie beprotybę, mediciną, kalėjimus ir seksualumą ir t. t.; savo veikaluose jis siekė parodyti, kaip šiuolaikinį individą, arba ego, formuoja institucijų meto-

[23] Dėmesio verta Heideggerio filosofijos apžvalga pateikiama kn. George Steiner. *Martin Heidegger*. – New York, 1979.
[24] Cituojama iš Megill. *Prophets of Extremity*. – P. 101.

dai ir diskursai. Derrida rašė esė, kuriuose kritikavo mąstytojus nuo Platono ir Foucault teigdamas, esą juos visus varžė binarinės Vakarų metafizikos kategorijos: gėris–blogis, būtis–nebūtis, teisingumas–klaida, gamta–kultūra, kalba–raštas. Norėdamas atkreipti dėmesį į Vakarų literatūrinės ir filosofinės raiškos galimybių ribotumą, Derrida sąmoningai laužė priimtas rašymo normas savo neįprasta rašyba, nuolatiniu neologizmų srautu bei keistais pavadinimais (*Atvirukas: nuo Sokrato iki Freudo ir ne tik*; raŠymas, apipAvIdalinimas, anaLizė"). Abu autoriai pabrėžė kalbos padarinius arba tai, ką Foucault vadino diskursu. Anot jų, kaip tik diskursas kūrė žinojimą, o ne atvirkščiai. Taigi Foucault ir Derrida iškėlė prielaidą, kad galbūt pats tiesos ieškojimas yra didžiausia Vakarų iliuzija.

Kai kas gali tvirtinti, kad nei Foucault, nei Derrida neturėtų būti laikomi reliatyvistais, nes nė vienas jų nepripažįsta egzistuojant subjekto, turinčio subjektyvų požiūrį (reliatyvistas yra tik tas, kurio pozicija esanti reliatyvi kitų atžvilgiu). Jie abu siekė decentruoti subjektą, t. y. kvestionuoti įsitikinimą, jog kaip tik Ji ar Jis priima sprendimus ir ieško tiesos. Jie suabejojo visu švietimo projektu, kuris iškėlė autonomiško subjekto idėją. Nors ir vertindamas kai kurias XVIII amžiaus mokslininkų pastangas atrasti naujus žinojimo pagrindus, Foucault ragino sukilti prieš švietimo doktriną ir imtis praktinės proto kritikos, kuri „galbūt galiausiai paneigtų savąjį vertinimo objektą"[25]. Tad šių autorių kritika, nukreipta prieš subjekto ir kalbos idėjas, visokeriopai skatino skepticizmą (beišnykstančio) ego bei tiesos atžvilgiu.

Foucault nuomone, tiesa yra niekas kita, kaip diskurse besireiškianti valia valdyti, o Derrida abejojo tuo, kas vadinama „tiesa", paieška, samprotaudamas apie begalinį žaidimą signifikantais. Nors jų požiūriai buvo radikaliai skirtingi, o kai kuriais atžvilgiais – ir priešingi, abu jie siekė dekonstruoti tiesą kaip vakarie-

[25] Žr. Michel Foucault. „What Is Englightenment?" // Paul Rabinow (red.). *The Foucault Reader*. – New York, 1984. – P. 45.

tišką vertybę[26]. Tokių nuostatų įtaka buvo labai įvairialypė. Pavyzdžiui, kritikuodamas Foucault biografiją, kurioje buvo atvirai nagrinėjamas jo homoseksualumas, vienas mąstytojo sekėjų teigė: „Todėl „tiesa" nėra klaidingumo priešingybė; „tiesa" yra diskursyvinė strategija, kuri (be kita ko) blokuoja savo pačios kūrimo dinaminių ir erotinių aplinkybių tyrimą"[27].

Todėl kalba iškyla kaip neįveikiama kliūtis tiesos paieškos procese. Foucault ir Derrida teigia, kad žmonės yra uždaryti į kalbos kalėjimą, kuris apriboja labiau nei Marxo ekonominis ir Freudo psichologinis determinizmas. Galiausiai ir Marxas, ir Freudas manė esą mokslininkai, galintys nustatyti objektyvų ryšį su istorine ar psichologine tikrove, kurį būtų galima toliau plėtoti; jų teorijos ne tik teikė galimybių analizuoti tikrovę, bet ir priemonių ją transformuoti. Foucault ir Derrida atmetė tokį tikrovės fiksavimą, o kartu ir objektyvumo galimybę, pagrįstą subjekto atskyrimu nuo pažinimo objekto. Jie neigia bet kokį asmeninį ryšį su pasauliu už subjekto ribų, nes tikrovė yra kalbos kūrinys.

Foucault ir Derrida rėmėsi fundamentaliu Ferdinando de Saussure veikalu apie kalbos prigimtį[28]. XX amžiaus pradžioje didy-

[26] Mes pripažįstame, kad postmodernistai, įskaitant Foucault ir Derrida, įvairiai (ir ne visada nuosekliai) vertino tiesą. Praleidome kai kuriuos iš šių skirtumų (ir tuo, be jokios abejonės, sukėlėme kai kurių skaitytojų pasipiktinimą) tam, kad galėtume toliau dėstyti savo požiūrį į istoriją. Dėkojame Josephui Rouse, nes jis paragino mus atkreipti dėmesį į tai, koks sudėtingas yra postmodernistų požiūris į tiesos klausimą. Jis visiškai nėra atsakingas už mūsų samprotavimus šiuo klausimu; galbūt netgi nesutiktų su mūsų nuomone. Postmodernistų pozicijos apibendrinimas šiais klausimais pateikiamas kn. Christopher Norris. *What's Wrong with Postmodernism: Critical Theory and the Ends of Philosophy*. – Baltimore, 1990. Apie postmodernistų neapsisprendimą tiesos klausimu žr., pvz., Lyotard. *Toward the Postmodern*.

[27] David M. Halperin. „Bringing out Michel Foucault" // *Salmagundi*, 97 (Winter 1993): 69–93, citata p. 88.

[28] Svarbiausias Saussure tekstas yra sudarytas remiantis jo žodžių užrašais. Ferdinand de Saussure. *Course in General Linguistics*, eds. Charles Bally and Albert Sechehaye, trans. Roy Harris. – La Salle, Ill., 1983. Foucault apie Saussure žr. *The Order of Things*. – P. 294–300. Derrida apie Saussure žr. *Of Grammatology*, trans. Gayatri Spivak. – Baltimore, 1976. Būtina pažymėti, kad pats Saussure buvo mokslo šalininkas; žr. *Course*. – P. 16.

sis lingvistas Saussure teigė, kad kalba jokiu būdu negarantuoja tiesioginio ryšio su tikrove, nes ji pati yra pagrįsta skirtumo ir atstumo principais, – pradedant nuo esminio skirtumo tarp signifikanto (žodžio skambesio arba formos) ir mintyse esančio signifikato (žodžio reikšmės arba idėjos). Signifikantas ir signifikatas nėra tas pat; žodis „s-n-i-e-g-a-s“ nėra pats sniegas; jis įvardija mažus baltus užšalusius kristalus, kuriuos vadiname sniegu (kitaip tariant, yra jų signifikantas). Signifikantas *įvardija* signifikatą, tačiau nėra jam tapatus; toks įvardijimas yra susijęs su nuslėpimo, iškreipimo ir suklaidinimo pavojumi. Kalba yra pagrįsta skirtumo principu ir santykiu tarp signifikanto ir signifikato bei tarp pačių žodžių, o ne tiesioginiu atitikimu tikrovei. Tai galima pastebėti pakeičiant įprastą sniego kontekstą. Nors, pavyzdžiui, techniškai žodžių darinys „Kai temperatūra nukrito, sniegas ištirpo“ ir yra sakinys, skaitytojas vis dėlto smarkiai suabejoja dėl sniego reikšmės.

Tad galima teigti, kad tikrovė, arba tai, ką metafizikai vadino „esamybe“ (*logos* – kaip realybė, esamybė, protas ar Dievo žodis), niekada mums nėra tiesiogiai prieinama. Tikrovę visada užgožia kalba, o pačios kalbos funkcionavimą savo ruožtu užmaskuoja kultūriniai kodai[29]. Derrida savo poziciją apibendrino viename iš mįslingų savo pareiškimų:

Koks nors diskursas jums teigia: kolona *yra* tai ar kita, *yra ten*... kolona *neturi* Būties nei jokio buvimo čia ar kur nors kitur. Ji nepriklauso niekam... Ir dėl šios kolonos nebuvimo (esiniu) bei dėl to, kad ji nepatenka į *esaties* galią, visa Vakarų metafizika, kuri savo ruožtu funkcionuoja toje *esatyje*, nuolat „sukasi“ apie tą koloną[30].

Derrida požiūriu, daugiau nebegalima daryti prielaidos, kad signifikanto (žodžio, kolonos) tiesą gali garantuoti kokia nors transcendentinė reikšmė ar išankstinė tiesa (Dievas, protas arba būtinas gamtos ir kalbos atitikimas).

[29] Naudinga Derrida pozicijos apžvalga pateikiama Barbaros Johnson įvade kn. Jacques Derrida. *Dissemination*, vert. Barbara Johnson. – Chicago, 1981, pp. vii–xxxiii.

[30] Derrida. Dissemination. – P. 352.

Derrida išplėtojo dekonstrukcijos metodą, kuriuo buvo norima parodyti, jog visi tekstai nuslepia tiek, kiek ir išreiškia, idant išlaikytų esminį Vakarų prasimanymą – „logocentrizmą“, t .y. (klaidingą) idėją, kad žodžiai tiksliai apibūdina tikrovę. Kaip pademonstravo dekonstrukcijos metodas, tekstai gali būti interpretuojami labai įvairiai, nes privalomas ryšys tarp signifikantų ir signifikatų neegzistuoja. Turbūt nieko neturėtų stebinti tai, jog nacių okupacijos metais augusiems prancūzų intelektualams patekimo į spąstus *(entrapment)* – arba jo antonimo visiškos laisvės – metafora buvo itin patraukli: anot Derrida, vakariečiai klysta manydami, kad kolona turi būtį, tačiau jie niekaip negali tokios minties atsisakyti. Ir atsižvelgdami į sunkumus, su kuriais susidūrė pokario Prancūzijos intelektualai, mėgindami suvokti konkuruojančių hegemoniškų šalių – Amerikos kapitalizmo ir Rytų bloko komunizmo arba liberalaus humanizmo ir marksizmo – reikalavimus, galima suprasti jų įtarumą išgirdus bet kokius lengvabūdiškus teiginius apie išsilaisvinimą ar atrastą tiesą.

Kai „paaiškėja“, kad ego yra kalbos ir ideologijos kūrinys, jis staiga pavirsta narve uždarytu, anot Foucault, arba, pasak Derrida, išnyksta kaip danguje išsisklaidantis dūmas. Vientisa asmens tapatybė, postmodernistų nuomone, yra istorijos produktas, kurio dienos jau suskaičiuotos. Ego nevartoja kalbos: kalba reiškiasi per ego – būtent taip teigė Heideggeris. Foucault padarė išvadą, kad autoriaus idėją suformulavo tie XVII ir XVIII amžiaus diskursai, kurie pabrėžė asmeninę atsakomybę plačiąja prasme. Teksto skaitymas, anot Derrida, neturi „nieko bendra su autoriumi kaip realiu asmeniu“[31]. Autoriaus, o kartu ir „žmogaus“, idėja ilgainiui pranyks, nes tai yra kultūrinis konstruktas.

Postmodernizmo įtaka XX amžiaus pabaigos istorikams būtų likusi visiškai nereikšminga, jeigu ne istorijos kaip mokslo dalyko pokyčiai. Juos nulėmė reliatyvizmo ir skepticizmo idėjos. Jau XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje pažangieji Amerikos istorikai Carlas Beckeris ir Charles Beardas ėmėsi skelbti

[31] Cituojama iš Rosenau. *Post-modernism.* – P. 30.

istorinį reliatyvizmą – jie teigė, kad kiekvienas žmogus rašys savo paties istoriją. Tuo jie tarsi būtų norėję pasakyti, kad jeigu kiekvienas žmogus turi savo istorijos versiją, istorija funkcionuoja kaip kultūrinis mitas, o ne objektyvus pasakojimas apie praeitį (akivaizdu, kad tokia pozicija ne per daug skiriasi nuo Nietzsches nuostatų). Jie tvirtino, kad apibrėžta ir objektyvi praeities rekonstrukcija yra tik fantazijos vaisius. Faktai patys savaime neiškyla prieš istoriką; savo ideologinėmis prielaidomis besivadovaujantis istorikas pats renkasi reikiamus faktus. Beardo žodžiais tariant, istorikas atlieka „ritualinį veiksmą", grindžiamą „subjektyviu sprendimu, o ne grynai objektyviu atradimu"[32]. Tad netrukus po to, kai istorija tapo atskiru dalyku, besivadovaujančiu moksliniais tyrinėjimų metodais, iškilo abejonių dėl pačios istorijos mokslinio statuso ir jos pretenzijų į objektyvumą.

Tačiau kol kas tokios paradigmos, kaip marksizmas, analų mokykla ir modernizacijos teorija, energingai plėtėsi ir po Antrojo pasaulinio karo tarp savęs ėmė konkuruoti dėl įtakos istorijos tyrinėjimams. Ilgai šių paradigmų kritika buvo beveik nepastebima, kol stiprų impulsą suteikė jai XX amžiaus aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais prasidėjusi universitetų demokratizacija. Naujieji universitetų studentai pasirodė esą ypač imlūs skeptiškiems postmodernizmo teiginiams, nes trijų svarbiausių istorijos mokyklų pagrindiniai atstovai moterims ir mažumoms neskirdavo jokio dėmesio arba jas vertino itin stereotipiškai. Nors kai kurie socialiniai istorikai atkakliai laikėsi objektyvaus mokslinio modelio, jų tyrinėjimų rezultatai taip pat prisidėjo prie postmodernistų pastangų sugriauti visas rišlias interpretacines schemas. Pasirodė, kad darbininkų, imigrantų, moterų, vergų ir gėjų – kuriuos visus postmodernistai vadino priklausomomis *(subaltern)* grupėmis – istorijas yra sunku integruoti į Amerikos istoriją. Kaip, pavyzdžiui, galima suderinti tragiškas vergų gyvenimo istorijas ir vientisą, optimiz-

[32] Beckerio ir Beardo pozicijos ir jų sukeltos poleminės diskusijos yra aprašomos kn. Peter Novick. *That Noble Dream: The „Objectivity Question" and the American Historical Profession.* – Cambridge, 1988. – P. 250–264; Beardo citata p. 257.

mo kupiną pasakojimą apie pažangą? Tad ėmė formuotis nuostata, jog socialinė istorija, kitados buvusi didžioji atviro ir drauge moksliškai orientuoto dalyko viltis, nebegali pasiūlyti naujo ir atviro naratyvo.

Kultūrinės istorijos iškilimas

Šalies universitetų demokratizacijos procesai (kurie buvo pažengę toliau nei Beardas ir Beckeris kitados galėjo įsivaizduoti) sukėlė kultūrinį karą, apėmusį istoriją ir literatūrą, teisę ir švietimą. Tiesą sakant, istorijai sekėsi geriau nei kitiems humanitarinių mokslų dalykams, nes dar visai neseniai pagrindinis šio dalyko diskusijų objektas buvo socialinės istorijos metodai ir tikslai, o ne postmodernizmo iškeltos filosofinės dilemos. Tačiau nors istorinėse diskusijose vyravo socialinė istorijos problematika, kai kurie istorikai nusigręžė nuo šios istorinės tradicijos, – kuriai imta priekaištauti dėl netesėtų pažadų, – ir ėmė domėtis kultūros istorija. Naujausieji istoriniai tyrinėjimai buvo nukreipti į protą kaip nerašytų visuomenės taisyklių saugyklą, kaip vietą, kur formuojasi tapatybė, o tikrovė yra lingvistiškai performuluojama; būtent ten slypėjo kultūra kaip visuomenės interpretacinių mechanizmų ir vertybinių sistemų rinkinys.

Kultūros istorikas siekė po formaliu įstatymų, literatūros, mokslo ir meno sluoksniu atrasti kodus, užuominas, ženklus, gestus ir artefaktus, per kuriuos žmonės perduoda savo vertybes ir tiesas. Svarbiausia, kultūros tyrinėtojai ėmė suvokti, kad kultūra individualizuoja reikšmę, nes kultūriniai simboliai yra be paliovos performuojami kasdienių socialinių kontaktų metu. Tik priklausydamas tam tikrai grupei žmogus gali visiškai suprasti toje grupėje funkcionuojančias reikšmes; ir atitinkamai, būdamas socialinės ženklų sistemos viduje, asmuo tampa grupės – ar tai būtų bendruomenė, klasė, kongregacija ar tauta – nariu. Šis kultūrinis požiūris gali (bet nebūtinai privalo) paneigti įsitikinimą, jog konceptuali kalba yra universali, o žmogiškasis protavimo būdas visur yra vienodas. Tačiau žvelgiant iš postmo-

dernistinės pozicijos, kultūros istorija gali būti panaudota ir proto bei universaliųjų žmogiškųjų vertybių kritikai.

Kultūros perspektyvai yra būdingas savitas požiūris į racionalumą, anot kurio, žmogiškasis supratimas funkcionuoja konkrečiame kultūros kontekste. Žmonių mąstymą apibrėžia jų intelektualinio pasaulio ribos ir jie negali iš šalies įvertinti savojo pasaulio. Tačiau jie gali atrasti mokslines ir moralines tiesas, prieinamas ir tiems žmonėms, kurių intelektualinis pasaulis yra kitoks. Kultūros perspektyva nebūtinai patvirtina nuomonę, kad kalbos yra nesuderinamos, kad jos nėra tiek pat prasmingos žmonėms, neprisidėjusiems prie tų kalbų kūrimo. Naujoji kultūros istorija, kaip ir kitos istorinės mokyklos, domėjosi socialiniais (arba kontekstualiniais) motyvų ir veiksmų šaltiniais, kurie buvo aptarti ankstesniuose šios knygos skyriuose apie Amerikos istoriją ir mokslo istoriją. Tačiau ne taip kaip istorikai, modernizacijos teoretikai ar analų mokyklos atstovai, kurie remdavosi ekonomika ir sociologija, kultūros istorikai atsigręžė į antropologiją ir literatūros teoriją.

„Kultūros“ terminas garsėja savo neapibrėžtumu ir jau nuo seno yra antropologų ginčų objektas. XX amžiaus aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose Cliffordas Geertzas buvo istorikų dažniausiai cituojamas antropologas. Savo puikiame provokuojančiame esė *Išsamus aprašymas* Geertzas teigė, kad „kultūra nėra kokia nors jėga, kuriai būtų galima priskirti socialinius reiškinius, elgesį, institucijas ar procesus; kultūra – tai kontekstas, kuriame anksčiau išvardytieji dalykai gali būti suprantamai, t. y. labai išsamiai, aprašyti“[33]. Pabrėždami tai, jog išsamus konteksto aprašymas padeda geriau suprasti bet kokio reiškinio esmę, antropologai savo dalyką vertino kaip prasmės ieškantį interpretacinį mokslą, o ne kaip dėsnius formuluojantį eksperimentinį mokslą. Geertzas aiškiai atmetė pozityvistinį mokslinį modelį, pirmenybę teikdamas literatūriniam kultūrinio kriticizmo modeliui. Tad jo pozicija turi neabejotinų sąsajų su tokių postmodernistų, kaip Foucault ir Derrida, nuostatomis.

[33] Clifford Geertz. „Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture“ // *The Interpretation of Cultures*. – New York, 1973. – P. 14.

Daugelis kultūros istorikų greitai perėmė interpretacijų modelį. Imta kalbėti apie „etnografinio pobūdžio istorijos“ privalumus, nes, istorikų nuomone, etnografinė istorija siūlė tokį reikšmės interpretavimo būdą, kurį anksčiau žmonės priskirdavo savo asmeninėms patirtims. Kaip parodė nauji tyrimai, nuo 1976 iki 1990 metų Prancūzijos istorijos tyrinėjimuose politikos ir socialinę istoriją aiškiai ėmė užgožti intelektualinė ir kultūros istorija; tai, be jokios abejonės, atspindėjo bendrąsias istorijos mokslo tendencijas[34]. Įsivyravo požiūris, kad ne priežastinių dėsnių paieška, o reikšmės iššifravimas yra pagrindinė kultūros istorijos užduotis; Geertzo nuomone, tai yra pagrindinė kultūrinės antropologijos užduotis[35].

Iš pradžių susidomėjimą kultūra ir kultūros istorija skatino du su postmodernizmu nesusiję teoriniai šaltiniai bei istorijos mokslo tendencijos. Svarbiausias iš jų buvo nepasitenkinimas, kurį sukėlė pastangos viską aiškinti ekonominiais ir socialiniais veiksniais, t. y. ekonominiu ir socialiniu redukcionizmu. Kultūrinės pozicijos šalininkai teigė, kad žmonių įsitikinimai ir ritualai sąveikauja su jų ekonominiais ir socialiniais lūkesčiais, o ne paprasčiausiai atspindi socialinę ir ekonominę žmonių padėtį. Jungtinėse Valstijose susidomėjimą kultūros istorija skatino ir vis stiprėjantis suvokimas, jog Amerikos kultūroje funkcionavo daug skirtingų, ir kartais konkuruojančių, subkultūrų. Dėl šių

[34] 1976–1990 metais publikacijų apie Prancūzijos istoriją, parašytų anglų kalba ir skirtų politikos bei diplomatijos istorijai, sumažėjo perpus, atitinkamų publikacijų ekonominės ir socialinės istorijos klausimais sumažėjo ketvirtadaliu, o publikacijų intelektualinės ir kultūros istorijos tematika skaičius išaugo dvigubai. Socialinės istorijos populiarumo mažėjimo tendencija buvo dar ryškesnė Prancūzijoje, analų mokyklos tėvynėje. Čia publikacijų apie Prancūzijos istoriją, parašytų prancūzų kalba ir skirtų politikos bei diplomatijos istorijai, sumažėjo ketvirtadaliu, publikacijų ekonomikos ir socialinės istorijos klausimais – perpus, o publikacijų intelektualinės ir kultūros istorijos tematika skaičius padidėjo dvigubai. (Pagal 1 ir 2 lenteles, kurios buvo pateiktos str. Thomas J. Schaeper. „French History as Written on Both Sides of the Atlantic: A Comparative Analysis“ // *French Historical Studies*, 17 (1991): 242–243.

[35] Žr., pavyzdžiui, Robert Darnton. *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. – New York, 1984, kur ryšys su Geertzo pozicija yra akivaizdus.

procesų įtakos XX amžiaus aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais buvo gerokai pakoreguoti kaip tik tie interpretacijų modeliai, kurie daugiausia prisidėjo prie socialinės istorijos iškilimo. Marksistai ir analų mokyklos atstovai vis labiau domėjosi kultūros istorija, pirmiausia atkreipdami dėmesį į savųjų kultūros teoretikų samprotavimus. Netgi prisiekusieji modernizacijos teoretikai vis dažniau pabrėždavo kultūros veiksnius.

Marksistų dėmesį kultūros formoms paskatino Italijos komunistų partijos įkūrėjas Antonio Gramsci, kuris XX amžiaus trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiuose savo mintis užrašė sėdėdamas kalėjimo kameroje. Pati įtakingiausia buvo jo suformuluotoji „hegemonijos" samprata, anot kurios, elitas įsigali tik tada, jeigu jis kultūriškai įsiviešpatauja kitų socialinių klasių atžvilgiu. Gramsci teigė, kad vien tik materiali jėga negarantuoja valdžios; būtina išplėtoti priemones savo kultūriniam ir intelektualiniam pranašumui įtvirtinti. Tad darbininkų klasė gali ateiti į valdžią tik tuo atveju, jeigu ji sugebėtų sukurti savo nepriklausomą kultūrą, savo „originalią pasaulėžiūrą"[36]. Tokia Gramsci nuostata kultūros atžvilgiu Antrojo pasaulinio karo marksistiniuose sluoksniuose plito gana lėtai, tačiau ja pasinaudojo E. P. Thompsonas savo įtakingoje ir novatoriškoje Anglijos darbininkų klasės istorijoje. Thompsonas aiškiai atsidėjo studijuoti tai, ką jis pavadino „kultūrinėmis ir moralinėmis meditacijomis", bei nagrinėti, „kaip šios materialiosios patirtys yra pritaikomos... kultūroje"[37].

Marksistų susidomėjimą kultūra skatino ir kitos įtakos – nuo literatūros kritiko Raymondo Williamso iš Didžiosios Britanijos iki Frankfurto kritinės teorijos mokyklos. Prancūzijoje Louis Althusseris marksizmą aiškiai mėgino nukreipti poststruktūralizmo linkme. Jo nuomone, paties Marxo darbai rodė, jog akty-

[36] Cituojama iš A. Pozzolini. *Antonio Gramsci: An Introduction to His Thought*, vert. Anne F. Showstack. – London, 1970. – P. 109.

[37] Cituojama iš Ellen Kay Trimberger. „E. P. Thompson: Understanding the Process of History" // Theda Skocpol, ed. *Vision and Method in Historical Sociology*. – Cambridge, 1984. – P. 219. Thompson knyga *The Making of the English Working Class* pirmąkart buvo išspausdinta 1963 m.

vaus, laisvai veikiančio subjekto idėja tebuvo tik buržuazinės ideologijos produktas. Tačiau dauguma britų marksistinės tradicijos istorikų, įskaitant Thompsoną, atsitraukė nuo kraštutinių postmodernistinių požiūrių į kultūrą, nes jos, minėtųjų istorikų nuomone, kėlė grėsmę istoriniam materializmui. Thompsonas aiškiai užsipuolė Althusserį už tai, kad šis neigė žmonių vaidmenį kuriant savo pačių istorinį likimą[38]. Thompsonui ir daugumai jo sekėjų nerimą kėlė tai, kad postmodernizmas, iškeldamas diskurso reikšmę, kalbą atskyrė nuo socialinės tikrovės ir drauge nusigręžė nuo realios istorijos. Vienas ypač triukšmingas kritikas marksistas pasmerkė „rašliavą, pateikiamą su madingomis poststruktūralizmo ir postmodernizmo etiketėmis", kaip lėkštą akademinį žaidimą žodžiais, kuris skatina solipsistinį pasinėrimą į save, o ne rimtą intelektualinį darbą[39].

Alternatyvų marksistinį požiūrį į kultūrą pateikė prancūzų sociologas ir antropologas Pierre Bourdieu. Marksistiniam modeliui Bourdieu suteikė naują formą; jis daugiau dėmesio skyrė kultūrai kaip visumai tradicijų, kurias skirtingos socialinės grupės panaudoja skirtingai. Nors ir teigė, kad „kultūrinio produkto išraiška visada priklauso nuo rinkos, kurioje jis yra siūlomas, dėsnių", pats jis siekė atskleisti „specifinę kultūrinių prekių logiką"[40]. Šios logikos centre yra kultūrinių objektų pasisavinimo būdai ir priemonės. Ne taip kaip Foucault, kuris pabrėžė bendrojo diskursyvinio lauko reikšmę, Bourdieu iškėlė socialinius kultūrinės vartosenos skirtumus ir patvirtino socialinės istorijos gyvybingumą.

Analų mokyklos reakcija į kultūros istoriją pasižymėjo dar didesniu entuziazmu. Jaunesnieji jos nariai vis labiau nusivylė Braudelio istorinės patirties lygmenų paradigma. Kultūrinis analų mokyklos judėjimas, – prasidėjęs nuo susidomėjimo tuo, ką pran-

[38] E. P. Thompson. *The Poverty of Theory and Other Essays.* – New York, 1978.

[39] Bryan D. Palmer. *Descent into Discorse: The Reification of Language and the Writing of Social History.* – Philadelphia, 1990. – P. 198–199.

[40] Pierre Bourdieu. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, vert. Richard Nice. – Cambridge, Mass., 1984. – P. xiii, 1. Kritinė apžvalga pateikiama kn. Richard Jenkins. *Pierre Bourdieu.* – London and New York, 1992.

cūzai gana paslaptingai vadina *mentalités**, – iškėlė kolektyvines intelektualines visuomenės tradicijas ar struktūras[41]. *Mentalité* terminu jie tarsi atskyrė kultūrinį ir intelektualinį gyvenimą nuo ekonominių, socialinių ir demografinių procesų, anksčiau rūpėjusių analų istorikams.

Naujosios analų mokyklos kartos atstovų nuomone, *mentalités* arba kultūra nebegali būti priskiriama trečiajam istorinės patirties lygmeniui. Jie teigė, kad šis „trečiasis lygmuo" – visai ne lygmuo, o lemiamas istorinės tikrovės veiksnys, nes mentalinių struktūrų negalima išskaidyti į materialius elementus. Ekonominiai ar socialiniai santykiai nėra nei svarbesni už kultūrinius santykius, nei juos nulemia; jie patys yra kultūrinės veiklos ir kultūrinės produkcijos dalis. Šiuo požiūriu kultūrinės praktikos negalima paaiškinti deduktyviai, pasitelkus ekstrakultūrinį patirties lygmenį. Visos ekonominės ar kultūrinės tradicijos priklauso nuo kultūrinių ar mentalinių reprezentacijų arba kodų, kuriais pavieniai individai mėgina suvokti pasaulį[42].

Naujoji analų mokyklos karta ir jų sąjungininkai ne tik pateikė naujų temų tyrinėjimams; jų požiūris į kultūrą paskatino iškelti bendresnius klausimus apie istorijos metodus ir tikslus. Kultūros idėja nebūtinai trukdo domėtis socialinėmis ir ekonominėmis interpretacijomis, tikėti tikrove ar užsiimti veikla, pagrįsta empiricizmu, tačiau kai ši idėja iškeliama kaip svarbiausia istorinių pokyčių jėga, istoriniai aiškinimai susiduria su esminėmis problemomis. Jeigu atsisakoma egzistuojančių prielaidų apie socialines ir ekonomines įvykių priežastis, tai kas užims jų vietą? Jeigu bet koks veikimas yra sąlygotas kultūrinių ir kalbinių veiksnių, jeigu reikšmė, netgi mokslinių dėsnių reikšmė, priklauso nuo kultūros konteksto, tai kaip galima ką nors paaiškinti prie-

* *mentalité* – pranc. „galvosena, mąstysena, mentalitetas". – *Vert.*

[41] Volker Sellin atskleidžia žodžio ir sąvokos istoriją str. „Mentalität und Mentalitätsgeschichte" // *Historische Zeitschrift*, 241 (1985): 555–598.

[42] Įtakingas pareiškimas apie analų mokyklos poziciją pateikiamas str. Roger Chartier. „Intelectual History or Sociocultural History? The French Trajectories" // Dominick La-Capra and Steven L. Kaplan, eds. *Modern European Intellectual History: Reappraisals and the New Perspectives.* – Ithaca, N. Y., 1982.

žastiniu būdu? (Atrodo, Geertzas buvo linkęs manyti, jog tai ne tik nepatartina, bet ir neleistina.) Kaip dažnai atsitinka su staigiais entuziazmo protrūkiais, iškilo pavojus, kad kultūra kaip kategorija sieks apimti viską ir todėl nepaaiškins nieko; ką, pavyzdžiui, reiškia teiginys, jog viskas priklauso nuo kultūros? Ar istorikai turi sutelkti dėmesį tik į išsamius aprašymus ir pamiršti apie priežastinę analizę? Todėl iššūkis materialistiniam redukcionizmui, – t. y. veiksmų aiškinimui ekonominiais ir socialiniais veiksniais arba priežastimis, – virto iššūkiu pačiam priežastiniam aiškinimo būdui, nes pagal šį požiūrį kultūros visumoje neįmanoma atskirti priežasčių ir padarinių. Neatsitiktinai kultūros istorija ir filosofiniai reliatyvizmo bei skepticizmo postulatai ėmė sąveikauti ir papildyti vieni kitus.

Postmodernizmas ir istorikai

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad Foucault arba Derrida įtaka istorijai neturėtų būti didelė, nes jie abu aktyviai pasisakė prieš bet kokius šaltinių tyrinėjimus, – prieš šį galbūt klasikinį istorikų požiūrį į bet kokią problemą, – bei pateikė tokius diskurso analizės metodus, kuriems nebuvo reikalingos įprastinės sąsajos su ekonomika, visuomene ir politika. Dėl šitokių savo nuostatų abu autoriai galiausiai buvo apkaltinti nihilizmo skatinimu. Atrodo, kad Derrida apskritai neaiškino, kas nulemia kalbinį žaidimą, o vienintelė Foucault pateikta rimta priežastis – Nietzsches valia valdyti, kurią paprastai išreiškia institucijos, o ne individai[43]. Savo darbą apibūdindamas kaip „tiesos kūrimo“ sąlygų istoriją, Foucault rizikavo visą tiesą ir visus jo paties pateiktus istorinius tiesos aiškinimus redukuoti į visa apimančią valią valdyti – tokia jo pozicija daugeliu atžvilgių buvo priešinga Derrida nemotyvuotam kalbiniam žaidimui. Tačiau abu autoriai iš žmonių atima galimybę prasmingai pasirinkti – tuo yra eliminuojamas kriterijus, kuris

[43] Mes esame dėkingos Ruth Bloch už jos pastabas šiais klausimais. Žr. taip pat Wolin. *Terms of Cultural Criticism*. – P. 185–186.

anksčiau leisdavo žmones atskirti nuo gyvūnų. Tiek Foucault, tiek Derrida manymu, bet kokių pokyčių priežastis – ne kryptingi žmonių veiksmai, o netikėti ir nenuspėjami reikšmės poslinkiai, kuriuos nulemia atsitiktinės klaidos bendrosiose diskursyvinėse konfigūracijose bei sėkmingai išnaudotos progos visų kare prieš visus.

Nepaisant didelio pasipriešinimo postmodernizmui, per pastaruosius du dešimtmečius jis sutvirtino savo pozicijas dėl to, kad visose kultūros studijų srityse smarkiai padidėjo literatūros teorijos įtaka. XX amžiaus devintajame dešimtmetyje Geertzas antropologų dėmesį atkreipė į šiuos procesus, savo „interpretacijos teoriją" susiedamas su tuo, ką jis vadino „teksto analogija... kuri laikytina svarbiausia iš naujųjų socialinės teorijos atmainų"[44]. Remiantis „teksto analogija", kultūra yra prilyginama tekstui arba kalbai. Kaip ir tekstas, kultūra turi būti studijuojama kaip daiktas savyje, o ne kaip pažini kažkokių esmingesnių procesų (pvz., ekonominių ar socialinių tendencijų) išraiška. Jeigu kultūrą iš tiesų galima sulyginti su tekstu ar kalba, tai galbūt jai galima taikyti visą Foucault ir Derrida kritiką.

Visi kultūros istorikai privalo ieškoti būdų, kurie leistų kultūros artefaktus – tekstą, paveikslą ar garo variklį – susieti su juos kuriančių žmonių įsitikinimais, pažinimo sistemomis, interesais ir struktūromis. Tačiau postmodernistinės interpretavimo teorijos niekada neapsiriboja teiginiais apie tai, kad kultūros artefaktai yra vientisi ir nedalomi. Jos apskritai verčia abejoti visomis pastangomis susieti kultūrą (arba diskursą ar tekstą) su tuo, kas yra už jos – ar tai būtų gamta, ar materialinės aplinkybės; tuo šios teorijos paneigia bet kokių gamtos ar humanitarinių mokslų pretenzijų į žinojimą pagrindus. Postmodernistinių teorijų šalininkai teigia, jog neegzistuoja toks metaistorinis ar transcendentinis pagrindas, kuriuo galėtų remtis mokslinės interpretacijos, o patys žmonės neturi tiesioginio kontakto su daiktų ar įvykių pasauliu[45]. Anot postmodernistų, iš viso neegzistuoja tie-

[44] Clifford Geertz. „Blurred Genres: Refiguration of Social Thought" // *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. – New York, 1983. – P. 30.
[45] John E. Toews. „Intellectual History After the Linguistic Turn" // *American Historical Review*, 92 (1987): 879–908, ypač p. 901–902.

sus kelias į pasaulį už teksto ribų, ir jokios tautos ar kultūros negali suvokti bet kokio joms svetimo teksto. Tiek „grožis", tiek „tikrovė" slypi pačioje kalbos struktūroje. Ir tikrovė, ir mąstantis individas egzistuoja tik kultūros sistemoje. Pasaulis, mąstantis subjektas, žinojimas iš esmės yra reliatyvizuoti ir atskirti nuo socialinių procesų, kurie be garso vyksta šalia kultūros subjekto. Tad mokslinis žinojimas tėra tik kalbinė konvencija arba tam tikras diskursas, sietinas su Vakaruose vyraujančiu racionalizmu.

Reakcija į postmodernizmo teorijas istorijoje buvo labai nevienalytė. Tradicionalistai atmetė naująsias teorijas (kaip ir visas ankstesnes), kaip nereikalingą ar netgi kenksmingą kišimąsi į istorijos sritį. Socialiniai istorikai priešinosi kultūros istorijai, teigdami, kad ji yra per daug nutolusi nuo konkrečių socialinių sąlygų, nors kai kurie socialiniai istorikai priėmė naująsias teorijas. Kaip dažnai atsitinka akademiniame pasaulyje, pasirodžius naujosioms teorijoms mokslininkai susiskirstė į priešingas stovyklas. Mūsų pačių nuomone, naujosios kultūros teorijos (įskaitant postmodernistines), kaip ir jų pirmtakės, padėjo atgaivinti diskusijas apie pažinimo metodus, tikslus ir netgi pagrindus. Jos provokuoja, trikdo bei kelia klausimus, į kuriuos būtina rasti naujus atsakymus.

Postmodernistinės teorijos pasirodė artimos kai kurioms feministinių pažiūrų mokslininkėms, kurios palankiai įvertino tų teorijų nuostatą, esą kultūrinės normos ir tradicijos yra sąlygiškas bei nuolat kintantis žmonių veiklos produktas. Jungtinėse Valstijose (ir galbūt tik jose) moterų istorija ir lyčių studijos *(gender studies)* žengė naujosios kultūros istorijos priekyje; istorikės feministės vienos pirmųjų ėmė taikyti antropologines įžvalgas, ir kai kurios iš jų dabar atsidūrė tarp pagrindinių postmodernizmo praktikų.

Pati „giminės" samprata atskleidžia šios kultūrinės ir kalbinės sąvokos reikšmę humanitariniams mokslams. Nors anglų kalboje žodis „gender" (angl. „giminė") pirmiausia nusako gramatikos terminą, jį vis dažniau imta vartoti norint atkreipti dėmesį į tai, kad lytinė tapatybė yra kultūriškai ir socialiai sukonstruota. Savo įtakingame apybraižų rinkinyje *Lytis ir istorijos politika* Joan

Wallach Scott teigė, kad norint vykdyti „radikalesnę feministinę politiką" reikalinga „radikalesnė epistemologija", kuri, jos nuomone, yra būdinga postmodernizmo teorijai. Turėdama omenyje Foucault ir Derrida pozicijas, ji gyrė postmodernizmo teorijas už tai, kad jos reliatyvizavo visą žinojimą[46].

Problemos, kurias iškėlė feministinės postmodernizmo teorijų interpretacijos, apskritai būdingos diskusijoms apie teksto analogiją ir postmodernizmo teoriją. Šių diskusijų centre yra nykstančios ribos tarp teksto ir konteksto (ar tarp kalbos ir socialinio pasaulio). O klasikinė socialinė teorija rėmėsi euristiniu teksto ir konteksto atskyrimu. Pagal šią teoriją egzistuoja koks nors reiškinys, kurį reikia paaiškinti – pavyzdžiui, kapitalizmo iškilimas, biurokratinio racionalizavimo veikimas ar didėjantis šiuolaikinės visuomenės beasmeniškumas (tai galima vadinti tekstu, padariniu ar priklausomu kintamuoju dydžiu); atitinkamai kas nors kita yra pateikiama kaip paaiškinimo būdas, pavyzdžiui, protestantiška darbo etika, rinkų plitimas arba didėjanti šiuolaikinės visuomenės funkcijų diferenciacija (tai būtų kontekstas, priežastis arba nepriklausomas kintamasis dydis). Ogi dabar socialiniam teoretizavimui kyla pavojus, nes postmodernizmo teorijos neigia galimybę atskirti tekstą ir kontekstą (arba priežastį ir padarinį).

Jeigu galima pasikliauti postmodernizmo kultūrinės antropologijos patirtimi, priežastinius aiškinimus ir socialines teorijas postmodernizmo istorijoje turėtų pakeisti savistaba ir literatūrinio konstravimo problemos, t. y. bus mėginimų analizuoti, kaip istorikas autorius konstruoja savo tekstą, kaip sudaro autentiškumo iliuziją, kaip sukuria įspūdį, kad teisingai perteikia faktus ir tiksliai atspindi praeities tikrovę (tai, kas kartais yra vadinama

[46] Joan Wallach Scott. *Gender and the Politics of History*. – New York, 1988, citata p. 4. Scott susilaukė griežtos kritikos už tai, kad istorikai naudotų tokias teorijas. Tradiciniai istorikai, marksistai ir daugelis feminisčių ją kritikavo už jos sąsajas su postmodernizmu, už kraštutinį reliatyvizmą ir už polinkį istoriją redukuoti į prasmės suvokimą. Žr., pavyzdžiui, Palmer. *Descent into Discourse*. – P. 172–186. Filosofinis atsakas į dekonstrukciją pateikiamas kn. Hilary Putnam. *Renewing Philosophy*. – Cambridge, Mass., 1992. – 6 sk.

„tiesos efekto" kūrimu)[47]. Vienintelė galima išvada iš tokių samprotavimų yra ta, kad istorikas iš tikro ne fiksuoja praeitį, o, kaip ir rašytojas, sukuria iliuziją tai darąs. Kaip jau buvo minėta, postmodernizmo istorijoje tiesos apie praeitį paiešką pakeistų savistabi analizė visų priemonių, kurias istorikai naudoja fiktyviai kurdami įtikinamą „tiesos efektą". Atitinkamai istorikai arba turėtų pataikauti praeities žmonėms, arba pripažinti, kad tie žmonės klydo manydami, jog jie dalyvauja tiesos paieškose; jų bevertes pastangas tektų prilyginti odisėjai, į kurią yra priversti leistis prietarų ir saviapgaulės kupini žmonės[48]. Pagarbą tokiems žmonėms pakeistų cinizmo ir arogancijos persismelkęs istorikų reliatyvizmas. Tų žmonių trumparegiškumo ar beprasmių diskursyvinių strategijų akivaizdoje ironija nustelbtų istoriko nuostabą, o neblėstantis žmonių troškimas atrasti tiesą būtų vertinamas kaip „tiesos efekto" paieška.

Veikiami postmodernistinių literatūrinių samprotavimų istorikai vis labiau įsisąmonina, kad iš to, kaip jie tariamai dalykiškai pasirenka pasakojimo būdus ir analitines formas, galima daryti įvairius apibendrinimus, kurie neretai nukreipia į įvairias socialines ir politines realijas. Apybraižoms apie istorijos padėtį dažnai yra būdinga jau nusistovėjusi forma: pirmiausia autorius pateikia pasakojimą apie naujų istorijos šakų plėtrą, paskui analizuoja problemas, kurias iškėlė naujosios istorijos šakos, o galiausiai koneveikia naujųjų metodų blogybes arba džiūgauja dėl to, kad galiausiai buvo įveiktos visos kliūtys. Taigi literatūrinė dėstymo forma daro didelę įtaką duomenų ir argumentų pateikimo būdui.

XX amžiaus pradžios apybraižose apie „naująją istoriją" arba XX amžiaus šeštojo ir septintojo dešimtmečio straipsniuose apie socialinę istoriją didingu ir romantišku stiliumi buvo aprašoma

[47] Kritinė šios kultūrinės antropologijos tendencijos apžvalga pateikiama str. Frances E. Mascia-Lees, Patricia Sharpe ir Collenen Ballerino Cohen. „The Postmodernist Turn in Anthropology: Cautions from a Feminist Perspective" // *Signs*, 15 (1989): 7–33.

[48] Apie tai žr. Phyllis Mack. *Vissionary Women: Ecstatic Prophecy in Seventeenth-Century England*. – Berkeley, Calif., 1992. – P. 6–7.

socialinės ir ekonominės istorijos pažanga, kai drąsus istorikas žengia koja kojon su pažanga ir demokratijos jėgomis į kovą prieš atsilikimą ir pasenusias tradicijas. Vėliau tam tikruose istorikų darbuose įsigalėjo ironiškas stilius; kaip ir kiti kultūros tyrinėtojai, jie ėmė susitaikyti su tuo, kad jų darbai tėra fragmentiški ir daliniai, neturintys nieko bendra su didingais pasakojimais apie praeitį. Nebetikėdami, kad yra įmanoma rašyti „makroistoriją", jie pasineria į ironiją ir tvirtina rašą tik „mikroistorijas".

Akivaizdu, kad klausimams, susijusiems su forma ar metodu, mes skiriame daug dėmesio. Pabrėždamos ir savo pačių naratyvais iliustruodamos naratyvinio rišlumo, priežastinės analizės ir socialinės kontekstualizacijos svarbą, siekiame atsiriboti nuo dabar vyraujančių neigiamų ar ironiškų istorijos reikšmės vertinimų. Nepaisant to, mes, kaip istorikės, taip pat pasirinkome savo estetinę poziciją – taip, kaip kiti pasirinko komedijinį, romantišką ar ironišką stilių. Teigiame, kad žmogaus savivokai yra būtinas rišlus pasakojimas apie praeitį ir iš dalies, tačiau neabejotinai objektyvus praeities įvykių aiškinimas. Šia prasme mes tvirtai atmetame ironišką požiūrį[49]. Nesiekiame įrodyti savo pranašumo praeities istorikų atžvilgiu ir neiškeliame jų klaidų, netgi priešingai, norime mokytis iš jų pastangų suvokti socialinį pasaulį; netvirtiname, kad visiškas objektyvumas ir absoliučiai teisingi priežastiniai aiškinimai yra neįmanomi, ir pabrėžiame, kad būtina kuo objektyviau aiškinti praeitį, nes kaip tik tai leidžia kurti intelektualiai gyvybingą, demokratinę visuomenę, tokią, kurioje mes norėtume gyventi.

Šios pasirinktosios nuostatos yra estetinės arba literatūrinės, nes jos susijusios su pasakojimo organizavimo būdais. Tačiau istorija yra daugiau negu literatūros žanras, apie kurį galima spręsti vadovaujantis literatūriniais kriterijais. Be to, mūsų nuostatos turi politinės, socialinės ir epistemologinės reikšmės. Politinė ir socialinė šių nuostatų reikšmė pasireiškia tuo, kad jos atspindi tam tikrų istorikų bendruomenės ir amerikiečių visuomenės vi-

[49] Apie ironiją kaip tropą istoriniuose darbuose žr. Hayden White. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* – Baltimore, 1973.

ziją. Šios nuostatos yra svarbios ir epiostemologine prasme, nes atspindi mūsų požiūrį į tai, ką galima žinoti ir kaip tai yra įmanoma. Jeigu tokios nuostatos taikomos kruopščiai ir nuoširdžiai, jos leidžia kartkarčiais pateikti iš dalies teisingus pasakojimus apie tolimą ir artimą praeitį.

Analų mokyklos, marksizmo ir modernizacijos teorijų šalininkai buvo linkę teigti, kad egzistuoja aiški istorinių procesų aiškinimo hierarchija, – pradedant nuo ekonomikos ir visuomenės, baigiant politika ir kultūra; o tokios hierarchijos gyvybingumu galima įsitikinti atsivertus daugelio socialinės istorijos monografijų turinius. Mes sutinkame, kad atidžiau studijuojant kultūrą ir kalbą šis hierarchinis požiūris netenka pagrindo, kad visa socialinė tikrovė yra kultūriškai sukonstruota ir diskursyviai interpretuota. Jeigu net „pagrindiniai [gyvenimo] elementai" – t. y. demografija, ekonomika, – priklauso nuo kultūros, tai pastarosios negalima laikyti „trečiojo lygmens" reiškiniu, kaip ją anksčiau apibūdindavo analų mokyklos atstovai. Šia prasme diskursyviniai ir lingvistiniai modeliai verčia abejoti tais tradiciniais istoriniais aiškinimais, kurie kadaise buvo laikomi absoliučiai teisingais, ir atveria kelius naujoms istorijos tyrinėjimų formoms. Paties Foucault darbas galbūt yra bene geriausias tokių naujų tyrinėjimų pavyzdys.

Todėl mes neketiname lengvabūdiškai atmesti visko, ką pateikė postmodernistai. Teksto analogija ir kai kurie postmodernizmo teorijų aspektai yra gana patrauklūs politiniu ir epistemologiniu požiūriu. Susidomėjimas kultūra buvo vienas iš būdų atsiriboti nuo marksizmo arba bent jau nuo nepriimtinų jo ekonominio ir socialinio redukcionizmo versijų. Kultūriniai ir lingvistiniai modeliai taip pat padėjo prasiskverbti pro mokslo mūrus, už kurių dažnai slypėdavo paprasčiausias redukcionizmas. Kaip jau buvo minėta, dėmesys kultūrai priverčia suabejoti tradicine prielaida, kad istorijoje (t. y. visoje socialinėje tikrovėje) egzistuoja aiški hierarchija, – pradedant nuo biologijos ir topografijos per demografiją ir ekonomiką iki socialinės struktūros ir baigiant politika bei jos vargšais „giminaičiais" – kultūriniu ir intelektualiniu gyvenimu.

Tačiau kaip ir bet kuri ankstesnė teorinė intervencija, postmodernizmas sukėlė nemažai problemų, tarp kurių išsiskyrė lingvistinio determinizmo problema, t. y. socialinio ir gamtos pasaulio redukcija į kalbą ir konteksto redukcija į tekstą. Ar atsisakydami lygmenų analogijos (analų mokykla) arba bazės ir antstato (marksizmas) principų istorikai drauge turi visiškai atsisakyti socialinės teorijos ir priežastinės kalbos? Paradoksalu, kad nuo Hegelio ir Marxo laikų vienos teorinės pakraipos atstovai – pradedant Nietzsche bei Heideggeriu ir baigiant postmodernistais – kuo toliau, tuo ryžtingiau atsisako bet kokių ketinimų ką nors paaiškinti. Kalbėdami apie istoriją, tos pakraipos atstovai užsipuola pirminį jos teorinį ir empirinį projektą – ilgalaikių socialinio ir politinio vystymosi procesų aiškinimą. Kitaip tariant, postmodernizmas priverčia suabejoti šiuolaikine naratyvo forma, taip tik dar kartą patvirtindamas istorijos filosofijos svarbą.

Naratyvo problema

Filosofinės diskusijos apie epistemologinius pagrindus neišvengiamai sukasi apie problemas, susijusias su pasakojimo forma, kuri istorijai kaip dalykui suteikia rišlumo. Nors ir kitaip nei anksčiau, naratyvas vis dėlto išlieka esminis istorijos, kaip mokslo apie žmogaus gyvenimą, elementas, – nepaisant to, kad nedaugelis istorikų profesionalų šiais laikais kuria naratyvinę istoriją, t. y. didingus panoraminius pasakojimus apie naujų valstybių susiformavimą arba apie dideles krizes, keliančias grėsmę nacionalinei tapatybei. Nors didingų naratyvų laikai jau praėjo, griežta naratyvinė forma tebėra būdinga istorijai ir netgi daugumai specializuotų socialinės ir kultūros istorijos monografijų. Kaip ir pati atmintis, kiekvienas istorijos darbas turi siužeto struktūrą, kurios pagrindiniai elementai – pradžia, vidurys ir pabaiga – išlieka nepaisant to, ar rašoma apie socialinį mobilumą XIX amžiaus Amerikos mieste, apie propagandinę meno funkciją Rusijos revoliucijoje ar apie didėjančią postmodernizmo teorijos įtaką istorinei raštijai. Tad tie, kurie ragina grįžti prie naratyvo (kaip tai daro kai kurie tradicionalistai),

paprasčiausiai neatsižvelgia į tai, jog istorikai niekada nebuvo nuo jo per daug nutolę[50].

Visiškai nenuostabu, kad „naratyvas" tapo vienu iš kertinių sąvokų kovoje dėl istorijos. Tie, kurie priešinosi dalyko pokyčiams (pvz., socialinės istorijos iškilimui), yra linkę ginti naratyvą kaip būdingą istorijos rašymo formą, o naujovių šalininkai teigia, kad naratyvas yra neadekvatus pasakojimo apie praeitį būdas arba kad tai tiesiog fikcija, pateikiama kaip istorija. Tačiau tai tėra iš esmės paviršutiniška* diskusija apie naratyvo vietą istorijos dalyke, už kurį daug svarbesnis yra metanaratyvo arba pagrindinio naratyvo klausimas.

Metanaratyvas, arba pagrindinis naratyvas, yra didinga struktūra, padedanti organizuoti istorijos interpretaciją ir jos rašymą. Ankstesniuose skyriuose aprašėme tris pačius svarbiausius šiuolaikinės istorijos metanaratyvus: herojinį mokslo pažangos modelį, amerikiečių valstybės epą ir „modernumo" idėją. Marksizmas, liberalizmas ir netgi pats postmodernizmas yra metanaratyvai, nes pateikia apibendrinančius pasakojimus apie Amerikos ir Vakarų problemų šaltinius, apie galimas šiuolaikines tendencijas ir apie ateities problemų sprendimo būdus. Iš visų jų tik postmodernizmas užsipuola tiek metanaratyvą, tiek pačią naratyvinę formą, teigdamas, kaip tai yra iš esmės ideologiški ir todėl klaidinantys artefaktai. Foucault ir Derrida veikaluose išryškėja ir kitiems postmodernistams būdingas požiūris į istoriją ir konkrečiai – į naratyvą, kaip atmestiną „reprezentacinę [Vakarų visuomenės] veiklą", kuria siekiama formuoti asmenybę, ypač gerai prisitaikiusią gyventi poindustrinėje valstybėje[51]**.

Geriausiu atveju, anot šių postmodernistinių samprotavimų, naratyvas ir metanaratyvas tėra tik beletristikos formos, kurio-

[50] Diskusiją kai kuriais iš šių klausimų žr. ypač Hayden White. „The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory". *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation.* – Baltimore, 1987. – P. 26–57. Apie pastangas atgaivinti naratyvą žr. Novick. *The Noble Dream.* – P. 622–625.

* Paviršutiniška, nes ji yra susijusi su regimąja rašymo forma, o ne su gilumine jos reikšme.

[51] Apie tai žr. White. *Content of the Form.* – P. 35.

** Tiesą sakant, nevisiškai aišku, kodėl tai yra blogai.

mis sėkmingai naudojasi šių laikų industrinės visuomenės. Blogiausiu atveju – tai klastingas būdas norint paslėpti naratyvo autoriaus šališkumą ir propagandinius tikslus bei griežtai normuojančias tendencijas, kuriomis pasižymi šiuolaikinės valstybės ir visuomenės. Kai kurių postmodernistų nuomone, visi metanaratyvai iš esmės yra totalitariniai ir todėl jokiu būdu negali būti teisingi; o vienas postmodernistas netgi pareiškė, kad pati „istorija yra Vakarų pasaulio mitas“[52]. Vietoj siužeto ir veikėjo, istorijos ir individualybės ar netgi vietoj pačios reikšmės patys radikaliausi postmodernistai siūlo „nenutrūkstamą struktūrą be reikšmės“ – rašymo būdą, kuris yra artimesnis šiuolaikinei muzikai ir kai kurioms šiuolaikinio romano formoms[53].

Labiausiai kraštutiniai naratyvo kritikai postmodernistai su ypatinga panieka vertina tuos, kurie rašo „paprastiems išsilavinusiems žmonės“, nes tokie autoriai realius istorijos prieštaravimus, politines jėgas ir ideologines įtampas paverčia „nemintimi“ *(disthought)*[54], t. y. propagandos forma, kuria siekiama išlaikyti *status quo*. Tai yra tikrų tikriausias postmodernistinės istorijos kritikos *reductio ad absurdum*. Tokie kritikai perdėm rimtai vertina postmodernistinę nuostatą, esą istorija neturinti įtakos tapatybei (tarp kitko, su ta nuomone nesutinka Foucault, kuris bet kokią tapatybę susiejo su istorinių procesų vyksmu). Jie neigia, kad pasakojimas (arba naratyvas) yra vienas iš svarbiausių būdų, kuriuo žmogaus protas įprasmina gyvenimą. Jų nuomone, visa istoriografinė tradicija tiesiog ugdo „sąmonę, kuri niekada nesugebės būti kritiška“[55]; tad naratyvas ir kritinis mąstymas yra nesuderinami.

Metanaratyvų kritika taikoma kelių skirtingų lygių elementams: istoriografijai kaip istorijos rašymo tradicijai; naratyvui kaip istorijos rašymo formai; istorijų pasakojimui kaip socialinio pasaulio įprasminimo būdui. Radikaliausi postmodernistai visus

[52] Descombes citata iš Rosenau. *Post-modernism*. – P. 62.
[53] Ermarth. *Sequel of History*. – P. 212.
[54] Sande Cohen. Historical Culture: *On the Reconding of an Academic Discipline*. – Berkeley, 1986. – P. 326.
[55] T. p. – P. 77.

šiuos elementus iš karto atmeta. Metanaratyvas yra pasmerkiamas kaip mitas, istoriografija atmetama kaip „biurokratinės ideologinės sistemos elementas", naratyvas – kaip propagandos forma, o pasakojimas arba siužetas*" – kaip dalis „mito, kad istorija yra viena žinojimo sąlygų". Tačiau nevisiškai aišku, ką tokie kritikai galėtų pasiūlyti istorikams, išskyrus nebent tai, kad pastarieji turėtų apskritai liautis rašyti istoriją arba galiausiai pripažinti, jog istorija yra viena iš beletristikos formų[56]. Pasak vieno šiuolaikinio filosofo, kuris pasisakė prieš tokį nihilistinį kriticizmą, „dekonstrukcija be rekonstrukcijos yra neatsakinga veikla"[57].

Šiais laikais niekas nebesivadovauja Rankes nuostata, esą istorinis naratyvas tiksliai atspindi būtovę („kokia ji buvo iš tikro"). Praeities įspūdžių istorikai negali užfiksuoti geriau negu atskirų žmonių atmintys: istorikai disponuoja tik praeities pėdsakais ar liekanomis, o jų pateikiamos versijos tėra tik dalinės. Netgi tie, kurie teigia, kad naratyvo struktūra glūdi pačiuose įvykiuose ir kad pats pasakojimas yra veiksmas ir patirtis, yra linkę pripažinti, jog istoriniai naratyvai negali tiksliai atspindėti ar atkurti tiesioginių tikrovės patirčių[58].

Nors dauguma istorikų vis dar tiki, jog naratyvas yra universali žinojimo organizavimo forma, tačiau esama tokių, kurie tokią poziciją kvestionuoja. Vienas buvęs naratyvo šalininkas neseniai padarė išvadą, kad vis dėlto ir metanaratyvui, ir pačiam naratyvui greičiausiai yra būdingos „kultūros ir istorijos ydos". Jis spėjo, jog istorijos politikos ir naratyvo „mirtis" galbūt yra dalis dar vienos didingos transformacijos, kuri savo mastu ir poveikiu prilygs pokyčiams, susijusiems su antikos graikų minties iškilimu[59]. Ta pačia dvasia buvo teigiama, kad postmodernusis naratyvas ne tik nebebus pagrįstas Newtono laiku, „istorijos laiku ... laikro-

* Pradžios, vidurio ir pabaigos elementų serija kaip pagrindinė priemonė, leidžianti apibrėžti bet kokį tikrovės veiksmą.

56 Ten pat. – P. 8, 12, 21.

57 Putnam. *Renewing Philosophy*. – P. 133.

58 David Carr. „Narrative and the Real World: An Argument for Continuity" // *History and Theory*, 25 (1986): ypač p. 117–131.

59 White. Content of the Form. – P. 1, 168.

džių ir kapitalo laiku"; jis panaikins ribas tarp subjekto ir pažinimo objekto, drauge ir skirtumą tarp „fikcijos ir tikrovės"[60].

Turbūt niutoniškame laike neįmanoma sukurti nepajudinamos naratyvo ir metanaratyvo gynybos. Vienas apžvalgininkas neseniai pripažino, jog „neegzistuoja tokie gynybos būdai, kurie leistų visiškai apsaugoti naratyvą nuo skeptiškų abejonių"[61]. Filosofų pastangos tiksliai apibūdinti priežastinės analizės funkcionavimą istorijoje beviltiškai paskendo diskusijose apie bendruosius istorinio aiškinimo dėsnius ir apie istorijos ryšį su gamtos mokslais. Jeigu šių laikų filosofinėse ir mokslinėse bendruomenėse diskusijos vyksta net dėl fizinį pasaulį sudarančių dalelių prigimties, tai ką jau kalbėti apie būtovės ryšį su istoriniu jos pavaizdavimu? Tačiau klausimų ir abejonių egzistavimas dar neleidžia teigti, kad priežastine kalba grindžiamas naratyvas yra iš esmės klaidingas.

Mūsų nuomone, nėra pagrindo teigti, kad dėl atotrūkio tarp tikrovės ir pasakojimo apie ją (t. y. tikrovės reprezentavimo) tas pasakojimas iš esmės netenka savo galios. Naratyvus kuria žmonės, tačiau tai jokiu būdu nereiškia, kad visi naratyvai yra išgalvoti ar mitiniai. Savo paskutiniuose dviejuose skyriuose mes plačiau nagrinėsime tai, kaip istorikai nustato savo naratyvinių kūrinių teisingumą ar klaidingumą, o dabar pakanka pasakyti, kad, mūsų nuomone, naratyvas yra itin svarbus tiek individualiai, tiek socialinei tapatybei. Todėl naratyvas yra pagrindinis rašytinės istorijos elementas, o istoriografinė tradicija, kurią mes čia trumpai apžvelgėme, yra svarbus ir istorikų, ir apskritai bet kokios šiuolaikinės visuomenės piliečių tapatybės elementas. Mūsų nuomone, istorikai privalo kurti naujas tobulesnes socialines teorijas arba naujus metanaratyvus, netgi jei tektų suabejoti senaisiais. Galima manyti, jog ateityje žmonės mėgins kurti naujus metanaratyvus vietoj senųjų, lygiai taip pat kaip pažangos metanaratyvas Vakaruose pakeitė krikščionybės metanaratyvą.

[60] Ermarth. *Sequel to History*. – P. 22.

[61] Andrew P. Norman. „Telling It Like It Was: Historical Narratives on Their Own Terms" // *History and Theory*, 30 (1991): 119–135, citata p. 128.

Naujoms patirtims įprasminti visada bus reikalingos naujos interpretacijos ir nauji aiškinimai.

Tiesą sakant, postmodernizmas taip pat yra metanaratyvas, – daugelis komentatorių atkreipė dėmesį į tai, kad pats postmodernizmas remiasi modernizmo naratyvu. Anot vieno istoriko, samprotavimai apie istorinio metanaratyvo pabaigą jau savaime yra „(gana plačiai apibendrinantis) istorinis naratyvas"[62]. Nėra tikslinga atmesti visų metanaratyvų, nes naratyvai ir metanaratyvai yra tie pasakojimai, kurių dėka veiksmas pasaulyje yra įmanomas. Veiksmas tampa įmanomas, nes jam priskiriama reikšmė. Nors ir ginčydamas bet kokios reikšmės pagrindus, postmodernizmas iš esmės siūlo tik kitaip interpretuoti reikšmę, įskaitant istorinę reikšmę. Veiksmas neegzistuoja, jeigu neegzistuoja pasakojimas apie tai, kaip funkcionuoja pasaulis; ir kuo tie pasakojimai spekuliatyvesni, tuo labiau veiksmas yra diskutuotinas. Šie pasakojimai nuolat kinta (jie iš esmės yra pasakojimai apie tai, kaip vyksta pokyčiai), tačiau norėdami įprasminti praeitį istorikai vis tiek privalo juos pasakoti; todėl yra svarbu, kad istorikų pasakojimai būtų kuo išsamesni ir teisingesni.

Itin skeptiškos ir reliatyvistiškos postmodernistinės nuostatos neišvengiamai veda į aklavietę. Nors postmoderniame pasaulyje yra madinga atmesti istoriją, politiką ir naratyvą kaip „beviltiškai" modernias idėjas, tačiau kaip tik tai tebėra geriausios priemonės, padedančios suvokti pasaulį ir pasirengti ateičiai. Postmodernistinių pažiūrų krizė pastebima beveik kiekvienoje žinojimo ir mokslo srityje. Postmodernizmo menas dažnai yra ne naujas menas, o meno, ypač praeities meno, funkcijų kritika (pavyzdžiui, parduotuvės vežimėlių kalnas, sukrautas aplink Mocarto statulą Zalcburgo centre didžiojo kompozitoriaus dušimtųjų gimimo metinių proga). Panašiai susidaro įspūdis, kad postmodernizmo istorija dažnai tėra tik ankstesnės istorijos kritika, o ne nauja dabarčiai ir ateičiai tinkama istorija. Nors teorinės diskusijos kartkarčiais neabejotinai yra naudingos, nes jos leidžia atvi-

[62] William Reedy. „Postmodernism and the Public Sphere: Implications for an Historical Ethnography" // *Cultural Anthropology*, 7 (1992): 135–168, citata p. 137.

rai apsvarstyti nusistovėjusias prielaidas apie meną, istoriją ar mokslą, tačiau postmodernizmas negali pateikti modelių ateičiai, nes jis atsisako net minties siūlyti tokius modelius. Tad galiausiai postmodernizmo istorija yra neįmanoma. Tuo tarpu mes imsimės formuluoti modelius, kurie būtų tinkami ateities istorijai ir kurių dėka istorinių tiesų paieška būtų siejama su atnaujinta ir pertvarkyta objektyvumo samprata.

TREČIOJI DALIS

Naujoji mokslinio žinojimo epocha

◇ 7 ◇

Tiesa ir objektyvumas

Ankstesniuose skyriuose stebėjome trijų intelektualinių absoliučių tiesų plėtotę ir analizavome jų reikšmę istorikams. Pirmoji absoliuti tiesa – švietimo tikėjimas herojinio mokslo modeliu paskatino istorikus sekti mokslininkais ir tapti neutraliais bei beaistriais tyrinėtojais, siekiančiais tiksliai atkurti praeitį. Antroji absoliuti tiesa – pažangos idėja – juos skatino istorijoje ieškoti žmonijos vystymosi dėsnių, kurie nuosekliai atsiskleidžia laike. Žinoma, ši tvarių socialinio veiksmo principų paieška buvo grindžiama prielaida, kad kasdienius žmonių veiksmus veikė nematomos jėgos, kurios iš šių veiksmų formavo sistemiškus pokyčių procesus.

Paskutinė intelektualinė absoliuti tiesa buvo susijusi su itin stipriais nacionaliniais jausmais, tapusiais pagrindu daugelio XIX amžiaus žmonių tapatybei. Nacionalistiniai procesai, kuriuos skatino XVIII amžiaus pabaigoje išlaisvintosios revoliucinės jėgos, vertė istorikus apibrėžti savo šalies – taip pat ir savo bendrapiliečių – vietą platesniame pasaulio istorijos paveiksle. Nacionalinės valstybės kūrimas tapo absoliučia vertybe, ir istorijos įnašas į šias pastangas buvo priimtas be išlygų. Už visų šių absoliučių tiesų slypėjo švytinti gamtos idėja: tai buvo ne vešli ir laukinė primityvaus pasaulio gamta ar gamta, kuri Adomą ir Ievą pastūmėjo į nuodėmę, tačiau gamta, sietina su mokslu, pažanga ir spontaniška tvarka, kurią tyrinėtojai atrado po kasdienybės apnašų sluoksniu.

Šis labai netvarus aspiracijų, siejamų su istorija, derinys įstabiai lengvai išsilaikė daugiau nei šimtą metų. Tačiau visos minė-

tosios idėjos intelektualiniame pasaulyje darniai egzistavo viena šalia kitos tik dėl to, kad jos nebuvo susidūrusios su griežtais verifikacijos metodo išbandymais. Žmonės buvo linkę tikėti samprotavimais apie tai, jog atsitiktinai įvykiai formuojasi į nematomus pokyčių procesus; tokie samprotavimai atrodė pagrįsti iš dalies dėl to, kad Newtonas savo traukos dėsnyje atskleidė paradoksalius kontrastus tarp išorinių pavidalų ir tikrovės: tai, kas yra matoma, klaidina jausmus ir netiksliai apibūdina nematomą, bet realią fizinę pasaulio sandarą. XIX amžiuje, kai įvairios Vakarų visuomenės skirtingais tempais žengė modernėjimo keliu, mokslas su savo metodais, planais, lūkesčiais ir didvyriais formavo naują kultūrinį diskursą. Mokslas pamažu pakeitė religiją ir tapo pagrindiniu modelių ir metaforų šaltiniu, padedančiu suvokti socialinę patirtį.

Kiekviename išsamiais tyrinėjimais pagrįstame darbe nacionalinės istorijos tematika mokslas buvo vertinamas palankiai, nes teikė galimybių atskleisti kiekvienos šalies vietą bendrojoje socialinės pažangos schemoje. Ši susipynusi pagarba mokslui ir nacionalizmui atitraukė dėmesį nuo galimo jų konflikto; nepaisant to egzistavo didelė tikimybė, kad, pavyzdžiui, istorijos apie nacionalinę didybę ims konfliktuoti su istorijomis, pagrįstomis moksliniais metodais ir nagrinėjančiomis mažumų persekiojimo problemas nacionalinėse valstybėse. Tačiau tuo metu dar neegzistavo sąlygos, kurios būtų leidusios nagrinėti neatitikimus tarp patriotinių pasakojimų apie šalį ir tikslios šalies nesėkmių rekonstrukcijos; tad XIX amžiuje mokslininkai visiškai laisvai ir netrukdomai kaupė archyvus ir tobulino tyrinėjimų metodus, kuriuos vėliau taip negailestingai paneigė skeptikai.

Kadangi to meto mokslas brėžė griežtą ribą tarp objektyvios tikrovės ir subjektyvios srities, istorikai nebuvo nusiteikę tirti subjektyvių istorijos rašymo aspektų. Faktas turėjo būti atskirtas nuo nuomonės, dokumentiniai duomenys – nuo interpretacijų. Šioje XIX–XX amžiaus pradžios intelektualinėje aplinkoje nebuvo pripažįstama, kad istorikai savo veikloje vis dėlto sujungia abi minėtąsias sritis. Ir nors, pavyzdžiui, Carlas Beckeris kartkarčiais ironiškai tarsteldavo, jog istorikas „nesilaiko faktų; fak-

tai laikosi jo", tokie beletristiniai pašmaikštavimai didelio atgarsio nesusilaukdavo. Amerikos istorikai dažnai teigdavo esą empirikai, siekiantys atrasti ir užfiksuoti objektyvius faktus[1]. Jau pati prielaida, kad žinojimas tėra tik intelektualinis produktas, o ne šališkas fizinių ir tekstualinių duomenų aiškinimas, kėlė netikrumo jausmą, kurį vienas mokslininkas vykusiai įvardijo kaip „reliatyvistinį svaigulį"[2]. Tad norėdami išvengti problemų, susijusių su asmeninės perspektyvos pokyčiais, istorikai apskritai norėjo vengti filosofinių klausimų, kuriuos jie atmesdavo kaip „teoriją". Dauguma istorikų buvo įsitikinę, jog analizuoti žmonijos pažangą esą taip pat lengva, kaip ir izoliuoti ligas sukeliančias bakterijas. Kiti vis dėlto pripažino, kad standartinės įvykių interpretacijos kinta, tačiau jie visų su tuo susijusių problemų sprendimą paliko naujosios mokslininkų kartos atstovams, kol šie, Edipo komplekso veikiami, imsis revizuoti savo pirmtakų darbus.

Reliatyvistinė tiesos ir objektyvumo kritika

XX amžiaus septintajame dešimtmetyje visos XIX amžiuje vyravusios absoliutinės tiesos buvo nuvainikuotos. Objektyvumas ir tiesos paieška tapo įvairiausių pakraipų kritikų taikiniu. Pamažu intelektualiniame pasaulyje įsigalėjo neapibrėžtas skepticizmas. Kritikai ėmė abejoti istorijos moksliniu statusu ir kategoriškai paneigė jos sugebėjimą atskleisti tiesą. „Kas sakė, kad istorija turi ką nors bendra su tiesa?", – klausė skeptikai. Pokario laikotarpiu įsivyravęs nusivylimas mokslu apėmė ir istoriją, nes XIX amžiuje ši buvo įvardyta kaip „mokslo" dalykas.

Tarp skeptikų išsiskiria socialiniai konstrukcionistai, – jie anksčiau buvo vadinami „stipriosios programos" atstovais *(strong*

[1] Peter Novick. *That Noble Dream: The „Objectivity Question" and the American Historical Profession.* – Cambridge, 1988. Beckerio citata iš Carl Becker. „Detachment and the Writing of History" // *Atlantic Monthly,* CVI (October 1910): 528.
[2] Clifford Geertz. „The Impact of the Concept of Culture on the Concept of Man" // *The Interpretation of Culture.* – New York, 1973. – P. 44.

programmers), – kurie teigia, kad tiek mokslas, tiek istorija yra intelektualiniai išradimai arba diskursai, sukurpti iš žodžių, tik atsitiktinai susiliečiančių su daiktais, egzistuojančiais už vientiso kalbinio audinio ribų. Anglų ir amerikiečių akademinio pasaulio atstovai pirmąkart susidūrė su socialiniu konstrukcionalizmu, kai šis XX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ėmė reikštis mokslo istorijoje ir filosofijoje. Tuo metu skeptikų gretas papildė ir postmodernistai, kurių dauguma rėmėsi prancūzų teoretikais. Savo dekonstrukcinį projektą jie pagrindė teiginiu apie tai, kad kuriant bet kokį žinojimą egzistuoja atsitiktinumo elementas, kurio neįmanoma išvengti; remdamiesi šia mintimi jie kvestionavo žmonių gebėjimą suvokti bet ką, kas yra už jų pačių uždaros komunikacinės sistemos ribų[3].

Visi šie šiuolaikiniai mąstytojai mokslinį savo pirmtakų palikimą kritikavo su tokiu įtūžiu, kuris buvo būdingas ankstesnės epochos kritikų išpuoliams prieš senojo režimo ydas. Kadangi jų idėjos atrodė patrauklesnės nei tai, ką siūlė ezoteriniai mokslo filosofai, postmodernistai visuomenės akyse tuo metu ėmė reikšti tikrąją reliatyvizmo dvasią. Anot šių naujųjų dienos didvyrių, visiškai akivaizdu, kad visi istoriniai tyrinėjimai yra pagrįsti kalbiniais konkretaus tyrinėtojo modeliais, todėl labai nesunku nuspėti, jog tų tyrinėjimų rezultatai atspindi kaip tik baltųjų Vakarų pasaulio vyrų, kurie ir sukūrė tą lingvistinę struktūrą, hegemoninę valdžią. Postmodernistai teigia, kad istorijos rašymas yra sietinas ne su tiesos paieška, o su istorikų politika. Pasak paplitusio posakio, kas vieniems yra tiesa, kitiems (arba kitoms) yra melas, – užtenka vien paminėti istoriografinius pastarųjų dvidešimties metų karus. Dorotėjos šuo Toto iš pasakos vaikams padeda išaiškinti, kad Ozo stebukladarys yra paprastas vidutinio amžiaus žmogus; panašiai ir skeptikai mano atskleidę tai, kad istorikai tėra tik vienoje srityje besispecializuojantys pasakotojai, kurių ketinimus tiksliai atkurti praeitį galima vertinti kaip vieną iš nepagrįstų mokslinių pretenzijų elementų. Istorikai, anot

[3] Postmodernistų ir „stipriosios programos“ atstovai kai kuriais klausimais nesutaria. Žr. Andrew Pickering, ed. *Science as Practice and Culture*. – Chicago, 1992.

Haydeno White, „nekuria žinojimo, kuriuo galėtų pasinaudoti kiti, jie formuoja diskursą apie praeitį"[4].

Šiuolaikiniai kritikai neapsiribojo nepaneigiamo istorikų subjektyvumo problemomis ir ėmėsi nagrinėti istorijos mokslo retorinių strategijų ir naratyvinių formų trūkumus. Savo hermeneutinių gebėjimų dėka gerai suvokdami, kad žodžiai gali skatinti iliuzijas, šie komentatoriai teisingai pažymi, jog istorikai, mėgindami sumažinti savo pozicijos ribotumą, kalbėdavo iš visažinio pasakotojo pozicijos; tai akivaizdu tokiuose teiginiuose kaip „Napoleonas su savo kariuomene žengė per Europos žemyną", arba „amerikiečiai tikėjo, kad aiškus likimas vedė juos per Šiaurės Amerikos žemyną". Tokiais drąsiais pareiškimais istorikai, anot šių kritikų, tarsi mėgina įteigti sugebą kažkokiu būdu pakilti nuo žemės paviršiaus ir viską įvertinti iš aukščiau.

Maža to, pasitelkdami mokslinę kalbą jie mėgina įteigti mintį, tarsi pati istorija, o ne istorikai kalba autoritetingu visaregio autoriaus balsu, kuris užliūliuoja skaitytojus ir šie patiki, kad informacija ateina iš kažkokios transcendentinės erdvės. Be to, šiomis priemonėmis yra sudaromas įspūdis, jog egzistuoja kažkokia nešališka pozicija, kurios neveikia jokie pašaliniai veiksniai ir nevaržo apribojimai, paprastai būdingi vieno individo pozicijai. Kritikų nuomone, ydingi yra ir patys žodžiai, kuriais aprašoma praeitis, nes jiems apskritai nelemta tikrovę užfiksuoti fotografiškai tiksliai, todėl žodžiai tarsi chameleonai gali keisti savo reikšmę. Šie kritikai yra linkę atimti iš istorijos mokslo dalyko statusą ir priskirti jį plačiai literatūrinių konstrukcijų sričiai kartu su poezija ir romanais – tuo būdu viena iš kertinių objektyvaus žinojimo atramų paverčiama literatūriniu žanru.

Reikia pripažinti, kad įžvalgieji skeptikai, kurie kovojo su XIX amžiaus mokslinėmis pretenzijomis į objektyvią tiesą, labai dažnai yra teisūs. Iš migloto neištirtų prielaidų pasaulio iškeldami konkrečius teiginius, kuriais buvo grindžiamas mokslo objektyvumas, šie vaidingi dovydai stojo į kovą su galingais Va-

[4] Cituojama iš Sande Cohen. „Structuralism and the Writing of Intellectual History" // *History and Theory* 17 (1978): 184–185.

karų metafizikos galijotais. Pasisėmę įkvėpimo iš Nietzsches, jie atsisakė garbinti pažangą ir vieną po kitos ėmė kvestionuoti didingas Vakarų savivaizdžio idėjas, kurias jie susiejo ne griežta moksline analize, o valdančiųjų arogancija. Šių kritikų pastangos nuolat susilaukdavo dėmesio intelektualiniuose sluoksniuose, nes jie siekė išlaisvinti istorikų mąstymą iš pozityvizmo tironijos ir išryškinti lemiamą interpretacijos reikšmę istorijos mokslui. Jie neapsiribojo praeities rekonstrukcijos problematika ir ėmė nagrinėti visą rašytinių istorijų kūrimo kontekstą, kuriame yra formuojami tyrimų modeliai ir retorinės strategijos; tuo jie atkreipė nieko neįtariančių visuomenės narių bei savo kolegų dėmesį į tai, kaip įvairios istorikų nuostatos patenka į jų knygas. Kaip tikri detektyvai jie iš naujo atidžiai ištyrė galimų interpretacinių ir kalbinių alternatyvų spektrą. Šis tyrimas atvedė juos į „pirminio nusikaltimo" vietą – į individo sąmonę, kurioje ir įvyksta tikrasis pasirinkimas. Atskleidę istorikų nuostatas esant kultūriškai suformuotas, jie smarkiai išplėtė suvokimą apie informacijos kūrimo procesus. Panašiai ir hermeneutiniai metodai leido tyrinėtojams ir eiliniams skaitytojams suvokti, kaip žodžiai formuoja sąmonę.

Tačiau šios rafinuotos įžvalgos buvo įvertintos greičiau kaip suktas *exposé*, o ne kaip atradimai, prisidedantys prie žmogiškojo pažinimo pažangos. Mūsų nuomone, šią ydingą reakciją nulėmė tai, kad, nepaisant šiais laikais akivaizdžiai reiškiamos paniekos pozityvizmui, jis šių laikų žmonėms perdavė svarbiausiąjį savo elementą – griežtą dichotomiją tarp absoliutaus objektyvumo ir visiškai atsitiktinių objektų pasaulio interpretacijų. Todėl kai postmodernistai pajuokia įsitikinimą, kad žmogaus protas atspindi gamtą arba kad istorikai tiksliai perteikia praeitį, jie lengvai verčia iš koto herojinio mokslo stabus ir jų antrininkus istorijoje. Antra vertus, šių laikų skaitytojas, susidūręs su skirtingomis Pirmojo pasaulinio karo priežasčių interpretacijomis, padaro išvadą, kad subjektyvumas *užnuodijo* visą istoriją, jis vadovaujasi herojinio mokslo panieka bet kokiam subjektyvumui. Žodžiu, XIX amžiaus filosofija taip uoliai pabrėžė objektyvumo ir subjektyvumo priešybę, kad dabar jos terminologija atrodo

pasenusi, kai iškyla būtinybė modifikuoti absoliučią abejonę, kurią sukelia pripažinimas, jog žmogaus protas nėra nei veidrodis, nei įrašymo mechanizmas[5]. Tačiau, antra vertus, susidaro įspūdis, kad paneigdami praeities absoliutines tiesas, skeptikai pamiršta apie tai, jog jie patys gali nesąmoningai sukurti naujas absoliučias tiesas, pagrįstas subjektyvumu ir reliatyvizmu.

Praktinis realizmas

Poherojinėje epochoje mokslas teigia, kad pasaulis yra atskirtas nuo kalbos ir vis dėlto neatsiejamai su ja susijęs[6]. Šiuolaikinės žinios apie tai, kaip yra kuriamas žinojimas, skatina suformuluoti tokią realizmo versiją, kuri neturėtų absoliutinių pretenzijų ir būtų subtilesnė už ankstesnįjį „naivųjį" realizmą. Naujosios realizmo versijos, – kuris yra vadinamas praktiniu realizmu, – šalininkai daro prielaidą, kad žodžių reikšmės yra ne tik „mūsų galvose", nors, antra vertus, jos nėra visiems laikams susiejamos su išorinio pasaulio objektais. Kalbinės konvencijos atsiranda dėl to, kad žmonės, apdovanoti vaizduote ir protu, pasitelkę kalbą reaguoja į visa tai, kas egzistuoja už jų proto ribų. Ir nors gramatikos struktūra yra lingvistinis reiškinys, tačiau ji buvo išplėtota per sąveiką su objektyviu pasauliu bei per atkaklias pastangas įvardyti dalykus, su kuriais žmonės susiduria. Priešingai nei poststruktūralistai, praktiniai realistai pabrėžia, kad žodžiai padeda nustatyti įvairialypius žmogaus ryšius su objektais. Žodžiai, pasižymintys komunikatyvinėmis savybėmis, prisideda prie tiesos paieškų kaip tik dėl to, kad jie nėra atsitiktiniai izoliuotų individų įrankiai. Galbūt gramatikos struktūros slypi žmogaus proto gilumoje, tačiau žodžiai atsiranda per žmogaus ryšį su pasauliu.

Šių laikų filosofai istorikams, o ir apskritai visiems skaitytojams primena, kad negali būti visiškai tapatūs žodžiai ir daiktai

[5] Lorraine Daston and Peter Galison. „The Image of Objectivity" // *Representations*, 40 (Fall 1992): 81–128.

[6] Mes esame dėkingi Hilary Putnam, kn. James Conant, ed. Realism with a Human Face. – Cambridge, Mass., 1990. – P. 274–275.

anapus proto, konvencijos, kuriomis vadovaudamiesi kalbame apie pasaulį, ir to pasaulio turinys. Tuo jie atkreipia dėmesį į tai, kad iš filosofinių realistų paveldėta atitikimo idėja buvo per daug susijusi su herojiniu mokslu ir nepakankamai rėmėsi intuityvia istorijos praktikų išmintimi.

Tad atsisakę įsitikinimo, kad tiksliai atitinka tai, kas yra žmogaus galvoje, ir tai, kas egzistuoja už proto ribų, mėginkime suformuluoti ryšį tarp pasaulio ir jį tiriančio individo. Kalbant istorikų terminologija, egzistuoja praeities duomenys ir tų duomenų interpretacija: o skirtumas tarp jų yra tyrinėtojų dėmesio centre. Nors geriausiu atveju praeitis tik miglotai atitinka tai, ką apie ją teigia istorikai, praktiniai realistai susitaiko su tuo, kad istorikų interpretacijos neišvengiamai yra neišsamios ir netobulos. Tačiau jie dėl to neatsisako ketinimų kelti tikslumo ir baigtumo kriterijus ir jais remiantis vertinti istorijos interpretacijų. O reliatyvistai, kuriems yra būdingos antirealistinės nuostatos, teigia priešingai, kad toks pasitikėjimas istoriniu naratyvu yra savitikslis ir nepagrįstas, nes bet koks tiesioginis atitikimas esti neįmanomas.

Kalbant apie tai, kad modifikuotas praktinis realizmas gali būti sąjungininkas kovoti prieš reliatyvizmą, būtina kai ką paaiškinti. Pirmiausia negalima neatsižvelgti į estetinį veiksnį. Kai kurie istorikai, kaip ir senamadiški menininkai, mano realizmą esant patrauklų[7]. Juos vilioja galimybė rekonstruoti praeitį, kuri iškyla ją apmąstančiame prote, kaip kad, pavyzdžiui, Vermeerį* galėjo suvilioti galimybė pavaizduoti Delfto miestą. Tačiau istorikai tyrinėja dingusią tikrovę, didžiumą savo pėdsakų palikusią rašytiniuose dokumentuose. Jie mėgina iš tų dokumentų suformuluoti pasakojimą, kuris kaip galima tiksliau atitiktų tai, kas vyko praeityje – būtent taip jie suvokia savąją tiesos paieš-

[7] Apie tokius menininkus žr. Michael Fried. *Courbet's Realism*. – Chicago, 1990; ir Svetlana Alpers. *The Age of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*. – Chicago, 1983. Apie kitą požiūrį į realizmą žr. Christopher Braider. *Refiguring the Real: Picture and Modernity in World and Image, 1400–1700*. – Princeton, 1993.

* Jan van der Meer van Delft (1632–1675), olandų tapytojas. – *Vert.*

ką. Istorikai suvokia, kad siekdami savo tikslų jie privalo tiek atidžiai analizuoti istorinius paminklus, tiek išradingai spręsti naratyvo interpretacijos problemas. Realistai niekada neneigia, kad vaizduodami praeitį istorikai tampa tarpininkais, aktyviai formuojančiais požiūrį į ją. Dauguma jų net džiaugiasi šia užduotimi.

Istorijos patirtis, – kuri yra kas kita nei istorijos rašymas, – gali dar labiau sutvirtinti praktinio realizmo pozicijas. Tiek patys istorinių pokyčių rezultatai (pvz., karo pabaiga), tiek tokių išorinių pokyčių įtaka mąstymui paneigia įsitikinimą, kad žodžiai tik atsitiktinai yra susiję su daiktais. Konkretūs įvykiai gali visiems laikams pakeisti žodžių išsidėstymą mūsų sąmonėje. Tačiau kaip iliustruoja frazė „geriau lavonas negu raudonas"**, žodžiai gali būti susiejami ir visiškai atsitiktinai. Anksčiau ši frazė simbolizuodavo karingą nusistatymą, o tiems, kurie ja vadovavosi – įsitikinimą. Tačiau greitai gali ateiti metas, kai naujosios kartos atstovams reikės aiškinti, jog tai toli gražu ne kokios nors ypač agresyvios tapytojų ekspresionistų mokyklos devizas. Kitaip tariant, konkretūs kokio nors reiškinio apibūdinimai gali netekti savo tiesioginės reikšmės, ir tada žodžiai praranda ryšį su reiškiniu, kuris buvo toks svarbus tam tikru laikotarpiu.

Tie, kurie mąsto ar rašo apie praeitį, turėtų pasiguosti bent jau tuo, kad jokiam filosofui, ar jis gyventų Paryžiuje, ar Vienoje, niekada nepasisekė įrodyti, jog reikšmės yra tik „mūsų galvose", arba priešingai, kad žmonių kalba gali būti griežtai susieta su objektais ir kad ji gali visiems laikams užfiksuoti išorinio pasaulio esmę. Kitaip tariant, „faktai" ir „konvencijos" yra glaudžiai susiję dalykai. Be to, istorikai neteigia, kad interpretacija gali būti nepriklausoma nuo asmeninių autoriaus įpročių ir diskursų. Istorikas nėra alchemikas, kuris, sumaišęs juodus praeities faktus su baltais žodiniais aprašymais, atsitiktinai atranda praeities tikrovę; nėra jis ir mokslinis tyrinėtojas, galintis sukurti „pilkus" naratyvus, kurie tiksliai atitiktų tai, kas įvyko praeityje. Istorikas – tai žmogus, kuris pagal išlikusias praeities detales mė-

** angl. Better dead than red. – *Vert.*

gina ją rekonstruoti; ir tos tikrosios praeities nederėtų atmesti kaip diskurso apie kitus diskursus.

Praktiniai realistai, pripažįstantys gyveną sąlygiškame pasaulyje, pasitelkia kalbą tam, kad ši juos nukreiptų į objektus, kurie egzistuoja anapus jų proto ribos ir kurie yra pažinūs kaip tik dėl to, jog praktiniai realistai vartoja kalbą. Ši uždaros logikos situacija, kurioje atsiduria praktiško proto žmonės, galbūt ir netinka didvyriams ugdyti, tačiau ji iš tikrųjų padeda atskleisti įvairias tiesas apie praeitį. Dar svarbiau yra tai, kad praktinis realizmas pagrįstai prieštarauja reliatyvistams, primindamas jiems, jog kai kurie žodžiai ir konvencijos, nors ir yra socialiai sukonstruoti, pasiekia realų pasaulį ir gana teisingai jį apibūdina. Praktiniai realistai džiaugiasi galėdami pasiremti mokslo patirtimi, nes gamtos tyrimai leidžia teigti, jog prote esantis žinojimas apie daiktą nepaneigia jo buvimo už proto ribos; ten tas daiktas egzistuoja kaip prote esančio vaizdinio predikatas.

Daugiau nei prieš šimtą metų Amerikos pragmatikas Charles S. Peirce teigė, kad realistas „skiria tikrą daikto vaizdinį nuo paties daikto... tik tam, kad galėtų vieną ar tą patį dalyką stebėti iš dviejų skirtingų pozicijų, nes tiesioginis minties objektas, tiesą sakant, ir *yra* tikrovė“[8]. Tai, kad prote egzistuoja kokio nors daikto įvaizdis, nė kiek nepaneigia jo egzistavimo anapus proto nei galimybės jį pažinti pasitelkiant kalbą. Tai, kad jis gali būti tiek ten, anapus proto, tiek čia, žodžių „buveinėje“, galbūt tik patvirtina objektyvią visų daiktų ir reiškinių – nuo pastatų iki laiko – prigimtį. Pažinūs, praktiški daiktai nėra tapatūs kalbinei išraiškai, kuri yra naudojama jiems aprašyti, tačiau tuos daiktus vis tiek galima „atspindėti“ prote pasitelkiant žodžius, kurie yra nuoroda į patį daiktą anapus.

Mūsų propaguojamas modifikuotas, arba praktinis, realizmas leidžia susieti žodžius su daiktais pasitelkus pačius žodžius. Be to, praktinis realizmas tarnauja ir kitam tikslui: jis pažadina (o ne

[8] Charles S. Peirce. „Critical Review of Berkeley's Idealism“. Philip P. Wiener, ed. *Values in a Universe to Chance: Selected Writings of Charles S. Peirce*. – New York, 1958. – P. 84. (Pirmąkart išspausdinta 1871 m.)

malšina) troškimą pažinti praeitį. Praktinio realizmo atstovai teigia, kad žmonės, vartojantys abėcėlinę ar skaitmeninę kalbą, turi galimybę atrasti tiesą. Tačiau tai nereiškia, jog egzistuoja koks nors tiesos „algoritmas“ ar vienas vienintelis kelias į tiesą. Filosofiniame lygmenyje realizmas pateisina istorikų pastangas kalbą nukreipti į daiktus, esančius anapus proto. Tie, kurie laiko save praktiniais realistais, archyvinių dokumentų saugyklas vertina kaip laboratorijas. Prancūzijos Liono miesto archyvai yra sename vienuolyne ant kalvos, nuo kurios matyti visas miestas. Norint pasiekti vienuolyną, tenka įveikti apytiksliai tris šimtus akmeninių laiptelių. Praktiniam realistui – netgi tam, kuris turi nešiojamąjį kompiuterį – kopti į viršų iš tikro verta; o reliatyvistui nevertėtų iš viso vargintis. Dokumentai, kuriuos istorikai atranda archyvuose ir bibliotekose, leidžia jiems žvilgtelėti į jau išnykusį pasaulį. Tad mokslininkai, laikantys save praktiniais realistais, turi pagrindo keltis iš lovos anksti ryte ir keliauti į archyvus, nes ten jie gali atrasti istorinių duomenų, „prisiliesti“ prie seniai praėjusių gyvenimų ir atskleisti struktūras tų įvykių, kurie šiaip jau liktų nepaaiškinti.

Nuo XVII amžiaus mokslas padarė tokią stebėtiną pažangą, kad dauguma žmonių pasidavė jo įtakai. Buvo metas, kai istorikai savo metodus vadino moksliniais ir siekė nešališkumo, nes manė, jog tik mokslas teikia galimybių pasiekti tiesą. Istorikai pamažu atsikratė pagarbios baimės ir liovėsi tikėję, kad tiesa gali būti išreikšta matematine lygtimi; dabar jie teigia, jog mėginimai sekti mokslininkais – jau nueitas etapas. Laikas žengti į priekį, tačiau svarbu likti dėkingiems praeičiai.

Gamtos ir humanitarinių mokslų ryšys

Nors ir atsisakę herojinio mokslo ir herojinių žinojimo modelių, istorikai vis tiek turi dalyvauti nuolatinėse diskusijose tarp gamtos ir humanitarinių mokslų. Socialinių ir humanitarinių dalykų „skola“ mokslui yra tokia didelė, jie turi tiek daug bendros istorijos ir bendrų epistemologinių problemų, kad apie jų visišką atskyrimą neverta nė užsiminti. Visas mokslinių tyrinėjimų

rūšis sieja panašios teorinės problemos bei kultūrinio optimizmo ar pesimizmo kupini išgyvenimai. Verta pažymėti, jog mokslininkams, kaip ir istorikams, tenka susidurti su reliatyvizmu, kuris pasireiškia įvairiausiais antimoksliniais judėjimais (nuo kreacionizmo iki Naujojo amžiaus kulto) arba paprasčiausiai kaip Tabako instituto platinama informacija. Tai galbūt neprilygsta iššūkiams, kuriuos patiria socialiniai mokslai, tačiau sąlygišką mokslo atsiribojimą nuo skepticizmo kritikos turbūt lemia tradicinė visuomenės pagarba, o ne koks nors natūralus mokslo atsparumas kritikai. Atsižvelgiant į tai, kaip mes teigsime paskutiniame šios knygos skyriuje, būtina iš naujo rimtai įvertinti išskirtinį pokario Amerikos mokslo statusą.

Nepaisant glaudžių ryšių su gamtos mokslais, humanitariniai mokslai, įskaitant ir istoriją, turi tik jiems būdingų problemų. Bet kokia analogija su gamtos mokslais nėra tvirta, nes istorikas arba sociologas ar netgi ekonomistas negali visiškai izoliuoti savo pažinimo objektų. Netgi studijuodami tuos pačius gyvus padarus, mokslininkai ir istorikai domisi skirtingais dalykais. Humanitarai studijuoja veiksmus, kuriuos nulemia įvairūs ketinimai, o gamtininkai tiria ribotą elgsenos pasaulį.

Kadangi praeitis dažniausiai išlieka tekstuose, žodžiai yra tos praeities liekanos. Vis dėlto ne taip kaip atomas, žodis negali būti visiškai izoliuotas nuo kito žodžio ar nuo savo referencinės struktūros. Neegzistuoja greitintuvai, į kuriuos istorikai galėtų sudėti žodžius iš senų dokumentų ir rankraščių tam, kad greitai judėdami hermetiškoje aplinkoje jie paliktų kokius nors reikšmės pėdsakus, kuriuos vėliau būtų galima ištirti. Tiesą sakant, ar istorikams tai apskritai yra reikalinga? Joks kruopštus tyrinėtojas, tekstuose ieškantis praeities atspindžių, nesiekia izoliuoti kalbos, kad ir koks džiaugsmingas ir išlaisvinantis atrodytų nuo „tikrovės" atsietų žodžių žaismas. Svarbiausia jo užduotis – sujungti vieną tekstą su kitu, žodį po žodžio atgauti užmirštą, tačiau dar nevisiškai išnykusią praeities detalę. Jeigu dekonstruodamas tekstą kritikas postmodernistas nori parodyti, kad tas tekstas negali tiksliai atspindėti praeities, jis vis tiek yra priverstas pasinaudoti ankstesnės rekonstrukcijos rezultatais.

Istorikas nepajėgus aprėpti visų kintamųjų, kurie „atakuoja“ vieną įvykį. Žmonės tuo pačiu metu priklauso įvairioms tarp savęs susijusioms sistemoms, pradedant nuo tų, kurios reguliuoja jų organizmų veiklą, ir baigiant tomis, kurios pagrindžia jų intelektualinį smalsumą ir emocines reakcijas. Tad norint kokį nors įvykį išsamiai paaiškinti, reikėtų įvertinti visas įmanomas sistemines veikiančių asmenų reakcijas. Tačiau istorijų autoriai tuo niekada neužsiima: jie nesvyruodami sutelkia dėmesį į tuos įvykio aspektus, kurie, jų nuomone, yra svarbiausi atliekant konkrečią analizę. Į seminarų auditorijas ir archyvus – šias savotiškas istorikų laboratorijas – nuolat energingai „įsiveržia“ tiek žodžiai iš praeities, tiek šiuolaikinės vartosenos žodžiai. Istorikai negali izoliuoti savo tekstų, nors jie tai mėgina daryti kiekvieną-kart, kai tik imasi juos klasifikuoti (pvz., „šie dokumentai yra apie laivininkystę“, „ta knyga yra apie religiją“ ir t. t.). Iš tikro šios klasifikacinės sistemos yra netvarios ir dažnai klaidinančios. Istorikai mano, kad tokios kategorijos, kaip mokslas, magija, lytis ir seksualumas, yra vertybiškai neutralios, tačiau staiga paaiškėja, jog šie suskirstymai daugiau pasako apie šiuolaikines kategorijas nei apie tai, kuo žmonės gyveno praeityje. Netgi mokslinės veiklos suskirstymas į akademinius mokslo dalykus, pagal kuriuos yra formuojami universitetų departamentai, atspindi tik apytiksles klasifikacijas, todėl istorikai nesivaržydami remiasi antropologų, filosofų, biologų ir literatūros teoretikų patirtimi.

Rimčiausią problemą istorikams pateikia pats laikas. Istorikų požiūriu tiesos galimybė yra sietina su pastangomis išsiaiškinti tai, kas vyko praeityje. Nors praeities paminklus palieka praeityje gyvenę žmonės, tačiau – ir tai yra kebliausias dalykas – dokumentai išlieka dabartyje. Praeitis, jeigu iš viso ji egzistuoja, egzistuoja dabartyje; istorikai taip pat, nori jie to ar nenori, gyvena dabarties laike, mėgindami pateikti prasmingus ir tikslius teiginius apie praėjusius laikus. Todėl kiekvienas istorikas, kuris pretenduoja į istorinį objektyvumą, turi atsižvelgti į šį lemiamą laiko veiksnį.

Naujoji objektyvumo teorija

Galima drąsiai teigti, kad ne tik mokslo šalininkai, bet ir kritikai bus nusipelnę XXI amžiaus objektyvumo teorijai. Tačiau šiuo požiūriu reikšmingiausia yra tai, kad šios kartos atstovai sugebėjo išlaikyti pasitikėjimą žinojimo galimybe, drauge atsisakydami daugelio pozityvistinių pretenzijų. Mes manome, kad atnaujintą objektyvumo sampratą aiškiai atskyrus nuo mokslinio objektyvumo modelio, galima surasti rimtų argumentų tokio riboto objektyvumo naudai. Tai, ką pasiūlysime, galima įvardyti kaip XX amžiaus pabaigos istorinės tiesos sampratą. Savo samprotavimus pradėsime nuo praeities kaip objekto, kuris pirmiausia patraukia istorikų dėmesį; formuluodamos savo argumentus sieksime atnaujinti paveldėtą istorijos sampratą, atsisakyti nerealių lūkesčių ir dar kartą išnagrinėti kuklius praeities įvykių tyrimus bei nustatyti, ką tie įvykiai reiškė jų dalyviams.

Kadangi mokslininkai nebegali ignoruoti autoriaus subjektyvumo fakto, jie privalo suformuluoti tokius objektyvumo standartus, kurie iš pat pradžių pripažintų, jog visų istorijų pradžių pradžia – konkretaus individo susidomėjimas, ir kad kurdamas tas istorijas autorius vadovaujasi savo asmeninėmis ir kultūrinėmis charakteristikomis. Kadangi žinojimas prasideda žmonių protuose ir yra perteikiamas per tikrovės vaizdinius, visas žinojimas yra subjektyvus ir dirbtinis – tai kaip tik tos savybės, kurios buvo nuvertintos objektyvaus ir natūralaus žinojimo epochoje. Kalbėdamos apie objektyvumą pripažįstame, kad joks tyrimas negali būti neutralus ir kad žinojimo paieška yra susijusi su atkaklia kova tarp įvairių tiesos ieškančių grupių. Tokiu pripažinimu jokiu būdu neskatiname kvestionuoti stabilių žinojimo sistemų, kurių principus būtų galima perduoti, plėtoti ir išbandyti; tačiau drauge mes pabrėžiame naujos objektyvumo sampratos būtinybę.

Plačiojoje visuomenėje, kurioje dekonstrukcija vis dar siejama su pastatų griovimu, yra paplitusi nuomonė, kad praeitis kažkokiu būdu išlieka ir tiesiogiai veikia tą praeitį studijuojančiuosius. Tiesa yra ta, jog pati praeitis kaip įvykių visuma visiškai

pranyko; tuo tarpu jos padariniai yra realūs, jie išlieka ir veikia dabartį, tačiau tik retrospektyvi analizė padeda atskleisti tų padarinių reikšmę. Dabartyje apčiuopiamai išlieka tik fiziniai praeities pėdsakai – daiktai arba objektai, kurie tampa istoriniais duomenimis, istorikams pradėjus jais domėtis. Deja, šie pėdsakai niekada nekalba patys už save; antra vertus, jie neišnyksta. Jų galima aptikti įvairiausiose vietose: palėpėse užslėptuose nebereikalinguose lagaminuose, nesuprantamose buhalterijos knygų pastabose, apleistų pastatų rūsiuose; kartais jie atsiduria saugyklose ir archyvuose. Kai kurios iš šių fizinių liekanų guli užmirštos, tačiau kadangi jos nėra užkištos per daug giliai, žmonės jas kartais atranda netikėtai. O jau tada, tarsi skubiai užkastas lobis ar blogai padėtos žemės minos, jos pateikia didelių staigmenų. Istorija negali nekreipti dėmesio į įvairiausias išlikusias indų šukes ir rašytinių šaltinių atplaišas, nes jų egzistavimą reikia kaip nors paaiškinti. Praeitis negali savo tiesų įpiršti istorikui, tačiau, visada palikdama materialių liekanų, ji gali suvaržyti (ir suvaržo) pasirinkimo laisvę tų, kurie nori paaiškinti praeitį.

Svarstant istorinio objektyvumo problemas, iškyla du esminiai klausimai – kokiu mastu ir kokiais būdais inertiška praeitis daro įtaką energingiems istorikams? Paprasčiausias atsakymas būtų – „niekaip“, nes praeitis neturi galių įpiršti savęs, o istorikas yra veiklus subjektas, pajėgus inicijuoti beveik bet ką. Tačiau minėtasis klausimas tampa prasmingesnis kalbant apie konkretų socialinį kontekstą. Kai minėtasis filosofinis klausimas yra pateikiamas sociologiškai, atsakymas yra visiškai kitoks. Kokiu mastu ir kokiais būdais materialinės praeities liekanos veikia istoriką, dirbantį mokslinėje bendruomenėje, kuris siekia rekonstruoti, interpretuoti ir išsaugoti praeities daiktus? Tokioje kultūrinėje aplinkoje istorijos praktikus varžo sudėtingų taisyklių rinkinys. Kai visuomenėje vyrauja pasiryžimas tiksliai vaizduoti praeitį, išlikę istoriniai duomenys aiškiai riboja galimų teiginių apie praeitį spektrą; jie netgi apriboja konkretaus įvykio ar proceso interpretacijų skaičių.

Tačiau ir taisyklės ne visada esti veiksmingos; jos netinka, kai reikia atskirti interpretacijas, kurios yra pagrįstos skirtingomis

prielaidomis. Tarkime, kad istorikas tvirtina, esą Amerikos revoliuciją nulėmė tai, jog kolonijiniai lyderiai naująją britų mokesčių politiką įvertino kaip pastangas apriboti jų kolonijų savivaldą; o kitas mokslininkas yra įsitikinęs, kad kolonijose pirkliai ir fermeriai priešinosi bitų valdžiai, norėdami apsaugoti savo firmų ir fermų pelną. Jokios materialios praeities liekanos negali panaikinti šių dviejų interpretacijų neatitikimų, nes iš pat pradžių skiriasi jų autorių požiūris į pagrindinių veikėjų interesus, vertybes ir motyvaciją. Be to, abu istorikai skirtingai vertina ir tai, kurie tų istorinių veikėjų – ar tai būtų įstatymų leidėjai, pamfletų rašytojai ar verslininkai – veiksmai iš tiesų yra reikšmingi.

Kai kurių istorijos kritikų nuomone, skirtingų interpretacijų egzistavimas leidžia teigti, kad istorinio žinojimo neįmanoma kaip nors patvirtinti; juolab kad praeities įvykius paprastai savaip vertina įvairūs šių įvykių liudytojai ir dalyviai. Tačiau skirtingas perspektyvas būtina atskirti nuo skirtingų interpretacijų. Įvairios nuomonės apie Amerikos revoliucijos priežastis paliudija tik tai, kad kiekvienu atveju žmogiškieji motyvai ir socialiniai veiksmai yra vertinami skirtingai; šias interpretacijas galima suderinti (jeigu tai apskritai yra įmanoma) tik išsamių diskusijų metu. Viena interpretacija gali neigti kitą, tačiau skirtingos perspektyvos jokiu būdu nepaneigia viena kitos. Jeigu vienas istorikas įvykį vertina iš vergo pozicijos, ta versija nepaneigia vergų savininko perspektyvos; tuo atveju sudėtingesnė tampa tik pati interpretacija.

Norint įrodyti anksčiau pateiktą teiginį, suvokimo metaforą šiuo atveju derėtų suvokti paraidžiui. Perspektyva nėra nuomonė; ji yra nuoroda į poziciją, tikrąja to žodžio reikšme – poziciją, iš kurios yra stebimas objektas, esantis už proto ribų. Įsivaizduokime audringo ginčo liudytojus, iš skirtingų pozicijų stebinčius minėtąjį ginčą. Jų skirtingi vertinimai išties galbūt suteikia išsamumo paveikslui, tačiau veiksmas, kurio liudytojai jie buvo, nepasikeičia tik dėl to, kad jį stebėjo keletas žmonių. Jeigu jie vienas kitam neužstojo vaizdo, jų vertinimai bus lygiaverčiai, o pati vertinimų įvairovė niekaip nepaveiks atskirų stebinčiųjų požiūrio. Kiekvienos rekonstrukcijos pagrįstumas priklausys ne nuo

pačių perspektyvų, o nuo to, ar tikslūs ir išsamūs yra vertinimai. Kitaip tariant, pats objektyvumas nenutolsta nuo objekto. Pasak vieno šiuolaikinio filosofo, „siekiant objektyvumo nebūtina užimti Dievo pozicijos; juolab kad tai iš viso yra neįmanoma“[9].

Genealogai, antikvarai ir metraštininkai, kaip ir istorikai, domisi praeitimi, tačiau jie pabrėžia skirtingus praeities aspektus; šie skirtumai padeda nustatyti interpretacijos svarbą istorikų darbe. Genealogai, kaip leidžia suprasti pats pavadinimas, tiria praeitį, ieškodami žmonių, turinčių konkrečių genetinių charakteristikų. Jie tyrinėja žmonių praeitį ir eksponentiškai nustato jų protėvius – du tėvai, keturi seneliai ir t. t. Genealogai siekia surinkti gyvybiškai svarbius konkrečios šeimos statistinius duomenis. Savo ruožtu metraštininkai įvertina kiekvieną dieną atskirai ir įvykius fiksuoja iškart po to, kai jie įvyksta. Antikvarai žvelgia plačiau, tačiau juos domina tik senoviniai daiktai. Jie mėgsta neapdorotą praeitį, kurios „nepalietė“ analizė ir interpretacija. Jų dėmesys yra fiksuojamas į kokį nors senovinį objektą – ar tai būtų mūšio laukas, ar porceliano komplektas. Visų šių specialistų istorinė vaizduotė apsiriboja konkrečiu objektu, jų nedomina platesnis socialinis pasaulis, kuriame tas objektas buvo sukurtas. Žodžiu, antikvarai siekia išsaugoti, kronikininkai – užfiksuoti, o genealogai – surasti tai, kuo jie domisi. O istorikai siekia kur kas daugiau. Nors jie, kaip ir visi minėti specialistai, praeitį vertina kaip savo tyrinėjimų objektą, tačiau kartu trokšta nustatyti tai, kas yra reikšminga, mokėti paaiškinti ir suvokti prasmę – visa tai yra glaudžiai tarp savęs susiję tikslai, dėl kurių istorikų veikla tapo šiuolaikinių skeptikų kritikos objektu.

Postmodernistai panaikino ir sugriovė ribas tarp įsitikinimo, kad objektai nepraranda savo integralumo ir tada, kai jie yra analizuojami, bei žinojimo apie spąstus ir iliuzijas, susijusias su pastangomis suvokti objektyvią tikrovę. Pasak Carlo Ginzburgo, pačius istorinius duomenis jie pavertė „siena, kuri savaime užkerta kelią į tikrovę“. Istorinio objektyvumo kritikai postmo-

[9] Mark Johnson. *Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason.* – Chicago, 1987. – P. 212.

dernistai taip schematizavo „absoliutaus praeities pažinimo“ sampratą, kad, norėdami įrodyti savo kritikos, nukreiptos prieš istorikus, teisumą, jie turėjo remtis „tam tikru išvirkščiu pozityvizmu“[10]. Šitaip visiškas praeities įvykių nepažinumas tampa vienintele realybe, palyginti su kuria kūrybiškos pastangos iš likusių fragmentų rekonstruoti praeities paveikslą atrodo apgailėtinos. Toks hiperbolizavimas verčia prisiminti taiklų Williamo Jameso atsakymą moteriškei, kuri su šiuo filosofu atkakliai ginčijosi vienoje iš jo paskaitų: „Ponia, aš negaliu leisti, kad jūsų nemokšiškumas, kad ir koks jis būtų didelis, pergalėtų mano žinojimą, kad ir koks jis būtų menkas“.

Žinojimas apie praeitį, kad ir koks menkas jis būtų, prasideda nuo atminties. Pasikliaudamas atmintimi žmogus žino, kad praeitis nėra išgalvota (nors būtina pažymėti, jog įtakinga filosofinė tradicija, kurią pradėjo Davidas Hume'as, neigia galimybę pažinti daiktus, esančius anapus proto, netgi galimybę „suvokti“ atmintį kaip praeities patirčių atspindį). Mūsų požiūris į objektų realumą labiau pasitiki sveiku protu – mūsų nuomone, atmintis gali patvirtinti praeities realumą[11]. Istorija patenkina itin svarbų žmogišką poreikį – ji atkuria atmintį. Atmintis laiko sraute išsaugo gyvenimo laike pojūtį ir tuo savigarbos kupiniems žmonėms padeda suvokti savo vietą laiko sraute. Vakariečiai išmoko eksternalizuoti savo susidomėjimą praeitimi. Jie netgi sugeba atsiriboti nuo šio perdėm subjektyvaus jausmo ir savo klausimus nukreipti į tokius dalykus, kaip nacionalinės valstybės iškilimas ar spausdinimo mašinos poveikis, tačiau pagrindinė priežastis, skatinanti kelti tokius klausimus – tai aistringas troškimas suvokti, ką reiškia būti žmogumi. Taigi atmintis, išlavinta ieškoti objektyvių praeities įrodymų, vis dėlto yra glaudžiai susijusi su stipriais asmeniniais troškimais tų, kurie rašo ar pasakoja istorijas.

[10] Cituojama iš Cushing Strout. „Border Crossings: History, Fiction, and Dead Certainties“ // *History and Theory*, 31 (1992). – P. 153.

[11] Kraštutiniai skeptikai teigtų, kad niekas negali paneigti tvirtinimo, jog pasaulis – su visomis liekanomis, geologiniais duomenimis ir mūsų atsiminimais apie praeitį – buvo sukurtas tik vakar.

Norint pateikti įtikinamus argumentus mūsų propaguojamo riboto objektyvumo naudai, būtina susitaikyti su tuo, kad istorikų pastangos rašyti istorijas yra subjektyvi, dirbtinė ir kalbos sąlygota veikla. Mes naujai apibrėžėme istorinį objektyvumą kaip abipusį ryšį tarp tyrinėjančio subjekto ir išorinio objekto. Kaip žinoma, gamtos tyrinėtojai savo darbo rezultatus patvirtina išoriniais eksperimentais. Daugelis socialinių mokslininkų mėgina juos imituoti ir tam tikslui savo tiriamas problemas prilygina reiškiniams, kuriuos galima paaiškinti pasitelkus patikrinimų duomenis, eksperimentus su laboratoriniais gyvūnais ar kitus išorinius bandymus. Tačiau istorikai negali remtis atitinkamais išorinio patvirtinimo būdais, nes jie siekia suprasti vidines istorinių veikėjų nuostatas: kokie buvo tų veikėjų motyvai, kaip jie reaguodavo į įvykius, kokios idėjos funkcionavo socialiniame jų pasaulyje. Norint šiuos dalykus perprasti, būtina pasitelkti įtikinamas, pagrįstas ir rišlias interpretacijas, kurios vidines reikšmes susieja su išoriniu elgesiu.

Aptarę sąveikos tarp istoriko ir praeities problemas, mes taip pat norime apsvarstyti susidomėjimo svarbą istorijai. Žinojimas yra susijęs su būtinybe kaupti atsakymus į suinteresuotų žmonių klausimus apie juos supantį fizinį ir socialinį pasaulį. Istorija nuo grožinės literatūros skiriasi tuo, kad istorikams yra svarbu, kas iš tikrųjų vyko praeityje. Anapus ego – už žmogiškosios vaizduotės ribų – plyti chaotiškas pasaulis, kuriame gausu ankstesnių gyvenimų liekanų, užuominų ir kodų, informuojančių apie laiką, kuris buvo ne mažiau realus nei dabartis. Kai koks nors tokios praeities elementas sukelia susidomėjimą, galima sakyti, ryšys su praeities objektu jau yra užmegztas.

Visiškai atsisakyti objektų nėra lengva, nes jie egzistuoja realiai. Pats objektų objektyvumas – tai, kad jie negali prisitaikyti prie visų interpretacijų – leidžia suprasti, kodėl tarp mokslininkų kyla ginčų. Skeptikų nuomone, nesutarimai įrodo, kad mokslininkų požiūriai yra subjektyvūs. Mūsų nuomone, mokslininkų polemiką galima aiškinti tuo, jog objektai akivaizdžiai ir nepaneigiamai egzistuoja, o žmonės juos nori įtraukti į savąsias interpretacijos schemas. Vakaruose gamtos filosofai pirmieji ėmėsi

17.-1126

nuosekliai nagrinėti aplinkinių objektų kitoniškumą – užtenka pagalvoti apie alchemiką Newtoną, kuris savo Kembridžo laboratorijoje paprastą metalą mėgino paversti auksu. Objektyvumo problema istorijoje, kaip ir moksle, iškilo tada, kai žmonės susidomėjo praeities kitoniškumu.

Kol vyravo nuomonė, kad žmonės praeityje iš esmės buvo tokie kaip dabar, kol nebuvo įsisąmoninta, kad praeities visuomenės, kaip ir užsienio šalys, gerokai skiriasi nuo tavosios visuomenės, tol praeitis susidomėjimo nekėlė. Kadangi susidomėjimas išoriniais objektais yra itin asmeniška reakcija, iškyla problema – kaip suderinti tai, jog objektyvius tyrimus paskatina subjektyvus tyrinėtojo jausmas. Šiuolaikiniai teoretikai, kuriems pats subjektyvumas tapo tyrinėjimų objektu, teigia atskleidę objektyvaus žinojimo trūkumus. Kadangi pozityvistai ignoravo faktą, kad visi mokslo tyrinėtojai yra nepaneigiamai subjektyvūs, jų sukurtas mokslininko įvaizdis buvo toks netvarus, jog sužlugo, kai tik išsisklaidė ilgai mokslą gaubusi pagarbi baimė. Šiuolaikiniai realistai privalo atidžiai išnagrinėti santykį tarp smalsaus, kūrybiško, kultūriškai angažuoto tyrinėtojo ir pasyvių jo tyrinėjimo objektų. Objektai sukelia susidomėjimą, priešinasi netinkamoms manipuliacijoms, aplink juos kaupiasi informacijos sluoksniai. Objektyvumas gali būti nuoroda tik į santykį tarp žmogaus ir šių įstabių dalykų; jis negali egzistuoti ne žmogaus sąmonėje. Ir visi tie, kurie formuluoja bet kokius objektyvumo standartus, privalo atsižvelgti į šį santykį.

Herojinis mokslas klaidingai mėgino objektyvumą pagrįsti nešališku ir neutraliu eksperimentavimu. Iš mokslinės revoliucijos paveldėtoji objektyvumo samprata bandė teigti mintį, esą tyrinėtojas pasineria į transo būseną, praskaidrina savo mąstymą, paruošia proto „veidrodį" ir nukreipia jį į tyrimo objektą. Be abejo, jis privalo vadovautis dar ir tam tikrais moksliniais metodais, o asmeniniams įsitikinimams, vertybėms ir interesams čia nėra vietos, nes visa tai trukdytų tyrinėtojo proto „veidrodžiui" atspindėti įstabių gamtos reiškinių visumą. Taip pozityvistai sukūrė per daug ribotą objektyvumo sampratą. Siekdami išvengti jų klaidų, mes siūlome naują formuluotę, pagal kurią istorinis

objektyvumas – tai abipusis tyrinėjančio subjekto ir išorinio objekto santykis. Šiuo atveju tai, ar, pavyzdžiui, hipotezė bus pripažinta, labiau priklauso nuo autoriaus gebėjimo įtikinti nei nuo įrodymų, nors be pastarųjų neįmanoma sukurti jokio vertingo istorinio darbo.

Psichologinė žinojimo dinamika

Analizuodamos atminties poveikį istorijos rašymo procesui, mes atkreipėme dėmesį į psichologinę būtinybę suvokti patirtį ir su tuo susijusią būtinybę siekti tikslumo bei į žmogišką siekį būti pripažintam, kuris skatina kurti mitus. Bet kuris iš šių motyvų gali tapti pagrindinis – nepaisant to, ar kalbama apie konstitucinės teisės analizę, ar apie kokią nors biografiją. Šioje knygoje mes pasikliaujame žmogaus sugebėjimais ir teigiame, kad yra įmanoma suformuluoti tokius kriterijus, kurie leistų ir istorikams, ir paprastiems skaitytojams atskirti teisingą praeities pavaizdavimą nuo klaidingo. Šioje vietoje būtina atkreipti dėmesį į lemiamą santykį tarp žinojimo kūrėjų ir jų kritikų. Mes teigiame, kad atmintis apie praeitį arba praeities liekanos suvaržo istorikų pasirinkimo galimybes, tačiau tuo anaiptol nenorime pasakyti, jog visi žmonės imasi analizuoti istorinius duomenis; kaip pavyzdį galima nurodyti tuos pseudomokslininkus, kurie teigia, kad holokausto nebuvo. Mes tik atkreipiame dėmesį į tai, kad istorijos rašymo ir skaitymo procesai yra artimai susiję: istorijos specialistų bendruomenė suvaržo konkretaus istoriko pasirinkimą taip, kaip Newtono eksperimentai su judančiais objektais ir Darwino žinios apie iškasenas apribojo jų potencialių teiginių spektrą.

Iškeldami klausimus, materialias praeities liekanas istorikai paverčia istoriniais duomenimis-įrodymais, nes įrodymai tokiais yra tik konkrečiai interpretuojami. (Pagalvokite apie detektyvą, kuris pastebi daug ką sakantį batų tepalo ruoželį ant durų staktos – visiškai paprasta detalė jam tampa užuomina.) Tačiau kai istorija jau papasakota, argumentai išdėstyti, interpretacija pa-

teikta, ateina metas analizuoti duomenis, kuriais tokia interpretacija yra grindžiama. Tokių duomenų negalima nuslėpti visuomenėje, kuri labai vertina istorinį žinojimą, nes kaip tik galimybė tuos faktus surasti visuomeniniuose archyvuose, bibliotekose ir muziejuose palaiko mūsų kultūros istorinę sąmonę. Atviros visuomenės galia yra pagrįsta tuo, kad visi jos nariai turi vienodas galimybes ir vertinti tuos istorinius duomenis, ir publikuoti savo darbus – o tai tik primena mums, kad demokratinės tradicijos toli gražu neapsiriboja politika. Jos sudaro sąlygas skleisti informaciją ir vykdyti bandymus bei teikia galimybių sąžiningoms ir dažnai audringoms diskusijoms.

Atskiros praeities dokumentų liekanos gali būti sudėliotos į skirtingus ir dažnai vienas kitam prieštaraujančius paveikslus. Tiksliau sakant, kadangi žmonių santykiai yra bet kokios visuomenės pagrindas ir kadangi daugumai tų santykių yra būdingi jėgos ir nutylėjimo elementai, tai aplinkybės, kuriomis žmogus susiduria su konkrečiu praeities įvykiu, nulemia jo požiūrį į tą įvykį. Kiekvienas tikroviškas objektyvumo apibrėžimas turi pripažinti, kad žmonijos praeities tyrinėtojai greičiausiai susidurs su daugiau nei viena praeities įvykių interpretacija. Tačiau tai, kad yra įmanoma daugybė teisingų istorijų, nebūtinai pakenkia tų istorijų tikslumui; šis faktas tik įpareigoja žmones įvertinti įvairius praeities įvykį nulėmusius veiksnius bei stebėti tų veiksmų trajektorijas po to, kai ima aiškėti visi to įvykio padariniai.

Naratyvai ir kalba

Žmogaus protas reikalauja tikslumo, o siela trokšta prasmės. Savo pasakojimais istorija praverčia abiem atvejais. Postmodernistai kritikai džiūgauja galėdami nurodyti, kad istorinis pasakojimas iš esmės yra literatūros forma, kuri neturi jokio loginio ryšio su vientisu gyvenimo įvykių srautu. Vėlgi pasitelkę atmintį mes galime su šiuo teiginiu sutikti. Paprasti įvykiai, kuriuos patiriame, be paliovos eina vienas po kito. Pasakojimas atsiranda tik tada, kai pradedame apie tai pasakoti kitiems. Tiesą sakant, pati įvy-

kio ar proceso idėja grindžiama sąvokomis, kuriomis galima aprašyti laiko tėkmę. Vakarų istorijos yra įspraustos į kultūros schemas, kaip, pavyzdžiui, pažangus vystymasis arba nuosmukio ciklai, kalbant apie XVIII–XIX amžiuose vyravusias idėjas. Išorinį pavidalą šioms istorijoms suteikia pasakotojo balsas bei rišlus pasakojimas, sudėliotas iš atskirų epizodų. Akivaizdu, kad kurdami savo pasakojimus istorikai remiasi asmeninėmis prielaidomis; taip kuriamas žinojimas kelia abejonių tik tuo atveju, jeigu yra manoma, kad istorikai privalo tiesiogiai atspindėti praeitį. Kai kokie nors kritikai neigia objektyvios istorijos galimybę, remdamiesi tuo, kad istorijų rašymas iš esmės yra kūrybinė veikla, jie vadovaujasi XIX amžiuje vyravusiu supratimu apie tai, kaip yra kuriamas žinojimas.

Nors filosofai ir literatūros kritikai pastaraisiais metais atskleidė naratyvo dirbtinumą, jie drauge paskatino kruopščiai įvertinti pačią naratyvo formą. Pati laiko tėkmė neturi pradžios, vidurio ir pabaigos; šie elementai būdingi tik pasakojimui apie šį temporalinį procesą. Žmonių gyvenimai turi pasakojimo struktūrą ir galbūt dėl to panašumo žmonės savo istorijoms yra linkę suteikti naratyvo formą. Istorikai turėtų atkreipti dėmesį į neblėstantį pasakojamų istorijų patrauklumą. Tik pagalvokite, kokį susidomėjimą sužadina pasakos pradžia; visas kūnas atsipalaiduoja, kai išgirstame žodžius, kaip antai: „Pradžioje Omahos miestui vadovavo gyvulių augintojai“, arba „Norėčiau jums papasakoti, kaip Joana įsigijo šį namą“.

Įdomi ypatybė, kuria pasižymi istorijų pasakojimas, yra ta, kad pasakoti pradedama nuo pabaigos. Išvada sukelia susidomėjimą ir paskatina užduoti klausimą, grąžinantį mus į pradžią, nuo kurios viskas ir prasidėjo. Kai, pavyzdžiui, geri savitarpio santykiai baigiasi nesėkme, nelaiminga pabaiga paskatina kelti analitinius klausimus. Siekiant paaiškinti, kaip sužlugo anksčiau egzistavusi darna, yra pasakojama istorija, ir kiekviena šios istorijos smulkmena primena artėjančią pabaigą. Suvokę, kad tam tikra įvykių seka pasibaigė, žmonės ima kelti klausimus, kurie po to padeda jiems aptikti reikiamus faktus. Štai, pavyzdžiui, po pusę amžiaus trukusio šaltojo karo sąstingio atėjo atšilimas: Lais-

vės statula (kad ir labai trumpai) papuošė Tiananmenio aikštę Pekine; Vokietija vėl tapo vieninga valstybe; Jugoslavija susiskaidė į kariaujančias etnines grupes. Visi šie netikėti pastarųjų metų įvykiai išprovokavo naujus klausimus, kuriais remiantis bus kuriamos naujos šio amžiaus istorijos.

Šis staigus pasiryžimas pasakoti naujas istorijas liudija tai, kad pats laikas yra perspektyva. Transmisisipės lygumų apgyvendinimo procesą XIX amžiuje žmonės vertino kitaip nei šiais laikais. Pavadinę tai žengimu į Vakarus, jie akių nenuleido nuo „baltųjų pionierių“ ir pabrėžė tuos epizodus, kurie leistų paaiškinti, kaip Amerika tapo žemynine valstybe. Šių laikų žmonės „atrado“ lygumų indėnus ir tuos meksikiečius, iš kurių karo metu šiurkščiai buvo atimta jų žemė. Šių grupių egzistavimas verčia smarkiai pakoreguoti požiūrį į tai, kas vyko teritorijoje tarp Misisipės ir Ramiojo vandenyno, nes nelauktai tenka pripažinti, jog žengiantys į Vakarus juodieji ir baltieji amerikiečiai nuolat susidurdavo su kitais žmonėmis.

Laiko atstumas ir kintančios nuostatos nuolat paskatina vietoj nebeįdomių ir nebeaktualių temų imtis tyrinėjimų krypčių. Ilgą laiką vergovė mūsų šalies istorijoje buvo per daug trikdanti tema, kad istorikai būtų galėję tyrinėti jos ištakas kolonijinėje Virdžinijoje. Vergų darbo kasdienybė, būsto problemos ir šeimyninis gyvenimas taip pat nesusilaukė didelio tyrinėtojų dėmesio iki tol, kol istorikai, sukrėsti Antrojo pasaulinio karo žiaurumų, ėmėsi nagrinėti Amerikos rasinių prietarų ištakas. Netrukus patys iš Afrikos kilę amerikiečiai įsiliejo į akademinę veiklą ir visiems laikams pakeitė ribotą savo kolegų iš Europos kilusių amerikiečių požiūrį į daugelį istorijos klausimų. Visa tai patvirtina nuostatą, kad laikui bėgant ir keičiantis perspektyvoms praeitis kaip tyrinėjimų objektas kinta; atitinkamai kinta ir apie tą praeitį pasakojamos istorijos.

Rašytinis žodis išsaugo istorijas, kurios yra pasakojamos žodžiu; tačiau pamažu tie žodžiai sensta. Kadangi istoriniuose pasakojimuose įvykiai visada yra aiškinami taip, kad būtų suprantami konkrečiai auditorijai, dėmesys praeičiai yra artimai susijęs su dabarties aktualijomis. Kiekvienos kartos žmonės praeitį kaip objek-

tą vertina vis kitaip. XIX amžiuje vergovės šalininkai pietiečiai, rašydami apie secesijos priežastis, faktus pateikė visiškai kitokiame kontekste nei XX amžiaus istorikai, kurie pabrėžė Pilietinio karo sąsajas su reikšmingais vergovės panaikinimo įvykiais. Arba, pavyzdžiui, istorikai jau anaiptol nebemano, kad moterys negali dalyvauti visuomenės gyvenime; dabar jie netgi skeptiškai, o kartais ir gana piktai vertina savo pirmtakų teiginius, esą moterys iš prigimties yra linkusios šeimininkauti namie. Istorinių pasakojimų prasmingumas, priklausantis nuo sudėtingos tarp savęs susijusios vertybių sąveikos, ilgainiui neišvengiamai kinta.

Anot skeptikų, kaip tik dėl to, kad praeities vertinimai nuolat keičiasi, istorikų pretenzijos į objektyvumą ima atrodyti nepagrįstos; nors, mūsų nuomone, tokia nuolatinė požiūrių kaita greičiau teigia tai, kad kiekviena karta siekia valdyti praeitį, interpretuodama ją taip, kaip jai atrodo prasminga. Skirtingos praeities įvykių interpretacijos jokiu būdu neleidžia teigti reliatyvistus esant teisius; tai, kad egzistuoja įvairių aiškinimų, tik verčia atsisakyti istorinės tiesos sampratos. Jeigu praeitis būtų sudaryta vien iš materialių objektų ar lengvai aprašomų veiksmų, būtų galima vienu ypu įamžinti esminius tos praeities kontūrus. Tačiau, laimei, istorikų dėmesys krypsta kitur – juos domina pati žmogaus patirtis, jos pavidalai praeityje ir dabartyje.

Skirtingos mokslininkų kartos ne tiek keičia istorinį žinojimą, kiek priskiria jam gyvenamojo meto aktualijas. Kiekvienos kartos praeities tyrinėjimai vienaip ar kitaip yra pagrįsti pirmtakų mokymu. Naujos senųjų pasakojimų versijos nėra savavališkas istorinės vaizduotės žaismas; jos atspindi nuolat kintančius žmonių interesus, kurie savo ruožtu tik praplečia socialinę žmonijos patirtį. Jeigu istorikai atsisakytų nagrinėti ego santykį su objektu anapus proto ribų, jie nesugebėtų plėsti žmogiškojo supratimo ribų; jų atradimai tebūtų tik jau žinomų idėjų atspindžiai. Pasak olandų istoriko Peterio Geylo, kiekviena istorija yra savotiška pereinamojo laikotarpio ataskaita, tačiau jis greičiausiai nebūtų neigęs, kad tokioje ataskaitoje vis dėlto išlieka atitinkamų tyrinėjimų liekanų, kurios bus analizuojamos dar ilgai po to, kai bus praėjęs toks „ataskaitinis laikotarpis“.

Tekstų tekstualumas

Svarstant objektyvumo klausimą būtina atsižvelgti į esminį žodinės ir rašytinės tradicijos skirtumą. Kai pasakotojas savo istorijas pasakoja žodžiu, jis gali keisti konkrečias detales arba koreguoti jų reikšmę. Žodinė tradicija beveik visada yra pagrįsta nuolatiniu praeities įvykių perpasakojimu, kiekvienam pasakotojui savaip perteikiant ir interpretuojant pasakojimus, kurių visuma sudaro kolektyvinę konkrečios grupės atmintį. Istorijai esant rašytinei pats tekstas tampa objektu su jam pačiam būdingomis savybėmis. Užrašytas tekstas lieka nepakitęs ir tarsi sustabdo laike vieną konkrečią pasakojimo versiją; vėliau taip užfiksuotas pasakojimas leidžia suvokti, kaip pasikeitė reikšmė ir žodžiai, kurie perteikia tą reikšmę. Rašytinės istorijos sudaro sąlygas konkrečios epochos skaitytojams ir netgi priverčia juos įvertinti tą laiko atstumą, kuris susidarė tarp jų pačių ir jų pirmtakų. Tokios akistatos labiau nei kas kitas įtvirtina suvokimą apie interpretacijos svarbą istorijai bei sustiprina dabarties ir praeities ryšį.

Kaip mes jau esame pabrėžusios, rašytinei istorijai užėmus atminties vietą ji sukuria objektą – tekstą, kuris pats gali būti nagrinėjamas. Ne taip kaip istorijos, kurias pasakoja baladžių autoriai, arba mažose bendruomenėse saugomos žodinės tradicijos, rašytinės istorijos yra atviros bet kokiai kritikai iš šalies. Istorijos, kurias kūrė europiečiai ir iš Europos kilę amerikiečiai, buvo smarkiai kritikuojamos bent jau nuo XVII amžiaus, tačiau tik skvarbi postmodernistų kritinė analizė išskaidė šias istorijas iki atskirų žodžių.

Nagrinėdami tekstus, postmodernistai pateikė du tarp savęs susijusius postulatus. Pirmiausia jie teigė, kad tekstai – t. y. rašytiniai dokumentai, kurių reikšmė toli gražu neapsiriboja tuo, kas parašyta, ir kuriuose esama įvairiausių kultūrinių elementų – slepia tiek pat, kiek ir išreiškia, todėl jų nederėtų skaityti pažodžiui arba tik norint suvokti tai, ką autorius nori pasakyti. Tekstus būtina dekonstruoti – nustatyti autoriaus minčių dėstymo arba fabulos silpnąsias vietas, spragas ir pertrūkius, kurie leistų

atskleisti tekste esamus prieštaravimus, inversijas ir paslaptis. Postmodernistai mano, kad pačiame rašymo procese yra daug klaidinančių nukrypimų, kurie atspindi konkrečios kultūros vylių bei užslėptąsias intencijas. Pasak antrojo postulato, vien tai, jog konkretų tekstą galima perskaityti labai įvairiai, aiškiai įrodo, kad kalba nėra stabilus darinys. Todėl autorius negali niekaip paveikti to, kaip skaitytojas atkuria jo žodžius. Mūsų nuomone, itin svarbu šiuos pagrindinius postmodernizmo teiginius atskirti tam, kad pirmosios minties produktyvumo neužgožtų antrasis postulatas, kuris reiškia perdėtą postmodernistų skepsį kalbos stabilumo atžvilgiu.

Išnagrinėti tekstą – tai atskleisti įvairias jame esančias prasmes. Paprasti kalbos vartotojai dažniausiai neįsisąmonina kultūrinės žodžių specifikos, išraiškos taisyklių ir sąlygų, kiekvienai kalbai būdingų aptakių eufemizmų, grupinių asociacijų niuansų ar žodinių apylankų, kurias nulemia socialiniai tabu. Atkreipdamas dėmesį į tuos intriguojančius teksto elementus, koks nors įžvalgus skaitytojas smarkiai praplečia mūsų supratimą apie tai, kas tekste yra perteikiama sąmoningai ar nesąmoningai. Autoriai paprastai pasako daugiau negu nori pasakyti, tačiau dėl to jų tikrieji ketinimai netampa neįdomūs ar neaktualūs; šis faktas tik patvirtinta tai, kad esama daug užslėptų įtakų, kurios nulemia konkrečių žodžių pasirinkimą.

Tačiau kalbos stabilumas yra visai kas kita. Pasak lingvistų, – kurie rėmėsi Ferdinando de Saussure įžvalga, kad žodis, atsidūręs tarp kitų žodžių, keičia savo reikšmę, – konkreti kalba yra savarankiška sistema, o ne visuma nuorodų, nukreiptų į išorinį pasaulį. Postmodernistai žengė dar vieną žingsnį – jie paneigė egzistuojant kokį nors ryšį tarp žodžio-signifikanto ir objekto-signifikato, tuo įteisindami žodžių neapibrėžtumą; o jeigu toks ryšys neegzistuoja, teoriškai įmanomas neribotas kiekvieno sakinio interpretacijų skaičius. Postmodernistai itin žaismingai samprotauja apie tai, kaip žodžiai šoka, krinta, susiduria, pabėga, apgauna, slepiasi; o tokiems kūrybiškiems žodžių vartotojams telieka tik stebėtis, kodėl postmodernistai dėl žodžių apskritai kvaršina sau galvą.

Vėlgi galima drąsiai teigti, jog ir šiuo atveju buvo per daug supaprastinta. Žodžiai retai kada atitrūksta nuo savo signifikatų, nors, antra vertus, tas ryšys nėra nekintamas. Šiuo atveju tinka analogija su lipnia medžiaga; ji yra gana stipri ir prilipdyta laikosi tol, kol nėra liečiama, tačiau ne tiek stipri, kad jos nebūtų galima atplėšti ir panaudoti kitur. Kai postmodernistai visą dėmesį skiria skaitytojų išradingumui, – visiškai nepaisydami to, kad žmonės yra linkę sutarti dėl žodžių reikšmių, – jie iškreipia tikrovę. Tiesa yra ta, kad amžininkų bendruomenė yra linkusi formuoti savo žodyną. Žodžių reikšmių kaitą lemia naujos patirtys; bendros patirtys paskatina kurti visiems bendrą kalbą. Skaitydami žmonės ne tik nepasitelkia tik jiems būdingų mąstysenos ypatumų, o netgi priešingai – skaitytojų bendruomenė labai aiškiai sutaria dėl prasmės.

Vis dėlto kalba istorikams sukelia tam tikrų problemų – ypač tiems iš jų, kurie nenori pripažinti, kad žmonių grupės generuoja savitas atpažinimo sistemas, leidžiančios savuosius atskirti nuo pašalinių. Kadangi žodžiai gali keisti reikšmę, nekeisdami savo formalios išraiškos, – pavyzdžiui, žodis „laisvė" nekinta, nors jo turinys ilgainiui iš esmės keitėsi – tai istorinius tekstus reikia vertinti kaip mįsles. Savaime suprantama, konkretų tekstą skirtingos kartos interpretuoja skirtingai, tačiau jeigu jis išliks išoriškai nepakitęs, visada atsiras norinčiųjų atskleisti pirminę to teksto prasmę.

Jeigu istorikai priimtų šią geriau pagrįstą, subtilesnę ir atviresnę objektyvumo sampratą, labiau tikėtina, kad jie imtų taikyti taisykles, susijusias su istorinių duomenų analize. O pripažinę tai, kad visi žmonės neišvengiamai priklauso konkrečiam kultūros kontekstui, jie galėtų šią nuostatą labai našiai panaudoti savo tiriamo amžiaus ypatumams atskleisti. Kitaip tariant, gerai suvokę savąją aplinką ir savąsias patirtis, praeities tyrinėtojai gali visa tai kūrybingai panaudoti praeities analizei. Nepaisant to, kad istorikai yra „riboti, suvaržyti bei gana pažeidžiami", jie vis tiek pajėgūs siekti ir atrasti tai, ko ieško[12]. Į objektus nukreiptas

[12] Seyla Benhabib. *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics.* – New York, 1992. – P. 2.

tiriančiojo proto „objektyvas" gali pasirodyti esąs įgaubtas ar išgaubtas, kartais užtemdytas, netgi įskilęs, nuolat taisytinas, tačiau jis vis tiek išlieka gana geru darbo įrankiu. Tie mokslininkai, kurie įsisąmonina, kad daiktai anapus proto vis dėlto egzistuoja, tampa praktiniais realistais. Nors minėti mokslininkai yra priversti pripažinti savo priklausomybę ribotai kultūrinei erdvei ir savo ribotus sugebėjimus suvokti tiesą, jie drauge privalo įsisąmoninti dar ir tai, kad mėginant pažinti pasaulį jokiu būdu negalima savo proto „objektyvo" nugręžti nuo objekto, kaip siūlo reliatyvistai; o priešingai – būtina ir toliau vykdyti stebėjimus ir nuolat rūpintis, kad tas „objektyvas" visada būtų parengtas darbui.

Amerikiečiai patys sau nuolat kartoja, esą pragmatiški žmonės, konkrečius metodus vertinantys pagal gaunamus rezultatus. Tokia jų nuostata nulėmė instrumentinį daugumos amerikiečių požiūrį į gyvenimą. Tokią tendenciją puikiai išreiškia plakatas, kuriame pavaizduota linksma grupelė žmonių; užrašas apačioje skelbia: „Kartu besimeldžianti šeima ir gyvena kartu". Taigi labai prasminga religinė apeiga viso labo tampa tik priemone, leidžiančia išvengti skyrybų. Mes, gindamos objektyvumą, vengėme utilitarinių argumentų, nes manėme, jog tokie argumentai per daug suprastintų tas sudėtingas problemas, kurias iškėlė skeptikai. Jeigu žinojimą yra įmanoma sukurti, žmogus juo tiki dėl to, kad tai jam diktuoja protas; jeigu pradinis teiginys yra klaidingas, jo negalima pateisinti vien tuo, kad iš jo galima tikėtis naudos. Tačiau net ir tuo atveju pravartu pažymėti privalumus, susijusius su pasiryžimu siekti objektyvaus žinojimo. Toks pasiryžimas skatina žmones atidžiai analizuoti santykį tarp savo pradinių nuostatų tyrinėjimo objekto atžvilgiu ir tokio tyrinėjimo rezultatų; juo yra pagrįstos metodologinės taisyklės, kurios palengvina diskusijas; jis skatina žmones imtis nelengvo žinojimo paieškos uždavinio. Seras Edmundas Hillary teigė kopęs į Everesto kalną tik dėl to, kad tas kalnas ten stūkso; istorikai su savo nešiojamaisiais kompiuteriais kopia tris šimtus akmeninių laiptelių į kalvą Lione, nes ten yra rašytinių praeities paminklų. Žinojimas kyla iš įsitikinimo, kad tuos istorinius šaltinius galima pažinti.

Ir viltis, kurias sužadina istorija, ir istorijos problemas nulemia jos ryšys su atmintimi. Istorijos viltys yra grindžiamos tuo, kad atmintis liudija būtovės objektyvumą. Pati atsiminimo patirtis pagrindžia tikėjimą praeities realumu, ir dėl to pastangos rekonstruoti tai, kas atsitiko, įgyja realų pagrindą ir tampa netgi reikalingos. Tačiau tuo pat metu atmintis tarnauja ir troškimui atrasti prasmę; šis žmogiškas jausmas kartkartėmis sužadina pagundą pasinaudoti istorija siekiant ką nors sureikšminti, paneigti praeities žiaurumus, sukurti psichologinį komfortą ar rasti racionalius veiksmų paaiškinimus. Kaip tik psichologinė rašytinių istorijų jėga nulemia jų svarbą konkrečioms tautoms. Kaip atmintis padeda išsaugoti asmeninę tapatybę, taip ir nacionalinė atmintis, išsaugoma istorijos dėka, tautoms suteikia kolektyvinę tapatybę ir tuo paprastą žmonių sambūrį sutvirtina solidarumo saitais arba leidžia pateisinti valstybinių institucijų prievartą. Milanas Kundera yra sakęs, kad žmonių kova su valdžia yra atminties kova su užmarštimi. Rašytojas Kundera šią kovą suvokė kaip konfliktą tarp nepriklausomų liudytojų ir oficialių asmenų, kurie manipuliuoja istoriniais duomenimis. Istorikai taip pat mano, kad atminties kovoje prieš užmarštį egzistuoja galios elementas, tačiau, jų nuomone, galia yra reikalinga tam, kad atmintis atsilaikytų prieš trikdančias abejones dėl praeities pažinumo, dėl to, ar užmaštin nugrimzdę dalykai iš tiesų egzistavo.

◇ 8 ◇

Istorijos ateitis

Pagrindinis diskusijų apie istorijos ateitį klausimas – kaip geriau panaudoti žmogaus norą kuo daugiau sužinoti. Šį smalsumą sustiprina tyrinėtojų įsitikinimas, kad praeitis gali papildyti žmogaus sampratą. Troškimas prisiliesti prie praeities – tai siekis įvaldyti laiką, įsitvirtinti šiame pasaulyje, aiškiai suvokti save istorijos kontekste. Turint omenyje tai, kad žmogaus jausmai tiesiogiai yra susiję su tuo, kas vyksta aplinkui, galima teigti, jog dabartis visada įsiterpia į praeities tyrinėjimus. Išgyventos patirtys priverčia istorikus nukreipti žvilgsnį į naujas problemas – taip vietoj vienų tyrinėjimo krypčių iškyla kitos. Jautrus istorikų reagavimas į savo gyvenamojo meto procesus ypač išryškėja didelių ir reikšmingų pokyčių laikotarpiais, tokių kaip, pavyzdžiui, šiuo metu pasaulyje vykstantys procesai.

Šaltojo karo metu tarptautiniai santykiai labai priklausė nuo Jungtinių Valstijų ir Tarybų Sąjungos užsienio politikos. Beveik pusę amžiaus šaltojo karo realijos nulemdavo žmonių tapatybes, keldavo jų susirūpinimą ir apskritai jos buvo persmelkusios visą intelektualinę veiklą. Tačiau visa tai staiga baigėsi. Ir dabar istorijos, – kaip ir daugelio kitų dalykų, – ateitį įmanoma įsivaizduoti visiškai naujai. Nauja mokslinio žinojimo epocha yra įmanoma, nes žlugus senosioms absoliučioms tiesoms išnyko daugelis absoliutinių Vakarų demokratijos elementų, todėl nebėra prasmės laikytis griežtų karingų nuostatų. Naujas mąstymas yra įmanomas, netgi būtinas. Šis naujasis mąstymas ragins grįžti prie at-

gaivinto ir atnaujinto mokslinio žinojimo ir jo filosofinių pagrindų, kuriais nuo pat XVII amžiaus rėmėsi intelektualinė Vakarų pasaulio tradicija.

Istorija ir mokslas po šaltojo karo

Atsižvelgiant į pastarojo meto polemines diskusijas, sunku tikėtis, kad atsiras daug entuziastų, pasiryžusių žengti į naujas erdves, atsivėrusias po šaltojo karo imperijų ir ideologijų žlugimo. Keturiasdešimt metų visame pasaulyje vyravo griežtos dešinės ir kairės kategorijos, kurios poliarizavo mąstymą apie visuomenę ir tarptautiniu mastu, ir pačiose demokratinėse visuomenėse. Tad nors formalios kliūtys ir išnyko, daugeliui žmonių bus nelengva peržengti tuos mąstymo barjerus, kuriuos taip ilgai kontroliavo dogmatiški ideologai. Kadangi konflikto metu buvo naudojami ne tik ginklai, net ir idėjos, žmonės ir toliau yra linkę griežtai kontroliuoti savo protus, nors bet kokio užpuolimo pavojus jau seniai yra atslūgęs. Visiškai aišku yra tai, kad nei dešinieji, nei kairieji Jungtinių Valstijų politikai neskuba pasinaudoti naujai atsivėrusiomis galimybėmis; tai ypač būdinga tiems *status quo* šalininkams, kuriuos vadiname tradicionalistais. Primygtinai pabrėždami naujas grėsmes, kurios iškyla jų įsivaizduojamai Amerikai, šie kritikai ėmėsi telkti opoziciją prieš įvairias švietimo iniciatyvas. Postmodernizmą, multikultūrizmą ir netgi socialinę istoriją jie suplakė į vieną vietą ir pradėjo visuotinį šių kairuoliškų iniciatyvų puolimą. Nors tradicionalistai teisingai nurodė kai kurias realias postmodernizmo silpnybes, jie perėjo nuo atskirų dalykų kritikos prie visuotinio karo prieš multikultūralizmą ir universitetų demokratizaciją. Laikraštyje *New York Times* Nacionalinė mokslininkų asociacija (NMA) išspausdino straipsnį, kuriame buvo išvardyti visi nepageidautini dabartinės švietimo programos reformos bruožai: reikalavimas, kad studentai skaitytų daugiau darbų, kuriuos parašė moterys ir mažumų atstovai; „rasės, giminės ir klasės problemų“ nagrinėjimas mokymo programose; moterų ir mažumų studijų plėtojimas; ir

įskaitiniai dalykai iš moterų ar mažumų studijų pirmųjų kursų studentams[1].

Kovodama su šiomis naujovėmis, NMA pasitelkė pasenusią mokslinio objektyvumo sampratą ir ėmėsi kritikuoti mokymo programos reformą, kurią esą primygtinai skatina tam tikros suinteresuotos grupės. Remiantis šia nuostata, bet kokie mokymo programos pakeitimai atsižvelgiant į šių laikų poreikius ar spaudimą bus iš principo kontroversiški. Teigdami savo neutralumą, šios organizacijos atstovai ėmė tvirtinti, kad „multikultūrinis lavinimas" neturi būti siūlomas vietoj tokių mokymo metodų, kaip matematika, gamtos mokslai ir istorija, kurie, anot jų, pakyla aukščiau kultūrinių skirtumų ir yra vienodai tinkantys „įvairių rasių, lyčių ar kultūrų žmonėms"[2]. Tačiau toks mėginimas istoriją susieti su gamtos mokslais, pastaruosius – su matematika, o visus šiuos dalykus kartu – su nešališku objektyvumu, kuriam yra būdinga transcendencija, jau savaime yra polemiška taktika, senajame kultūriniame kare mokslininkų naudojama jau nuo XVIII amžiaus. Samprotavimų apie tai, kad tam tikros tiesos yra amžinai teisingos, negalima priimti už tikrą pinigą. Tradicionalistai politikavimu apkaltina tuos, kurie nori pakeisti tradicinius kursus ir nusistovėjusius kriterijus; jie siekia apsaugoti mokyklines mokymo programas nuo nuodugnios analizės ir prikelia praeities šmėklas tam, kad sukeltų abejonių permainų šalininkų idėjomis.

Kultūrinio reliatyvizmo grėsmė paskatino tradicionalistus ieškoti panašumų tarp visų jiems nepriimtinų programų ir suvienyti visų savo bendraminčių pastangas senajam *status quo* išsaugoti. Anot jų, universitetų privalomųjų kursų programose nebelieka vietos Homerui, Aristoteliui ir Šekspyrui, nes profesoriai nebepasikliauja nusistovėjusiais standartais. Tradicionalistų retorikoje gausu politinių įvaizdžių. Jie kaltina akademinius lyderius tuo, kad vietoj epinių Homero poemų propaguodami Gvatemalos indėnių pasakojimus jie bailiai pataikauja studijuojančioms mote-

[1] New York Times. – 1992 m. balandžio 5 d. Redakcijos puslapis.
[2] Ten pat.

rims ir mažumų atstovams, kurių gretos nuolat didėja. Anot tradicionalistų, šie asmenys, sąmoningai griaunantys tradicines vakarietiškas mokymo programas, laikosi požiūrio, kad visos kultūros vertybės yra lygiavertės. Kai reformatoriai taip reikalauja plėsti mokymo programas ir paįvairinti profesūros sudėtį, jie, pasak vieno tradicionalisto, „paneigia mokslo visuomenės teisę teisėtas ir neteisėtas pretenzijas atskirti pagal mokslinius kriterijus“[3]. Netgi tokie mokslininkai, kaip politologas Thomas Pangle, neblogai susipažinę su nevakarietiškąja literatūra, kurios pavyzdžiai buvo diegiami į koledžų programas, teigė, kad naujųjų tekstų autoriai „vergauja mazochistinėms intelektualinėms schemoms, kurias pokaryje išgalvojo Europos kairieji“[4].

Tradicionalistai teigia, kad kaip tik postmodernizmas, pozityviosios diskriminacijos politika ir mokymo programos reforma prisidėjo prie aukštojo mokslo institucijose įsivyravusio kultūrinio reliatyvizmo ir jos loginės išdavos – moralinio nihilizmo. Universitetų valdymą, pasak jų, perėmė „arogantiški ir dažnai nemokšos kritikai, kurie praeities darbus vertina taip, kaip patologas elgiasi su maro ištiktųjų lavonais“[5]. Tradicionalistų teigimu, šie „kritikai nemokšos“ yra kupini neapykantos Vakarų civilizacijai; be to, jie nori lygybę reglamentuoti įstatymais, o ne pasiekti ją savo sunkiu darbu – trumpai tariant, „etatiniai radikalai“, kurie ėmėsi pertvarkyti šalies švietimo sistemą, į pavojų pastatė pačią vertingumo sampratą.

Tokia tradicionalistų puolimo strategija, kai sąmoningai į vieną vietą suplakama pozityvioji diskriminacija, mokymo programos reforma ir įvairios filosofinio skepticizmo rūšys, stebėtinai primena šaltojo karo ideologinius demaršus. Šie kritikai aiškiai perdėjo postmodernistų įtaką Amerikos universitetams, o politinio korektiškumo idėją pavertė grėsmingu baubu. Kai įvairūs autoriai, tokie kaip Pangle, kalba apie „bukinantį reliatyvizmą, kuris savo

[3] Dinesh D'Souza. *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus.* – New York, 1991. – P. 85.
[4] Thomas L. Pangle. *The Ennobling of Democracy: The Challenge of the Postmodern Era.* – Baltimore, 1992. – P. 79.
[5] Ten pat. – P. 75–76.

nuodus skleidžia per masinę Vakarų demokratijų sąmonę", drauge remdamiesi Popiežiaus Jono Pauliaus II mokymu „ir visu tuo, kam jis atstovauja", iškyla pavojus, kad tokioje šaltojo karo laikų atmosferoje „bukinantis reliatyvizmas" gali užimti komunizmo, kaip būtino priešo, vietą[6].

Šaltojo karo logika akivaizdi Dinesh D'Souza knygoje *Neliberalus švietimas*. Vieno Amerikos universiteto vadovybės sprendimą į dėstytojus priimti postmodernistinių pažiūrų mokslininkus autorius aiškiai priskiria pozityviosios diskriminacijos politikai, nes abiem atvejais paneigiamas „įvertinimo pagal nuopelnus principas"[7]; jo teigimu, tokia kryptinga atranka reiškia, kad profesionalumas yra vertinamas vis mažiau, o dėl viso to esanti kalta tradicinių mokymo programų reforma ir mėginimai plėsti profesūros etninę sudėtį. Anot šio autoriaus, postmodernizmas kaip tarškanti skardinė yra pritvirtintas prie multikultūralizmo, kuriam šiais laikais yra priskiriami įvairūs pokyčiai Amerikos švietimo sistemoje. Visi naujieji kritikai – ir postmodernistai, ir multikultūralistai, ir kultūriniai reliatyvistai – Vakarų kultūros pasiekimus siekia nuspalvinti savaip.

Kaip ir daugelis kitų dešiniųjų ir kairiųjų pokario ideologų, patys tradicionalistai vadovaujasi ydinga logika. Ir cituoja labiausiai kraštutinius kai kurių postmodernistų teiginius tik tam, kad sumenkintų visų *status quo* kritikų nuopelnus; jie iškelia neapgalvotus mokymo programos reformatorių pareiškimus, tarsi šie išreikštų visas pastangas demokratizuoti aukštąjį mokslą. Jie teigia esą laisvės šalininkai, tačiau iš esmės skelbia atnaujintą absoliutizmo versiją, mokslinį neutralumą iškeldami aukščiau žmogiškojo veiksnio. Jie tarytum siekia didesnio atvirumo, tačiau iš tikro reikalavo grįžti į praeitį, kai tiesa buvo absoliuti, o kitaip manantys buvo teisiami.

Kare yra puolama; taikos metu ieškoma bendrybių. Marksizmas, liberalizmas ir netgi postmodernizmas, kuris iš pradžių žadėjo trečiąjį kelią, tapo priemonėmis minčiai kontroliuoti, o

[6] Ten pat. – P. 84.
[7] D'Souza. *Illiberal Education*. – P. 158.

ne analitiniais įrankiais, nes šaltojo karo realijos politizavo visą socialinį mąstymą. Žinoma, kairės ir dešinės kategorijos yra daug senesnės nei šaltasis karas, todėl jeigu visuomeniniai apžvalgininkai yra labiau linkę kovoti nei galvoti, tai „fronto linijas" galima lengvai atkurti išilgai naujų „sienų". Todėl galima tvirtai teigti, kad jų įpėdiniai galės džiaugtis taika, jeigu tik bus atsisakyta karo metų įpročių.

Nors šioje knygoje pasisakėme prieš nuostatą, esą istorija, mokslas ir apskritai visos pastangos apibrėžti tiesą baigėsi nesėkme, – kaip postmodernistai yra linkę teigti būdami visiškai dėl to tikri, o tradicionalistai baimindamiesi, – mes pripažįstame, kad neseniai vakarietiškoje mąstymo tradicijoje, susijusioje su pažinimo problemomis, įvyko esminis pokytis. Šis pokytis, kuris tik pagreitino šaltojo karo pabaigą, tiesiogiai veikia amerikiečių požiūrį į nacionalinę istoriją, tiesos ir objektyvumo standartus, istorijos ir apskritai humanitarinių mokslų praktiką. XX amžiaus pabaigoje vis dažniau pripažįstama, kad kiekvienoje žinojimo srityje reikalinga nauja tiesos ir objektyvumo samprata. Šiandien žmonės pagrįstai abejoja ir XIX amžiaus mokslo vertybėmis, kuriomis grindžiamos pastangos institucionalizuoti istoriją, ir lengvabūdiškais mėginimais modernybę sutapatinti su pažanga.

Tiek reliatyvistai, tiek tradicionalistai interpretavo susidariusios krizės pobūdį. Pagrindinė dabartinės žinojimo krizės priežastis – pralaimėjimas visuose absoliučių intelektualinių ir politinių tiesų srityse. Visame pasaulyje žlunga totalitarinės valdžios, o vietoj jų formuojasi demokratinės santvarkos, lygiai taip pat absoliutines pretenzijas į žinojimą pakeičia požiūrių įvairovė ir pripažinimas, kad kuriant žinojimą visi tie požiūriai yra svarbūs. Tiesą sakant, norint plėtoti demokratiją, būtina ne tik pašalinti autokratinius valdovus, bet ir atsisakyti minties, kad galima besąlygiškai užfiksuoti žinojimą apie žmogaus prigimtį.

Galimybė laisvai, be šaltojo karo apribojimų išnagrinėti tiesos pažinimo istoriją susilpnina ir kairiųjų, ir dešiniųjų ideologų pozicijas. Tačiau dėl to pati analizė netampa mažiau patraukli. Anksčiau dauguma tiesų apie gamtą ar visuomenę šių laikų Vakarų

pasaulio intelektualinėje tradicijoje buvo suformuluotos moksline kalba. Nemažą šio amžiaus dalį mokslininkai visuomenei pateikdavo tiesas, kurios teikė paguodą ir moralinę paramą. Pastaraisiais metais taip pat yra visuotinai pripažįstama, kad mokslas, savo tikslams pajungęs gamtos turtus, tampa vis galingesnis, tačiau dabar dauguma vakariečių vis dėlto yra linkę abejoti, ar mokslo pasiekimus galima automatiškai susieti su pažanga. Jie pagrįstai bijo, kad Vakarų mokslas gali būti panaudotas karo pramonės tikslams; be to, jiems pasibaisėjimą kelia tai, kaip lengvai mokslininkai apsisprendžia tarnauti įvairiems odioziniams režimams. Žodžiu, XX amžiaus pabaigoje žodis „mokslinis" asocijuojasi su galia, kuri nebūtinai yra panaudojama geranoriškiems tikslams.

Vienas iš kovos su nacizmu padarinių buvo tas, kad XX amžiaus penktajame dešimtmetyje mokslas tapo viena iš militarizuotos valstybės atramų. Karo pramonė mokslą ėmė naudoti iki tol neregėtais mastais. Nepaisant perspėjimų, – kuriuos pokario metais išsakė tokie mokslininkai ir valstybės veikėjai kaip James Conantas ir Dwightas D. Eisenhoweris, savo prezidentinėje atsisveikinimo kalboje 1961 metais niūriai kalbėjęs apie kylančią „karinio-pramoninio komplekso" galią, – mokslo įstaigos išlaikė glaudžius ryšius su gynybos organizacijomis. Visos šalies universitetai ir laboratorijos pretendavo į federalines lėšas. Didėjant gynybiniams poreikiams XX amžiaus devintajame dešimtmetyje išlaidos kariniams tyrimams ir plėtros programoms viršijo XX amžiaus septintojo dešimtmečio vidurio lygį[8]. Netgi fiziką – kuri anksčiau buvo laikoma labiausiai teoretine ir todėl nešališkiausia iš visų mokslų – imta taikyti visiškai naujoms reikmėms; dauguma jos praktikų ėmė prisidėti prie karinių technologijų kūrimo nacionalinio saugumo programoms[9].

[8] Vienas iš galimų įvadinių šaltinių apie pramonės plėtrą – kn. Ann Markusen, Peter Hill, Scott Campbell, and Sabina Deitrick. *The Rise of the Gun Belt: The Military Remapping of Industrial America.* – New York, 1991.

[9] Čia mes remiamės diskusija, išspausdinta str. Stuart W. Leslie. „Science and Politics in Cold War America" // Kn. Margaret C. Jacob, ed. *The Politics of Western Science, 1640–1990.* – Atlantic Highlands, N. J., 1993.

Įvertinant šį ryšį tarp mokslo ir karo pramonės, derėtų prisiminti gerokai primirštą praeities detalę. Švietimo epochos laikais, – kai švietėjai siekė bažnytinį mokymą pakeisti moksliniu žinojimu, – buvo suformuluota nuostata, kad visi intelektualiniai tyrinėjimai turi būti atviri, laisvi ir pasaulietiški – kaip tik toks reikalavimas buvo keliamas visiems, kurie ketino siekti tiesos. XVIII amžiuje reformuotojai sukūrė tokią visuomeninę atmosferą, kuri buvo palanki menams ir mokslui; tai buvo savotiška erdvė tarp oficialiosios valdžios ir intymaus šeimos pasaulio. Naujai besiformuojančios, tačiau dar negausios išsilavinusios visuomenės nariai ėmė burtis į įvairias savanoriškas asociacijas, įskaitant mokslines draugijas, klubus, salonus, reformų asociacijas ir masonų ložes, kur jie galėjo aktyviai aptarinėti to meto aktualijas. Jie skaitydavo įvairią lektūrą, bendraudavo tarp savęs, mokydavosi vieni iš kitų, o paskui taikydavo savo naujus kritinius sugebėjimus pamfletuose, traktatuose ir romanuose, kuriuose buvo svarstomos tokios aktualios to meto problemos, kaip, pavyzdžiui, oligarchijos valdžia ir teismų korupcija. Šio naujojo intelektualinio sluoksnio atstovai, tarp kurių buvo romanų autorių, žurnalistų, leidėjų, slaptų rašytojų, – ir besivaikančių materialinės naudos, ir idealistų, – rinkdavosi privačių namų svetainėse ir kavinėse. Galbūt jų skelbiami atvirumo idealai iš pradžių buvo garbinami pažeidžiant nusistovėjusią tvarką, tačiau jie skatino pažangą – pradedant nuo originalaus mechanikos pritaikymo iki šiandienos aplinkosaugos reformos judėjimų. Dėl šių humaniškų pagrindų visuomenėje paplito požiūris, kad mokslo veikla – ir apskritai visas intelektualinis gyvenimas – yra tam tikras dorybingas gyvenimo būdas. Laisvė skaityti ir mąstyti paruošė dirvą kitoms laisvėms, – konstitucijoms, chartijoms, įvairių teisių deklaracijoms, – be kurių šiame represijų ir neteisybės kupiname pasaulyje nebuvo įmanoma įgyvendinti laisvės ir lygybės idėjų.

Tai visiškai skiriasi nuo šiandieninio mokslo įvaizdžio, kuris yra siejamas su slaptais nacionaliniais objektais, apsuptais elektroninės apsaugos užkardų. Šaltojo karo cenzoriai, diktatoriai ir slaptieji agentai nuolat žlugdė švietimo palikimą, nors ir neketindami jo visiškai sunaikinti. Norėdama atremti jų išpuolius,

demokratinė pasaulio visuomenė buvo priversta kovoti. Visi mes – ir Andrejus Sacharovas, ir vos galą su galu suduriantys miesto mokyklų mokytojai – esame šios kovos aukos, todėl visiems mums turėtų rūpėti, kad mokslas būtų atviras visuomenei. Šiuolaikinio mokslo kritikai atskleidė, kaip mokslinis moterų rengimas buvo paliktas likimo valiai, o Vakarų mokslo retorinis ir mokslinių tyrinėjimų diskursas buvo itin šališkas lyčių atžvilgiu. Kiti kritikai – daugiausia nevakariečiai – atkreipė dėmesį į Vakarų mokslininkų nenorą semtis patirties iš kitų žinojimo sistemų[10]. Šie šiuolaikinės tikrovės aspektai apsunkina pastangas inicijuoti naują mokslinio žinojimo epochą, ypač turint galvoje netolimą šaltojo karo praeitį; drauge visos minėtosios aplinkybės leidžia suvokti, kodėl taip iškilo cinizmas, netgi nihilizmas ir, žinoma, intelektualinis reliatyvizmas, kurio atstovams suskausta dantį vien paminėjus tiesą ir objektyvumą.

Vis dėlto nors niekas nebenori (o ir negali) grįžti prie XIX amžiuje vyravusios absoliutinės mokslo sampratos, dauguma humanitarinių ir gamtos mokslų specialistų vis dar pripažįsta kai kuriuos teigiamus mokslinės revoliucijos aspektus. Dauguma mokslininkų ir mokslo filosofų išlieka realistai, nes jie yra įsitikinę, jog įvairūs ir dažnai prieštaringi eksperimentiniai metodai ir teoriniai samprotavimai vis dėlto leidžia bent apytikriai suvokti, kas iš tikrųjų vyksta gamtoje[11]. Be to, socialinių mokslininkų tyrinėjimai turi daug bendra su gamtininkų tyrimais: ir vieni, ir kiti yra vykdomi laike ir konkrečiame socialiniame kontekste; ir vieniems, ir kitiems yra atrenkami duomenys, kuriuos reikia išnagrinėti; be to, ir vienus, ir kitus būtina nuolat reformuoti, nes visada egzistuoja grėsmė, jog jų vykdytojai sieks įtvirtinti šališkas savo lyties, klasės ir kultūros nuostatas. Vis dėlto

[10] Apie kai kuriuos iš šių kritikų žr. Ziauddin Sardar, ed. *The Revenge of Athena: Science, Exploration and the Third World.* – New York, 1988.

[11] Apie tradicinę mokslo filosofiją, kurios atstovai paprastai sako: „Aš neturiu ką pasakyti „skeptikui", žr. kn. Paul M. Churchland and Clifford A. Hooker, eds. *Images of Science: Essays on Realism and Empiricism with a Reply from Bas C. Van Fraassen.* – Chicago, 1985; Richard N. Boyd citata p. 4. Apie mokslo filosofus, kurie neigia realizmą, o reliatyvizmo poveikį prilygina „Didžiajam sprogimui", žr. esė kn. Andrew Pickering, ed. *Science as Practice and Culture.* – Chicago, 1992.

abiejų sričių tyrinėtojai gali suformuluoti praktiškai pritaikomas tiesas; o mokslo tiesos gali būti net panašios į dėsnius, nes jas galima iš anksto numatyti ir išbandyti eksperimentiniu būdu. Nepaisant šių pirminių panašumų, per pastaruosius penkiasdešimt metų įsivyravo nuostata, kad mokslas smarkiai atitolo nuo humanitarinių tyrinėjimų. Jeigu tiesos paieškai būtų taikomi tik gaunamo finansavimo ir prestižo kriterijai, tai tokia nuostata būtų visiškai suprantama.

Mokslininkai, kurie dirba archyvuose, bibliotekose ir pasakojamosios istorijos „laboratorijose", t. y. toli nuo tikrosios gamtos, privalo atsispirti pagundai visai atsisakyti mokslinių metodų. Ši užduotis taptų paprastesnė, jeigu istorikai, filosofai ir mokslininkai pripažintų, kad tiesos problema – pastangos ją atrasti, įtvirtinti, o paskui koreguoti – smarkiai susikomplikavo šaltojo karo metu, ypač dėl „Didžiojo mokslo" vaidmens karinio-pramoninio komplekso planuose nuo pat 1945 metų. Samprotavimų apie tai, kad fizika yra per daug rafinuota ir sudėtinga, jog ją būtų galima su kuo nors lyginti, vis dėlto nepakanka norint paaiškinti, kodėl tarp mokslinio žinojimo ir socialinių bei humanitarinių mokslų atsirado nemažai skirtumų ir netgi susiformavo tam tikras priešiškumas. Siekiant nustatyti ir išnagrinėti šias pokario tendencijas, istorijos mokslas gali būti ypač naudingas.

Tikėjimas mokslinio žinojimo ateitimi yra pagrįstas humanitarinių mokslų gebėjimu ir būti savikritiškiems, ir kritikuoti gamtos mokslus. Mokslo ir technologijos istorikai ir sociologai pateikia vis daugiau duomenų apie šaltojo karo poveikį gamtos mokslams. Tačiau panašiai kaip ir fizikai, kuriems nebūdingas kritiškas požiūris į savąjį dalyką, istorikai gana nenoriai vertina praėjusių keturiasdešimties metų ideologinės konfrontacijos poveikį istorijos praktikai. Tiesą sakant, nusivylimas objektyvumo idealu galbūt yra susijęs kaip tik su tuo, kad dauguma šių laikų istorikų didžiąją savo profesinės veiklos dalį praleido šaltojo karo šešėlyje. Dabar, mūsų nuomone, būtų pats metas atsisakyti to laikotarpio įpročių.

Pokario kartos istoriniai tyrinėjimai patvirtino prielaidą, kad visas žinojimas yra sukonstruotas socialiai. Cinikai tvirtina, jog

šis požiūris į žinojimą įrodo, kad visas žmogiškasis žinojimas yra pagrįstas ne tiesa, o ideologijomis. Tačiau jie neįsisąmonina to, ką iš tikro teigia socialinis požiūris į žinojimo kūrimą – t. y. kad bet kokia mokslinė veikla iš esmės yra socialinio pobūdžio. Kolegų recenzijos, atvira kritika, visuomeninės diskusijos, eksperimentai ir dokumentuoti moksliniai tyrinėjimai, tarptautiniai ryšiai bei didesnės laisvės nuo cenzūros – visa tai teikia vilčių, kad objektyvus žinojimas yra įmanomas; siekiant šio žinojimo, būtina aiškiai apibrėžti mokslinių tyrimų programas, o tokių tyrimų metu gautus rezultatus yra privalu nuolat išbandyti. Tai yra susiję su būtinybe įvertinti socialinius procesus, kurių pėdsakai patenka į kuriamą mokslą, o tai įpareigoja dar atidžiau analizuoti paveldimo žinojimo prasmę[12]. Oficialus gausiai finansuojamo mokslo slaptumas ir autoritarinis stilius vis labiau iškreipia tikrąją gamtos mokslų būklę; polinkis į reliatyvizmą, kuris yra pastebimas humanitariniuose moksluose, pakerta humanitarų pasiryžimą siekti žinių. Reliatyvistai žinojimą apibūdina kaip šalutinį konkrečios kalbėtojo situacijos produktą, – atrandamų tiesų pobūdis priklauso nuo individo buvimo vietos arba nuo jo vartojamos kalbos; tuo jie kiekvieną bendraminčių grupę paverčia uždara visuma. Tokios nuostatos leidžia išskirti kai kuriuos tyrinėtojus ir iškelti ironišką diskursą – visa tai labai primena šiuolaikinio didžiojo mokslo situaciją, kai tam tikras mokslines publikacijas gali skaityti tik tie, kurie turi specialius leidimus.

Jeigu žinojimas – ir diskursai, kuriuos jie generuoja – suteikia galios, klausimas apie tai, kas turi galimybę naudotis tuo žinojimu, tampa gyvybiškai svarbus. Todėl būtina kaip galima greičiau pašalinti kliūtis, trukdančias laisvai naudotis mokslu, o istorija turi tapti prieinama mūsų šalies žmonėms. Demokratinės tradicijos ne tik nesumenkino ir neiškreipė žinojimo, o netgi priešingai – sutvirtino bei užgrūdino tas tiesas, kurios buvo atrastos pradedant nuo XVIII amžiaus. Nuolat pasigirstantis reikalavimas, kad visi tyrinėjimai turi būti atviri, primena mums apie

[12] Čia mes iš dalies rėmėmės kn. Helen Longino. *Science as Social Knowledge*. – Princeton, N. J., 1991.

konkretų Vakarų istorijos tarpsnį – Švietimo epochą, kurios metu buvo suformuluoti bendravimo laisvės ir pilietinės visuomenės principai, laiduojantys galimybę atrasti tiesą.

Mūsų nuomone, istorija turi galimybių suklestėti atsinaujinusioje visuomeninėje srityje, kurioje nebebus vietos reliatyvizmui ir su juo susijusioms intelektualinėms nuostatoms; pastarųjų reikšmė smarkiai sumažės, kai išnyks susvetimėjimas, kurį buvo sukėlusios atšiaurios šaltojo karo sąlygos; taip pat ir tradicionalistai, kritikuojantys akademinio pasaulio demokratizaciją, bus priversti pasitraukti į antrą planą, nes jų šaltojo karo laikų idėjos nebeteks galios.

Nuo pat XVIII amžiaus visi Vakarų reformų judėjimai naudojosi tuo, kad Vakarų visuomenėje egzistavo gana laisva, necenzūruojama visuomeninio diskurso erdvė. XVII amžiuje naujovių šalininkai turėjo kovoti dėl kiekvieno tos erdvės centimetro, kol galiausiai jos kontrolė buvo perimta iš dvasininkų ir valdžios pareigūnų, kurie cenzūruodavo kitamanių balsus, malšindavo smalsumą ir susidomėjimą gamtos bei visuomenės pasauliu. Tad mokslo ir technologijos klestėjimą Vakarų pasaulyje nulėmė kova dėl spaudos ir susivienijimų laisvės, tačiau ilgai užtrukusio šaltojo karo metu itin svarbūs mokslinio žinojimo elementai atsidūrė saugumo institucijų žinioje; mokslinio žinojimo pobūdį dažnai nulemdavo – ir vis dar lemia – gynybiniai ir hegemoniniai, o ne humanitariniai poreikiai. Kad ir kaip atrodytų ironiška, tačiau tai tik suteikė progą humanitarams pasitaukti nuo mokslo ir rinktis „lingvistinį kelią“. Studentų nuostabą mokslo atžvilgiu dabar pakeitė nuobodulys, nes didysis mokslas ir jo ryšys su kariniais pokario poreikiais nulėmė autoritarinį mokslo dalyko dėstymo stilių[13].

Tie, kurie siekia mistifikuoti, ignoruoti, viešai pasmerkti ar reliatyvizuoti mokslinį žinojimą, smarkiai sumenkina šį kertinį Vakarų kultūros elementą. Mokslo istorija plėtojosi kaip atskiras dalykas, ir tai greičiausiai buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios

[13] Apie problemas mokslo švietimo srityje žr. Sheila Tobia's straipsnį kn. W. Stevenson Bacon, ed. *Revitalizing Undergraduate Science*. – Tucson, 1992.

visuotinė istorija iš esmės ignoravo mokslinę visuomenės gyvenimo sritį, t. y. tą sritį, kurioje žmonės vis dar galėtų reikšti savo susidomėjimą gamtos reiškiniais ir patenkinti mokslinį smalsumą. Mūsų nuomone, didelis atotrūkis tarp gamtos mokslų ir humanitarinių dalykų trukdo atsinaujinti ir vieniems, ir kitiems. Galbūt kartais naudinga, kad tam tikrų žinojimo sistemų istoriją tyrinėtų atskiri specializuoti dalykai, pavyzdžiui, muzikos ar meno istorija, – nors ir tuo atveju visuotinis istorijos išmanymas netenka gyvybiškai svarbaus žmogaus dvasios elemento, – tačiau kai tokios iniciatyvos yra taikomos mokslo ir technologijos tyrinėjimams, tai prilygsta pasikėsinimui į vieną iš pagrindinių vakarietiškos kultūros šaltinių. Pasakojimai apie mokslo šališkumą bei atrastas tiesas, apie jos praktikų aroganciją bei eleganciją praturtintų ne tik visuomenę; tai praverstų ir mokslininkams bei humanitarams, nes ir vieni, ir kiti dalyvauja panašiose žinojimo kūrimo sistemose, o jų teorijos bei praktikos griežtumą, originalumą bei konkurencinę dvasią iš esmės garantuoja gyvybinga pilietinė visuomenė. Kai humanitarų arba mokslo bendruomenėje susvyruoja demokratiniai idealai ir tradicijos, jų kritikai pagrįstai skelbia pavojų ir pasisako dėl būtinybės atnaujinti mokslinį žinojimą.

Pragmatizmas, praktinis protas ir visuomenės gyvenimo sritis

Demokratinei istorijos praktikai, kuri propaguojama šioje knygoje, yra būtinas filosofinis pagrindas, derantis su tos istorijos principais. Mūsų nuomone, tai galėtų būti realizmo ir pragmatizmo derinys – epistemologinė pozicija, anot kurios, tai, kaip žmonės suvokia pasaulį, iš dalies atitinka tą pasaulį, ir kad įmanoma sukurti standartus, kurie leistų atskirti pagrįstus tvirtinimus nuo nepagrįstų[14]. Intelektualinės demokratinio mokslo tradicijos atsto-

[14] Apie bendrą diskusiją šiais klausimais, kiek jie yra susiję su Charles Peirce, Hilary Putnam ir Richard Rorty, žr. Richard J. Bernstein. „The Resurgence of Pragmatism" // *Social Research*, 59 (1992): 825–826.

vai pripažįsta, kad mokslinėje veikloje dalyvauja gausybė veikėjų, kurių išeities pozicijos yra skirtingos ir kurie yra skeptiškai nusiteikę valdžios atžvilgiu; visi jie mėgina atrasti praktiškai pritaikomas tiesas ir perteikti jas tobulintinai visuomenei. Visuomenė kartais netgi garbina savo mokslininkus, jų pasiekimus vertindama kaip genialumo išraišką, tačiau tai neturėtų trukdyti jai atidžiai įvertinti arba istoriškai analizuoti tų mokslininkų veiklos.

Iš visos Vakarų filosofijos tradicijos, kuri yra artima demokratijai, tik pragmatizmas skatina kriticizmą ir diskusijas, pasipriešinimą ir nenuolankumą – visa tai, kas yra gyvybiškai svarbu tai istorijai, kurią propaguojame mes; drauge pragmatizmo šalininkai pateikia labai reikšmingą, mūsų nuomone, išlygą; nors teoriškai visas žinojimas yra laikinas, tačiau vis dėlto yra įmanoma, kad kai kurios tiesos išlieka nepakitusios ištisus amžius, galbūt net visiems laikams. Viena iš istorijos užduočių kaip tik ir yra užfiksuoti tas senąsias tiesas bei stebėti, kaip jos yra atnaujinamos.

Pragmatizmas kaip požiūris į mokslą egzistuoja nuo XIX amžiaus septintojo dešimtmečio, kai pasirodė itin reikšmingas Charles Peirce straipsnių ciklas. Kaip jau buvo minėta ankstesniame skyriuje, Peirce išdėstė proto filosofiją *(philosophy of mind)*, kurioje empiriškumą jis iškėlė kaip racionalumo pagrindą. Empiricizmas čia yra siejamas su sistemiškais tyrinėjimais ir griežtu eksperimentavimu bei grindžiamas pasitikėjimu analizuojamų objektų objektyvumu. Praeitį lengvai galima apibūdinti kaip vieną iš tokių objektų, jeigu manysime, kad praeitis egzistuoja daiktuose, kurie išlieka po jos. Pragmatizmo šalininkams yra būdingas liberalus požiūris, leidžiantis abejoti bet kokiu teiginiu apie bet kokį objektą; tačiau tuo pačiu metu jie iš principo atmeta absoliutųjį reliatyvizmą, kuris skatina principinę abejonę bet kokiais teiginiais. Saikingas pragmatizmo reliatyvizmas remiasi nuostata, kad kai kurie faktai ir teorijos neišlaiko išsamaus tyrimo keliamų reikalavimų. Be to, pragmatikas nori žinoti, kokia bus nauda iš vienos ar kitos hipotezės. Pavyzdžiui, koks tikslas bus pasiektas nuvainikavus modernybę? Jeigu pragmatinis empiricizmas yra derinamas su atsidavimu moraliems tikslams ir su tvir-

tu įsitikinimu, kad yra būtina siekti pažangos, jis gali būti naudingas bet kokiai demokratinei programai.

Pragmatizmas buvo patrauklus didžiam filosofui Johnui Dewey, kuris XX amžiaus trečiajame dešimtmetyje ėmėsi kritinės Amerikos švietimo sistemos analizės. Dewey nuomone, pragmatizmas skatina svarbiausius demokratijos tikslus tuo, kad jis pasitiki eksperimentais, kuriais siekiama nustatyti filosofinių prielaidų pagrįstumą. Pragmatizmas yra visada pasirengęs reformuoti mokslinės veiklos tikslus ir metodus; taip jis prisideda prie liberalios visuomenės moralinio įsipareigojimo – plėtoti ir atnaujinti kiekvieno visuomenės nario gebėjimus.

Praktinis realizmas yra artimas pragmatizmui, nes ir vienas, ir kitas reikalauja atsidėti pažiniam išoriniam pasauliui, kurį žmonės patiria, nuolat pasitikrindami ir koreguodami savo požiūrį į tą pasaulį. Realistai pripažįsta objektų objektyvumą bei mano, kad objektų pasipriešinimas pastangoms juos tiksliai pavaizduoti tik skatina tolesnius tyrinėjimus. Kadangi pragmatizmas remia demokratinę tiesos paieškos tradiciją, jis priima ir tą įvairovę, kuri yra būdinga kasdienei mokslinei veiklai. Šiame kontekste ir juos tyrinėjantys subjektai garantuoja visiems vienodas žaidimo taisykles, nes kovojant dėl tiesos nepripažįstamos jokios privilegijos. Pragmatikai nesiekia apibrėžti tiesos remdamiesi kokiais nors išankstiniais principais. Tiesos paiešką jie vertina kaip nuolatinio tobulinimo procesą, kai galima abejoti kiekvienu teiginiu, nors ir ne taip, kaip reliatyvistai, kurie abejoja visais teiginiais iš karto.

Kadangi pragmatizmo tiesos sampratą suformuluoja specialistų grupė, pragmatizmo šalininkai nėra apsaugoti nuo tokios grupės tironijos. O jeigu, pavyzdžiui, dauguma vienos srities tyrinėtojų staiga nuspręstų, kad visos moterys yra nepilnavertės, arba kad viena etninė grupė neatitinka standartų, kuriais vadovaujasi kitos grupės? Pragmatizmas savo verifikacijos sistemoje nepateikia formalių kriterijų, kurie leistų nustatyti, kad mokslas, kuris suformuluoja tokias nepagrįstas idėjas, iš esmės yra piktavališkas ir dažniausiai nieko vertas. Tiesą sakant, pragmatizmas veiksmingas tik tuo atveju, kai demokratinės institucijos esti stiprios ir

gerai funkcionuoja ir kai jokia mokovų grupė neturi galimybės diktuoti tikslų, kuriems žinojimas bus panaudotas. Čia izoliavimo problema yra tiesiogiai susijusi su reliatyvizmo grėsme, nes pastarąjį kursto bet kokios pastangos įslaptinti gamtos ar socialinių mokslų tyrinėjimus. Jeigu pragmatinis „žaidimas" yra skirtas tik išrinktiesiems, o kiti dėl savo rasinės, klasinės ar lytinės priklausomybės yra priversti jį stebėti iš šalies, jis tampa tik intelektualų pramoga, o ne priemone, kuri leidžia išbandyti žinojimą, tinkantį veiksmingos demokratijos reikmėms. Pragmatikai neturi kokių nors pamatinių principų, todėl jie labai lengvai gali tapti reliatyvistais, juolab kad tiesos reikšmė visuomenėje vis mąžta, o antiintelektualinė valdžia tokias tendencijas tik skatina.

Dėl šių priežasčių pragmatizmas tėra tik laikina filosofija, tačiau tokia, kuri gali būti nepaprastai naudinga, nes remia praktinę veiklą, verifikacijos pastangas, racionalumą ir pažangą, kurios gali siekti gerai išsilavinę žmonės. Pragmatizmas nesiima nagrinėti, kas atsitinka, kai visuomenės valia susilieja su mokslininkų smalsumu. Kadangi pragmatizmas daro prielaidą, jog visuomenei yra būdingas interesų bendrumas, kurio egzistavimo jis vis dėlto nepademonstruoja, jis yra labai priklausomas nuo demokratijos. Taigi pragmatizmui būdingi ir demokratijos trūkumai, iš kurių didžiausias yra grėsmė, kurią kelia nekontroliuojama daugumos valdžia, kai ta dauguma elgiasi neprognozuojamai.

Ši problema, kuri siekia Amerikos respublikos ištakas, paskatino nemažai įžvalgių pastabų apie demokratinės valdžios prigimtį. Savo garsiajame veikale *Federalistas Nr. 10* Jamesas Madisonas labai aiškiai atskleidė dilemą, susijusią su tuo, kad daugumos egzistavimas didžiausią grėsmę kelia jos pačios politinei sistemai. Iš pradžių Madisonas aptarė grupuotes *(factions)*, kurias jis apibūdino kaip grupes, veikiančias prieš kitų teises, o žvelgiant plačiau – prieš visumos interesus. Mažumos grupuotės gali kelti sumaištį, tačiau, pasak įžvalgaus Madisono pastebėjimo, tik daugumos grupuotės gali padaryti nepataisomą žalą respublikos valdžiai, nes tik jos gali perimti valdžios institucijų kontrolę. Madisonas matė dvi galimas išeitis iš šios padėties: pašalinti priežastis, dėl kurių susidaro dauguma, arba kontroliuoti tos daugu-

mos galią. Kadangi, Madisono nuomone, kaip tik laisvė paskatinanti tas aistras ir interesus, dėl kurių susiformuoja dauguma, pirmąjį variantą jis atmetė kaip vaistą, kuris yra blogesnis už pačią ligą, ir savo dėmesį sutelkė į tos „ligos" padarinių kontrolę[15].

Madisono supratimu, daugumos problemą galima sėkmingai išspręsti pasitelkus konstituciją (kuri tuo metu buvo rengiama ratifikacijai), nes jos dėka valdžia turi galimybę tapti demokratiškesnė ir atstovauti įvairioms visuomenės grupėms; tuo sumažėtų tikimybė, kad kokia nors grupė įgis nekontroliuojamą daugumos galią[16]. Remdamasis konstitucijos sudarytojais, kurie politiką vertino kaip problemą ir buvo pasiryžę sukurti priemones prieš savavališką naudojimąsi valdžia, Madisonas drąsiai pareiškė, kad „nežabotų ambicijų kontrolei būtina panaudoti tokias pat ambicijas". „Galbūt tokias priemones galima įvertinti kaip pastangas atspindėti žmogiškąją prigimtį", teigė jis, tačiau „kas gi yra valdžia, jeigu ne pats ryškiausias žmogiškosios prigimties atspindys?"[17] Siūlymai panaudoti ambicijas ir konkurenciją kaip priemones prieš piktnaudžiavimą valdžia iš dalies yra pateisinami, tačiau tuo pat metu tai pakirto ir amerikiečių pasitikėjimą visuomenės gyvenimo sritimi, kurioje būtų galima aptarinėti kolektyvinius tikslus.

XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje lankydamasis Jungtinėse Valstijose, Alexis de Tocqueville daugumos keliamą grėsmę vertino kitaip nei revoliucinė karta. Jo nuomone, toje šalyje nekontroliuojama ir galinga dauguma iš individo atėmė galimybę

[15] *Federalist No. 10* // Kn. Edward Mead Earle, ed. *The Federalist.* – New York. – P. 54–59. (Pirmąkart išspausdinta 1787–1788.)

[16] Tai tapo pagrindu politinio mokslo pliuralizmui; apie tai žr. David B. Truman. *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion.* – New York, 1951. Šio pliuralizmo nevertėtų maišyti su Horace Kallen, kuri rašė šio amžiaus trečiajame dešimtmetyje, kultūriniu pliuralizmu. Apie tai žr. str. John Higham. „Ethnic Pluralism in Modern American Thought" // Kn. *Send These to Me; Immigrants in American Life.* – Baltimore, 1984. Žr. taip pat James A. Banks. „Multicultural Education; Characteristics and Goals" // Kn. Banks and Cherry A. McGee Banks, eds. *Multicultural Education: Issues and Perspectives.* – Boston, 1989. – P. 7–11.

[17] Earle, ed. *Federalist.* – P. 337. Taip pat žr. diskusiją 4 skyriuje.

veikti nepriklausomai, nes ji nepastebimai skatino amerikiečius prisitaikyti prie daugumos skonio ir priimti jos etines, politines ir filosofines pažiūras. Tocqueville aprašytoji visa apimanti, tačiau nematoma daugumos tironija gerokai pranoko bet kokios absoliutinės monarchijos pastangas valdyti individą. Nors amerikiečiai didžiavosi savo laisve ir autonomija, kaip pažymėjo Tocqueville, patys to nesuvokdami jie susitaikė su ribotu aspiracijų spektru ir vietoj tikros (nors ir emocinių pavojų kupinos) nepriklausomybės nuo „bandos" pasirinko psichologinį komfortą, kurį teikia lygios sąlygos[18].

Abi minėtosios interpretacijos yra susijusios su žinojimo kūrimo, išbandymo ir platinimo demokratinėje visuomenėje problema. Be to, jos atskleidžia pavojų, kuris yra susijęs su tuo, jog pragmatizmas visiškai pasikliauja visuomenės sugebėjimais analizuoti žinojimo kūrimo aplinkybes. Madisonas nerimavo, kad daugumos grupuotės, besinaudodamos daugumos teise, nepamintų individo teisių, o Tocqueville baiminosi, kad daugumos nuomonė neužgožtų individo noro peržengti nusistovėjusių normų ribų – ir vienas, ir kitas padarinys būtų ypač nepalankus originaliai mokslinei veiklai. Amerikos rasinių santykių istorija visiškai patvirtina jų būgštavimus. Baltieji amerikiečiai juodaodžių atžvilgiu dažnai elgdavosi kaip dauguma, kuri pasitelkia tiek smurtą, tiek formalius įstatymus tam, kad apribotų mažumos galimybes naudotis savo teisėmis. Šiais laikais iškilo nauja, nors ir mažesnė, grėsmė individo laisvei – politinio korektiškumo politika, kuria siekiama apsaugoti mažumas ir joms skirtas programas nuo galimų iššūkių (kaip pavyzdį galima paminėti universitetų vadovybių pastangas apriboti diskusijas, kurios yra tiesiogiai susijusios su mažumų studentų problemomis). Politinio korektiškumo kritikai visiškai pagrįstai pabrėžia pavojų, susijusį su visuomeninių diskusijų apribojimu, nes gyvai ir atvirai reiškiamų nuomonių suvaržymas kelia grėsmę kaip tik toms demokratinėms tradicijoms, kurioms tarnauti ir buvo sukurta pozityviosios diskriminacijos programa.

[18] Alexis de Tocqueville. *Democracy in America*. – New York, 1835.

Politiniam korektiškumui būdingas perdėtai globėjiškas požiūris į žmones – šios politikos šalininkų nuomone, tam tikros visuomenės grupės yra per daug pažeidžiamos, kad jų problemas būtų galima viešai ir išsamiai analizuoti. O politinio pliuralizmo doktrinos šalininkai neatsižvelgia į tai, kad demokratinėje visuomenėje sprendimai paprastai yra priimami po išsamių diskusijų. Abi šios pozicijos tik komplikuoja žinojimo ugdymo problemas demokratinėje visuomenėje. Vadovaudamiesi prielaida, kad visą visuomeninę politiką nulemia derybos tarp atskirų interesų grupių, pliuralistai įteisina konkurenciją dėl visuomeninių išteklių. Kaip tik tai ir yra tikrasis reliatyvizmas, kadangi tokiomis sąlygomis „tiesa“ priklauso laimėtojams. Betgi egzistuoja ir visiškai priešinga visuomenės samprata, kai įstatymų leidėjai turi konkrečių asmeninių tikslų, tačiau drauge išlieka dėmesingi visuotinei gerovei. Tai įmanoma tik tuo atveju, jeigu visuomenėje vyrauja palanki moralinių vertybių visuma. Kaip rodo Madisono ir Tocqueville kritinė analizė, Amerikos diskurse gana anksti įsivyravo įsitikinimas, kad neįmanoma susitarti dėl to, kas yra visumos gerovė. Dar skeptiškiau amerikiečiai vertino samprotavimus apie visuomenės gerovę, kuri neapsiriboja atskirų grupių nauda; tokia nuostata juos pastūmėjo į nuožmią interesų grupių konkurenciją, savotišką rankų lenkimo taktiką, kuri malšino diskusiją ir ribojo galimybes tų, kurie nesugebėjo prasiveržti prie derybų stalo. Taip pragmatizmas, pabrėžiantis išsamią pretenzijų į tiesą analizę, suteikė loginį pagrindą visuomeninėms diskusijoms, tačiau pragmatizmo šalininkai praktiką vertino labiau už teorinius principus, todėl demokratija liko neapsaugota nuo galimų daugumos intrigų ir tironijos, jau nekalbant apie netiesioginę turtingų interesų grupių įtaką.

Tarp demokratijos ir istorijos visada egzistuoja tam tikra įtampa. Tautos dažnai pasitelkia istoriją tam, kad ji padėtų formuoti nacionalinės tapatybės jausmą; taigi solidarumą skatinantys pasakojimai yra supriešinami su atvirais moksliniais tyrimais, kurie gali išsklaidyti kruopščiai puoselėjamas iliuzijas. Todėl yra itin svarbu išsiaiškinti, kokiems tikslams turėtų tarnauti istorija – sukurti pageidaujamą praeitį, net jeigu ji ir neatitinka tikro-

vės, ar pasitelkiant sudėtingesnę, o kartu ir tikslesnę interpretaciją siekti išsilaisvinančios tiesos, – kad ir kaip tai būtų skausminga? Kaip išeitį iš šios situacijos skeptikai siūlo atsisakyti iš karto visų tiesų. Tačiau tuo jie ignoruoja tai, kad žmonėms yra būdinga bendra žinojimo patirtis – įsivaizduokite žmonių pasipiktinimą, kai kas nors mėgina netiksliai pavaizduoti praeitį, kuri dar yra gyva jų atmintyje. Jeigu tiesa yra chameleonas, tai kas gi nulemia tokią aistringą žmonių reakciją?

Atkakliai ir sąžiningai atkurdami praeities paveikslą, istorikai labai prisideda prie ilgalaikių demokratinės visuomenės tikslų. Istorikai skatina visuomenės demokratizavimą, nes į viešumą jie iškelia tokius istorinius paminklus, apie kuriuos buvo ilgai nutylima. Savo istoriją turinti visuomenės grupė įgyja galios nepaisant to, kokiais tikslais ji panaudoja praeitį – siekdama įtvirtinti savo teises ar įgyti pripažinimą tų galingų grupių, kurios kontroliuoja visuomenines diskusijas. Istorija ne tik atspindi praeitį; ji reikšminga kaip diskursas, kuriuo perskirstoma įtaka ir interesai. Istorinės interpretacijos tam tikra prasme išlieka tik kaip pereinamojo laikotarpio ataskaitos, nes žmogaus patirties neįmanoma visapusiškai aprėpti.

Neseniai turėjome progą įvertinti, kaip istorijos mokslas formuoja visuomenės nuomonę apie konkrečią šių laikų problemą. 1992 metais Aukščiausiasis Teismas svarstė Pensilvanijos abortų įstatymo konstitucionalumą. Teismui buvo pateikta trumpa Abortų Amerikoje istorija, kuri apžvelgė amerikiečių reakciją į nepageidautinus nėštumus per daugiau negu trijų šimtų metų laikotarpį. Šis istorinis šaltinis pateikė aiškių įrodymų, kad Jungtinėse Valstijose abortai buvo praktikuojami be didesnių apribojimų iki pat XIX amžiaus pabaigos, kai visuomenėje prasidėjo aktyvi kampanija prieš abortus. Šiuo atveju informacija apie atitinkamą praeities aspektą leido naujai pažvelgti į egzistuojančią problemą. Istorinis žinojimas pasirodė naudingas, nes atgaivino suvokimą apie ryšį su praeitimi ir joje gyvenusiais žmonėmis. Staiga šiuolaikinių problemų našta palengvėjo, įsisąmoninus paprastą tiesą – kad ir ką žmonės darytų, jie nėra pirmieji ir tikriausiai ne paskutiniai, sprendžiantys panašias žmonėms iškylančias problemas.

Ši didaktinė istorijos funkcija buvo pripažįstama nuo seno. Dar Voltaire teigė, kad istorija – tai filosofija, kuri moko pateikdama pavyzdį. Daug rečiau yra kalbama apie tai, kas nutinka žlugus nusistovėjusiam sutarimui nacionalinės istorijos klausimais, kaip, pavyzdžiui, tai atsitiko paskutiniais TSRS gyvavimo metais. Sovietiniai istorikai taip vergiškai tarnavo valstybei, kad savo darbuose beveik nesirėmė plačiai žinomais dokumentais apie Rusijos revoliuciją ir jos padarinius. Įsivyravus viešumo politikai atsirado galimybė palyginti oficialias sovietines istorijas su vakarietiškomis tų pačių įvykių interpretacijomis. Žinodamas, kad sovietinės ir vakarietiškosios versijos smarkiai skiriasi, Michailas Gorbačiovas uždraudė oficialiąją istoriją dėstyti mokyklose iki tol, kol bus sukurtos naujos istorijos. Paskui jis drąsiai atšaukė Tarybų Sąjungos nacionalinius aukštųjų mokslų istorijos egzaminus, su nuostabą keliančiu atvirumu teigdamas, jog nėra prasmės tikrinti, kaip studentai įsisąmonina melą. Čia ryškėja ryšys tarp tiesos ir reikšmingumo principo – kad ir kaip skeptikai stengtųsi sumenkinti istorinės tiesos galimybę, jos privalumai paaiškėja tik tada, kai ji yra supriešinama absoliučiai neteisybei.

Vakaruose „partinės linijos" istorija yra siejama su totalitarinėmis visuomenėmis, tačiau kai pažeidžiama pusiausvyra tarp tradicinių interpretacijų ir atvirų tyrinėjimų, netgi akademinės laisvės sąlygomis iškyla nemažų problemų. Tai buvo labai akivaizdžiai pademonstruota minint Prancūzijos revoliucijos dviejų šimtų metų sukaktį – tik šiuo atveju krizę sukėlė ne politinė, o akademinė ortodoksija. Diskusijos apie 1789 ir 1793 metų revoliucinių įvykių priežastis ir pobūdį taip įkaito ir įgijo tokį platų atgarsį visuomenėje, kad tais metais Prancūzijos švietimo sistemos vadovybės nurodė klausimų apie Prancūzijos revoliuciją neįtraukti į vidurinės mokyklos istorijos egzaminų užduotis.

Tarybų Sąjungos ir Prancūzijos pavyzdžiai yra panašūs tuo, kad abiem atvejais revoliucija suvaidino lemiamą vaidmenį kuriant šiuolaikinę valstybę. Todėl atsiradus abejonių dėl tų didingų įvykių istorinių interpretacijų, iškyla pavojus kolektyvinei tautos tapatybei. Jungtinių Valstijų atveju valstybės pagrindu tapo idealai, kurie leido pateisinti nepriklausomybės siekius,

19.-1126

o paskui suvienyti užkariautoje žemėje besikuriančius persikėlėlius. Šalies ideologai pripažino įvairovės privalumus ir patvirtino visuomenės atvirumo idėją, tačiau toli gražu jos neįgyvendino tikrovėje. Drauge pragmatiškieji amerikiečiai, dar net neturėdami filosofinio pagrindo savajam pragmatizmui, išplėtojo demokratines tradicijas, kurios skatino eksperimentavimą, išradingumą ir švietimo iniciatyvas. Praėjus šimtui metų buvo suformuota formali pragmatizmo teorija, pagrįsta atviros respublikos normomis, pilietine tradicija bei atsidavimu gamtos pažinimui, o kartu ir mokslo tiesai. Šiandien demokratinė šalies doktrina bei pragmatinė tradicija yra pagrįsta sutarimu dėl tikrovės vertinimų bei galimybe siekti bendrų tikslų.

Multikultūralizmo ateitis

Demografiniai Amerikos visuomenės pokyčiai ir kaip visada gyvybingi etniniai skirtumai leidžia vis aiškiau suvokti, kad išskirtinis europietiškos kultūros viešpatavimas Jungtinėse Valstijose jau baigėsi; jį galima priskirti konkrečiam praeities laikotarpiui, tarkime, nuo 1676 iki 1992 metų (juolab kad baigiamoji data gražiai sutampa su Kolumbo atradimo keturių šimtų metų jubiliejumi). Šiais laikais nebekyla abejonių dėl būtinybės plėtoti daugiakultūrinę Amerikos praeities sampratą; iškyla tik vienas klausimas, – kaip tai reikėtų daryti. Dėl to šiuolaikinėse diskusijose nacionalinės istorijos klausimais neišvengiamai kyla įtampa – nepaisant to, ar būtų kalbama apie multikultūralizmą, ar apie bendro naratyvo paiešką. Ginčai dėl socialinės ir politinės istorijos privalumų ir pastangos kurti pasakojimus, kurie skatintų moksleivių savigarbą, dabar sukelia aistras, paprastai užsiliepsnojančias antikomunistinių kampanijų ar sekso skandalų metu.

Kraštutiniai multikultūralistai išaukština visuomenės fragmentacijos privalumus. Istorija jiems tapo priedėliu prie „tapatybių politikos“ *(identity politics)*, kuria siekiama pertvarkyti politines jėgas atsižvelgiant į etnines, socialines ir lytines rinkėjų tapatybes. Kadangi istorijai yra būdinga politinė – dažnai propagandi-

nė – funkcija, tai, pasak kai kurių aktyvistų, kiekviena visuomenės grupė turėtų perrašyti istoriją iš savo pozicijos ir tuo įtvirtinti savo praeitį. Anot jų, nacionalinė tapatybė yra chimera, kurią sukūrė elito atstovai, siekdami kitoms visuomenės grupėms įdiegti jiems priimtiną šalies sampratą. Šią poziciją itin karštai palaikė kai kurie iš Afrikos kilusių amerikiečių bendruomenės atstovai. Templio universiteto iš Afrikos kilusių amerikiečių studijų departamento vadovas Molefi Kete Asante inicijavo nacionalinę kampaniją, kurios tikslas – mokyklose įdiegti tokią afrocentristinę mokymo programą, kuri pabrėžtų afrikiečių įnašą į Vakarų kultūrą ir Afrikos kilmės amerikiečių įnašą į Jungtinių Valstijų istoriją.

Nedaug kas nesutiktų su Asante, kai šis teigia: „jeigu iš Afrikos kilusių amerikiečių vaikui būtų aiškinama apie mūsų afrikiečių protėvių kovų reikšmę, tai jų pačių gyvenime vėl atsirastų tikslas ir vizija“[19]. Nors afrocentrizmą Asante apibūdina kaip „pagrįstą, nehegemoninę poziciją“, kurios šalininkai pasisako už „teisingą ir tikslią istoriją“, jis taip pat tvirtina, kad multikultūrinėje mokymo programoje turi būti aiškiai nurodyta, kad „iš Afrikos kilusiems žmonėms nieko nėra svarbiau už Afriką“. Tuo pačiu metu Asante siekia revizuoti visus Vakarų istorinius šaltinius – jis teigia, kad graikų filosofija ir menas kilo Afrikoje ir kad Afrikos civilizacija yra senesnė už visas kitas civilizacijas“[20]. Tokie pareiškimai kelia nerimą, nes susidaro įspūdis, jog siekdami išugdyti vaikų, – apie kurių protėvius taip ilgai nebuvo kalbama Amerikos istorijos vadovėliuose, – pasididžiavimą savosios visuomeninės grupės tradicijomis, Asante ir jo sekėjai skatina sąmoningai iškreipti praeitį.

Istorija, dėstoma Jungtinių Valstijų mokyklose, tapo nacionaline problema kaip tik dėl to, kad imta smarkiai abejoti nusistovėjusiomis nuomonėmis apie Amerikos kultūrinį pranašumą. Naujojo judėjimo atstovai, kurių pastangomis klasinės, rasinės ir lyčių santykių problemos buvo perkeltos į šalies mokyklas,

[19] Molefi Kete Asante. „The Afrocentric Idea in Education“ // *Journal of Negro Education*, 60 (1991): 170–180.
[20] Ten pat. – P. 177, 172, 178.

ėmėsi negailestingai analizuoti savišlovos kupinas Amerikos istorijos versijas, kurias propaguoja patriotais apsiskelbę senesniosios kartos atstovai. Tradicionalistai greitai nustatė, kad jų vertybėms grėsmę kelia istorijos knygos, kuriose pašiepiama vieningos tautos idėja ir kritiškai vertinamas Amerikos individualizmas, o drauge ir konkurencinė Amerikos kapitalizmo dvasia. Jie taip pat griežtai kritikuoja politinį korektiškumą – tai, ką jie ironiškai apibūdina kaip tam tikrą reglamentuotą užuojautą šalies mažumoms ir moterims.

Tačiau poleminėse diskusijose apie Amerikos istorijos dėstymą iškyla anaiptol ne tik politinio korektiškumo problemų. Įvairios visuomenės grupės – dauguma kurių pastaraisiais metais tapo visiškai politizuotos – dabar ne be pagrindo siekia kontroliuoti tautos atmintį. Didėjanti moterų ir juodaodžių gyventojų politinė įtaka bei stiprėjantis etninis lojalumas tarp išeivių iš Europos, Azijos ir kitų Amerikos valstybių kaip niekada išryškino faktą, kad Jungtinėse Valstijose esama labai skirtingų – ir kartais tarp savęs nesutariančių – visuomenės grupių. Amerikos visuomenėje gausu ne tik įvairių etninių grupių, į kurias būtina atsižvelgti kuriant iš tiesų demokratišką mokymo programą, bet ir nuomonių apie mokymo programos reformą. Multikultūralizmo šalininkų nuomonių spektras yra išties platus, pradedant nuo afrocentristų, kurie reikalauja esminių reformų, iki tų, kurie yra pasirengę be didesnių svarstymų priimti jiems siūlomą naują mokymo medžiagą.

Renkami pareigūnai vaidina lemiamą vaidmenį kovoje dėl mokymo programų. Turėdami įgaliojimus nuspręsti, kokia istorija bus dėstoma mokyklose, jie neišvengiamai diktuoja savąją pilietiškumo sampratą. Tačiau nei valdžios sluoksniuose, nei akademiniame pasaulyje, nei švietimo institucijose nebeegzistuoja bendra nuomonė apie tai, kas yra tauta. Savi ir svetimi, mokyklų priežiūros institucijos ir mokyklų tarybos, tėvų komitetai ir mokytojai varžosi tarp savęs, nes įžvelgia galimybę savaip perrašyti amerikiečių tautos istoriją. Įvairios bendruomeninės grupės reikalauja perteikti skirtingas istorines tiesas ir teisėtai varžosi dėl privilegijos apibrėžti nacionalinę tapatybę. Azijos amerikiečiai, ispaniškai kalbantys amerikiečiai, homoseksualistai ir moterys

pasekė Afrikos amerikiečių pavyzdžiu ir stojo į kovą dėl istorijos vadovėlių, o krikščioniškieji fundamentalistai visomis išgalėmis siekia cenzūruoti knygas, kuriose kvestionuojami jų religiniai įsitikinimai. Tiesą sakant, tokioje vaidingoje aplinkoje gana pavojinga rašyti bet kokį istorinį tekstą.

Kai yra kalbama apie pastaraisiais metais vykusią Jungtinių Valstijų istorijos fragmentaciją, turima galvoje ne tai, kad pati praeitis buvo gana nesudėtinga, tačiau tai, kad buvo supaprastinta istorija, pasakojanti apie šalies praeitį. Lėtai ir skausmingai atsisakydami tokios istorijos versijos ir su ja susijusios tautos sampratos, istorikai imasi kurti naują naratyvinę struktūrą. Vadovėlių autoriai, kaip ir despotiškos valdžios, gali pasistengti, kad žmonės „išnyktų"; tačiau tai netrunka ilgai, nes nuslėptieji praeities paminklai – visuomenės metraščiai, privatūs dokumentai ir žodinė tradicija – vis dėlto išlieka ir sužadina kitos tyrinėtojų kartos susidomėjimą. Išsami nacionalinė istorija dabar turėtų būti vertinama ne kaip viena iš galimybių, kurią gali pasirinkti šalies švietimo sistemos vadovybė, o kaip kultūrinis imperatyvas. Tyrimų rezultatų ar skirtingų visuomenės grupių fragmentai neišvengiamai priklauso nuo tos visumos, kurios atžvilgiu juos galima laikyti fragmentais. Visapusiška ir išsami Amerikos istorija gali atskleisti tokią priklausomybę.

Šių gana bendrų samprotavimų prasmė paaiškės trumpoje apžvalgoje apie tai, kaip iš Afrikos kilę amerikiečiai buvo vertinami istorijos veikaluose. Šį pasakojimą derėtų pradėti nuo to, kad XIX amžiuje amerikiečių tauta buvo visuomeninio diskurso centre. Tauta – antropomorfizuota būtybė, turinti asmeninių bruožų ir kupina didingų tikslų – vaidino pagrindinį vaidmenį Jungtinių Valstijų istorinėje dramoje, kuri buvo dėstoma ištisoms studentų kartoms. Tipiška nacionalinė istorija, – kurią šio amžiaus pradžioje šiek tiek pakoregavo pažangiųjų darbai apie klasių konfliktą, o vėliau Perry Millerio reabilituotųjų puritonų istorija, – pasakojo apie sėkmingą politinės laisvės ir ekonominės gerovės plėtotę nuo revoliucijos iki šių laikų. Nepaisant to, kad jau 1619 metais pirmieji juodaodžiai atvyko į Anglijos kolonijas Amerikoje, istorijos vadovėliuose apie juos beveik nebuvo užsimena-

ma. Praėjus dviem su puse amžiaus jų išlaisvinimas iš vergovės tariamai sukilnino Pilietinio karo žiaurumus, tačiau patys išlaisvintieji vėl buvo nustumti į šalį. Šis epizodinis dėmesys verčia prisiminti ironišką britų istoriko George Unwino komentarą, kad Anglijos istorijoje apie vergovę buvo prisiminta tik ją panaikinus. *A fortiory* tai tinka ir Jungtinėms Valstijoms.

Istorikams dažnai galima pateikti kaltinimą, kad dabartį jie perkelia į praeitį, šiai priskirdami tas dabarties problemas, kurios anksčiau apskritai neegzistavo. Afrikos amerikiečių istorijoje yra priešingai; kai istorikai ėmė tirti vergų gyvenimo Chesapeake* apylinkėse detales ir laisvųjų juodaodžių bendruomenes Pietų miestuose, jie atrado istorijas, kurios iki tol paprasčiausiai buvo neskelbiamos. Ištisus šimtmečius baltieji amerikiečiai slėpė duomenis apie juodaodžius, o jų patirčių neįtraukė į nacionalinę istoriją. Tuo atmintis buvo formuojama pagal psichologinius poreikius tų baltaodžių šalies gyventojų, kuriuos kankino gilus vidinis konfliktas dėl savojo rasinio priešiškumo. Thomas Jeffersonas, kuris labai savitai išreiškė sunerimusią baltųjų rasizmo dvasią, aiškino, kodėl išlaisvintieji vergai ir jų buvusieji šeimininkai niekada negalėjo kartu gyventi taikoje: jų santykius temdė „giliai įsišaknijęs baltųjų amerikiečių prietarai bei niūriausi juodaodžių atsiminimai apie jų patirtas skriaudas“[21].

Baltuosius amerikiečius, – kurie buvo padalyti į šiauriečius ir pietiečius po to, kai porevoliucinėje epochoje šiaurinėse (nuo Masono–Dixono linijos) valstijose buvo panaikinta vergovė, – paradoksaliai iš naujo suvienijo baimė, kurią jiems kėlė po Pilietinio karo išlaisvintieji Afrikos amerikiečiai. Nebegalėdami išvaryti jų iš savo tarpo, kaip tai norėjo padaryti Jeffersonas, naujosios nacionalinės bendruomenės ideologai pasistengė, kad jie taptų nematomi[22]. Dauguma mokslininkų susitaikė su tokia pa-

* Chesapeak – miestas šalies rytuose prie to paties pavadinimo įlankos, į kurią buvo plukdomi laivai su vergais.

[21] Thomas Jefferson. *Notes on the State of Virginia*, ed. William Peden. – Chapel Hill, 1955. – P. 138.

[22] Vaizdingai apie šią problemą rašoma kn. Ralph Ellison. *The Invisible Man*. – New York, 1955. – P. 29.

dėtimi ir laikėsi savotiško tylėjimo įžado, tuo tarsi patvirtindami Louis Hartz teiginį, kad Amerikos istorikai buvo „ribotų socialinių pažiūrų amerikiečio mokslingas atspindys“[23]. Šiuo atveju naratyvo įtaka istorinei interpretacijai yra ypač akivaizdi. Kol istorijos rašytojai pasakojo tik apie įgimtąsias teises ir demokratinio valdymo pažangą, apie kolektyvinius trūkumus negalėjo būti nė kalbos, – nebent tie trūkumai būtų buvę iškart atitaisomi. Apie purvinus ir išvargusius darbininkus, dirbančius dvidešimt keturių valandų trukmės pamainose, istorijos knygose buvo kalbama tik po to, kai profsąjungų judėjimas pasiekė laimėjimų Naujojo kurso* programos kontekste. Moterys istoriniuose tekstuose pasirodė dėl savo ilgos ir atkaklios kovos dėl balsavimo teisės; tačiau kaip tik dėl to, kad nacionalinė tapatybė buvo susieta su sėkmingu laisvės ir lygybės principų įgyvendinimu, nacionalinės istorijos sergėtojai negalėjo viešai prabilti apie vergovę ir jos paliktą rasinių prietarų naštą.

Baltųjų amerikiečių niekas netrikdė labiau nei vergovė, nes jų politinė tapatybė buvo pagrįsta įgimtosios žmogaus laisvės doktrina bei įsitikinimu, kad Kūrėjas žmogui suteikė tam tikrų įgimtųjų teisių. Europiečiai savo istorijose vergovę galėjo pavaizduoti kaip barbarišką reiškinį, kurį skatino XVII ir XVIII amžiuose ekonominė konkurencija tarp Atlanto vandenyno baseino šalių; o Jungtinėms Valstijoms vergovė tapo košmaru, kurį buvo linkstama paneigti, o ne tinkamai įvertinti. Nors panaikinus vergovę didžioji neteisybė buvo įveikta, tačiau Afrikos amerikiečiai bei jų problemos greitai išblėso iš nacionalinės sąmonės, nes po vergovės eros prasidėjo segregacijos epocha, o po to segregaciją Pietuose pakeitė išlaisvintųjų vergų skurdas Šiaurės miestuose.

Kaip teigė Mary Douglas, siekiančios išlikti tautos formuoja piliečių supratimą apie praeitį; jos priverčia savo narius užmiršti įvykius, neatitinkančius jos teigiamo įvaizdžio, ir palaiko tuos prisiminimus, kurie atitinka tą įvaizdį[24]. Tokios pastangos kon-

[23] Louis Hartz. *The Liberal Tradition in America: An Interpretation of American Political Thought since the Revolution.* – New York, 1955. – P. 29.
* Mary Douglas. *How Institutions Think.* – Syracuse, 1986. – P. 112.
[24] Mary Douglas. *How Institutions Think.* – Siracuse, 1986. – P. 112.

troliuoti kolektyvinę atmintį neišvengiamai meta iššūkį tiems, kurie yra pasiryžę atskleisti išsamų praeities vaizdą. Ironiška yra tai, kad turbūt kaip tik atstumtieji Afrikos amerikiečiai gali geriausiai suprasti Europos amerikiečius, kadaise atkakliai siekusius sukurti nacionalinių ištakų istoriją. 1776 metais* išaukštinę Jungtinių Valstijų vietą istorijoje, amerikiečių tautos ideologai siekė suteikti kolektyvinę tapatybę atsiskyrusiam ir pažeidžiamam Europos visuomenės fragmentui ir drauge įleisti ideologines šaknis svetimoje užkariautoje Naujojo pasaulio žemėje. Tad šiuolaikinių Afrikos amerikiečių siekiai savo vaikams suteikti afrocentristinį išsilavinimą primena imperatyvus, kuriais Europos amerikiečiai vadovavosi XIX amžiuje ir nemažą XX amžiaus dalį.

Istorijoje amerikiečiai buvo linkę verčiau veidmainiauti nei nugrimzti į cinizmą. Kai jiems teko pasirinkti, ar atsisakyti savo ištikimybės aukščiausiems Nepriklausomybės deklaracijos idealams, ar gyventi patiriant įtampą, kurią sukelia idealo ir tikrovės neatitikimas, dauguma nusprendė likti naiviais idealistais, kaip juos pavadino kai kurie užsieniečiai. Amerikiečiai netapo „žlugusių vilčių cinikais“ ir buvo linkę ignoruoti savo veidmainystės įrodymus, arba elgėsi dar blogiau – kaltino ir niekino tuos, kurie nukentėjo dėl jų klaidų. Šį prieštaravimą tarp nacionalinės įgimtųjų teisių filosofijos ir absurdiškų rasinių įsitikinimų švedų sociologas Gunnaras Myrdalas savo novatoriškame veikale pavadino amerikietiškąja dilema[25]. Labai gerai suvokdamas, kaip baltieji amerikiečiai juodaodžiams bendrapiliečiams priskiria visa tai, kas jiems patiems yra svetima, Myrdalas ėmėsi nagrinėti pirmiesiems iškilusią dilemą – leisti žlugti didelėms viltims ar su šaknimis išrauti rasinius prietarus. Drauge jis atsižvelgė ir į neblėstančią moralinių priesakų svarbą amerikiečių gyvenimui; jo nuomone, „šiurkščiai klydo“ tie, kurie manė, kad pasitikėjimą teisingumo ir tolerancijos principais galima lengvai sunaikinti[26]. Pilietinių teisių judėjimas, kuris po keliolikos metų trukusios

* Tais metais buvo paskelbta Nepriklausomybės deklaracija. – *Vert.*

[25] Gunnar Myrdal. *An American Dillemma: The Negro Problem and Modern Democracy.* – New York, 1944.

[26] Ten pat. – P. 1028.

kovos pasiekė, kad Pietuose būtų panaikinta segregacija, parodė, kad Myrdalas buvo teisus. Šių laikų amerikiečiai, gyvenantys epochoje po septintojo dešimtmečio pilietinių teisių judėjimo, susiduria su pagunda pasinerti į cinizmą.

Socialiniai istorikai, kurie tapo gerokai akylesni po Antrojo pasaulinio karo, atskleidė tai, apie ką taip ilgai nebuvo kalbama – įstabią ir kartu stulbinančią afrikiečių dramą Amerikoje. Viskas prasidėjo nuo „20 su viršum negrų..., nupirktų už geriausias ir palankiausias kainas" iš olandų karo laivo Džeimstoune 1619 metais; Nepriklausomybės deklaracijos paskelbimo metu Amerikoje jau buvo pusė milijono vergų iš Afrikos, o Pilietinio karo išvakarėse juodaodžių gyventojų skaičius padidėjo iki 3 838 000 asmenų[27]. Pasinaudodami revoliucinio laikotarpio metu atsivėrusiomis galimybėmis, laisvieji juodaodžiai amerikiečiai – iki 1810 metų greičiausiai didėjanti visuomenės grupė Jungtinėse Valstijose – padėjo pagrindus povergovinio laikotarpio Afrikos amerikiečių bendruomenei su jai būdinga bažnytine tradicija, atskirų jos narių profesine orientacija ir savanoriškomis asociacijomis[28]. Tačiau šioms Afrikos amerikiečių istorinės patirties detalėms neatsirado vietos nacionalinėje istorijoje, nes jos visiškai nederėjo su gražiu pasakojimu apie Amerikos demokratiją. Nepaisant visų vilčių, Jungtinės Valstijos tapo pažadėtąja žeme tik laisviems baltaodžiams vyrams – šią ne itin didingą tiesą XX amžiaus pabaigos amerikiečiai galbūt pripažįsta tik dėl to, kad ši epocha jau eina į pabaigą.

Naujai atskleistos Afrikos amerikiečių istorijos detalės dvejopai paveikė šiuolaikinį mąstymą: jos atgaivino supratimą apie tai, kad juodaodžių gyvenimai yra Amerikos praeities dalis, ir drauge suardė rišlią šalies pažangos istoriją, kurią propagavo konservatyvūs baltieji amerikiečiai. Kai istoriniuose pasakojimuose ėmė figūruoti Afrikos amerikiečiai, siužetas prarado savo aiškią

[27] John Rolfe laiškas serui Edwinui Sandys, 1620 m. sausio mėn. Susan Myra Kingsbury, ed. *The Records of the Virginia Company of London.* – Washington, D. C., 1933. – T. 3. – P. 241–248; U. S. Bureau of the Census. *Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1957.* – Washington, 1960. – P. 756, 758.

[28] Ira Berlin. „The Revolution in Black Life" // *The American Revolution: Explorations in the History of American Radicalism*, ed. Alfred Young. – Dekalb, III, 1976.

kryptį, todėl dabar vientiso šalies likimo aprašymus pakeičia statistiniais apskaičiavimais grindžiami svarstymai apie skirtingų visuomenės grupių galimybes Jungtinėse Valstijose. Socialinės istorijos kritikai, – kurie sielojasi dėl to, kad dėmesys eilinių žmonių gyvenimams sumenkina didįjį Amerikos epą, – greičiausiai nesuvokia, jog Jungtinėse Valstijose egzistuoja glaudus ryšys tarp istorijos ir nacionalinės tapatybės. Todėl tos patirtys, kurios iš esmės kertasi su pasakojimu apie Amerikos sėkmę, ne sumenkina tokias standartines istorijas, o jas sužlugdo.

Įnirtinga tradicionalistų ir multikultūralistų kova dėl mokyklų vadovėlių primena tas emocines diskusijas, kurios įsiliepsnojo XX amžiaus septintajame dešimtmetyje, kai „Juodosios galios" judėjimo *(Black Power movement)* atstovai ėmė kvestionuoti asimiliacijos tikslus[29]. Kaip savotišką tuometinės teritorinio separatizmo idėjos atgarsį galima vertinti šiuolaikinius reikalavimus sukurti atskirą mokymo programą, netgi atskiras mokyklas mažumų vaikams, kuriems esą gresia intelektualinė *anglos** priespauda. Smarkiai sudrumstę oficialiosios švietimo sistemos ramybę, afrocentristai XX amžiaus devintojo dešimtmečio viduryje energingai užsipuolė asimiliacijos idėjas, kurios yra ideologinis Amerikos valstybinių mokyklų pagrindas.

Šiais laikais šalies koledžai ir universitetai tapo savotiškais derybiniais centrais, kuriuose mėginama spręsti problemas, susijusias su tuo, kad mokyklas baigę jaunuoliai į universitetinius miestelius atėjo kupini prieštaringų solidarumo ir priešiškumo jausmų. Kol tėvai, kad ir kokiam visuomenės sluoksniui jie priklausytų, suka galvas dėl to, kas darosi aplinkui, koledžuose besimokantys jų vaikai gyvena daugiakultūrinių įtampų kupinoje tikrovėje tarsi savotiški aštuoniolikamečiai veteranai, kuriems tiesiogiai teko patirti pokyčius, susijusius su baltųjų įtakos mažėjimu, pervežimų politika**, skurdo feminizacija ir pašalpų bei subsidijų politikos

[29] John Higham. „Multiculturalism and Universalism: A History and Critique" / / *American Quarterly, 45* (June 1993).

* dabar taip vadinami visi baltieji ne ispaniškos kilmės amerikiečiai.

** angl. *busing* – pervežimų programa rasinei integracijai skatinti, kai vaikai iš gyvenamųjų vietų vežiojami į mokyklas kituose miestų rajonuose. – *Vert.*

plėtra. Tačiau tai nėra vienos kartos problema, nes, kaip išmintingai pažymėjo Erikas Eriksonas, „jokios naujos kartos vertybės neatsiranda savaime; galbūt jos ir nėra aiškiai suformuluotos, tačiau jau glūdi kažkur ankstesniosios kartos atstovų pasąmonėje... Jaunesnioji karta atskleidžia tai, kas yra paslėpta vyresniojoje kartoje; vaikas atvirai išreiškia tai, ką tėvai slopina“[30].

Kaip rodo keturiolikos milijonų šalies koledžų studentų patirtis, paveldėtos kultūros nėra visiškai izoliuotos. Kultūra nėra nei genetiškai paveldėta sistema, nei koks nors štampuojantis mechanizmas; kultūra – tai neapibrėžta sankaupa įtakų, iš kurių kiekvienas individas, formuojantis savo autonomišką tapatybę, pasirenka tai, kas jam atrodo priimtina. Visapusiškos žinios, kurias įgyja XX amžiaus pabaigos studentai, griauna vaikystėje jiems nubrėžtas ribas. „Bet koks supratimas yra ribotas, – pažymėjo Johnas Highamas, – jeigu jis nėra pagrįstas žinojimu ir vertybėmis, kurios į kiekvieną nagrinėjamą problemą leidžia pažvelgti daug plačiau“[31]. Kad ir ko būtų mokoma pradinėse mokyklose, koledžai ir universitetai neišvengiamai atveria jaunų žmonių protus. Kaip tik dėl to galima teigti, kad universitetinio lavinimo demokratizacijos procesai skatins pokyčius visoje visuomenėje, o asimiliacija į nacionalinę Amerikos kultūrą išliks viena iš realių galimybių. Tuo pat metu pažymėtina, jog šalis nusipelno vadovų, gerai suvokiančių, kad čia gyvena labai skirtingi žmonės, kurių galimybės, siekiai ir viltys toli gražu nėra tapačios.

Kad ir kaip sudėtinga tai būtų, daugiakultūrinės Jungtinių Valstijų istorijos kūrėjai privalės įvertinti visas Amerikos žmonėms būdingas tapatybes, nes tik taip bus galima geriau suvokti, ką iš tikro reiškia priklausyti Amerikos demokratinei sistemai. Kai piliečiai reikalauja atsisakyti politikos, grindžiamos tautine ir lytine tapatybe, jie nepakankamai įvertina visuomenės sugebėjimą suteikti tokioms kategorijoms lemiamą reikšmę vertinant atskirus tos visuomenės narius. Be to, negalima užmiršti aplinkybių, kuriomis nacionalinės institucijos įtvirtino skirtumus, tuo

[30] Cituojama iš Robert Dallek. *The American Style of Foreign Policy: Cultural Politics and Foreign Affairs*. – New York, 1983. – P. 248.
[31] Higham. „Multiculturalism and Universalism“. – P. 210.

pat metu skelbdamos universalius principus; priešingu atveju gali iškilti pavojus, kad Amerikos žmonės vėl mėgins ignoruoti dabarties trūkumus, vildamiesi, kad užsibrėžtieji moraliniai tikslai bus įgyvendinti ateityje. Todėl šalies žmonės neturėtų skubėti peržengti praeityje nubrėžtų skiriamųjų linijų; pirmiausia būtina visuotinai pripažinti multikultūralizmo idėjos svarbą ir vadovautis išorinio sąžiningumo principu. Daugiakultūrė Jungtinių Valstijų istorija savaime neatsiras; tokiai istorijai sukurti reikės pasitelkti visos tautos valios pastangas. Pripažinimas, kad įvairovė yra neatsiejama ir gerbtina Amerikos gyvenimo dalis, gali sukelti susidomėjimą tokiais dalykais, kaip dialektiška įvairovės ir vienovės sąveika Jungtinėse Valstijose, diferenciacijos politika ir universalios vertybės, tolerantiškas šalies savivaizdis *(self-image)* ir sistemingos diskriminacijos faktai.

Žinoma, apeliuoti į nacionalinę valią reiškia pripažinti, kad tauta egzistuoja kaip moralus subjektas. Amerikos visuomenės gyvenime tauta, kuri yra tarsi prakeiksmas kai kuriems multikultūralistams, vis dėlto egzistuoja kaip galinga vienijanti jėga. Žmonės, kurie pabrėžia atskiros visuomenės grupės narių pasididžiavimą savimi, dažnai sumenkina nacionalinės savimonės reikšmę, tačiau abu šie dalykai yra glaudžiai susiję. Kaip tik tauta leidžia išlaikyti ir apsaugoti skirtingas tapatybes Jungtinėse Valstijose. O daugiakultūrinė diskusija prasminga tik suvokus, kad egzistuoja esminis ryšys tarp visumos, disponuojančios autoritetu, moraline jėga ir materialine gerove, ir atskiros grupės, kuri reikalauja savo dalies, savo vietos ir savo teisių toje visumoje.

XX amžiaus pabaigos vakarietiškoji sąmonė itin skeptiškai vertina nuodugnaus suvokimo galimybę; šis skepticizmas tapo neatsiejamu visuomenės minties elementu. Šiais laikais visi pripažįsta, jog skirtingoms kultūroms būdingos skirtingos tiesos. Be to, dauguma žmonių labai nori pasirodyti esą kultūriniai reliatyvistai. Jie suvokia, kad yra būtina gerbti – nors ir nebūtinai priimti – kitų žmonių vertybes ir pripažinti pakantumo svarbą. Jau XVI amžiuje rašytojas Montaigne teigė, kad „kiekvienam žmogui blogis yra tai, ko jis nesupranta“. Tačiau kitų kultūrų pažinimas jokiu būdu nesumenkina savosios kultūros galios ir

autentiškumo, nebent kultūrinis imperializmas paneigtų socialinių vertybių įvairovę, kaip tai dažnai atsitikdavo Vakarų istorijoje. Pagarba kitų žmonių vertybėms yra neišvengiamai susijusi su pasiryžimu sąžiningai įvertinti savosios grupės tiesas; Jungtinėse Valstijose tai prasideda nuo tapatybės pasirinkimo.

Nematomų struktūrų galia istorijai

Nors yra teigiama, kad tauta – tai įsivaizduotoji bendruomenė, besiremianti sunkiai apčiuopiamais ryšiais, tačiau, pavyzdžiui, apsilankius pašte, pas mokesčių inspektorių ar karinės prievolės pareigūną, greitai paaiškėja realus jos egzistavimas. Galbūt klijuodamas pašto ženklą žmogus nesusimąsto apie savo nacionalinę tapatybę, tačiau žinios apie Amerikos kareivius tolimuose mūšio laukuose arba Nepriklausomybės dienos paradai padeda suvokti tautos esmę. Kiekvienas amerikietis, kuris prisimena Johno F. Kenedžio nužudymą 1963 metais, turbūt gerai žino, kad nacionalinio bendrumo jausmas gali būti itin stiprus. Kalbant kitais terminais, tautos egzistavimo apraiškos yra susijusios su visuma tradicijų ir įsitikinimų, kurie formuoja socialinę tikrovę.

Istorija tapo moderniu mokslo dalyku, kai didieji teoretikai ėmė tirti bendrąsias nematomas struktūras, nulemiančias visuomeninių transformacijų kryptį. Susidomėjimą įžymiais vyrais ir moterimis arba išskirtiniais įvykiais XIX amžiaus pradžioje pakeitė dėmesys sisteminiams veiksniams, kuriais yra pagrįsta socialinių procesų struktūra. Marxo, Weberio ir Durkheimo pastangomis struktūros paieška tapo neatsiejama šiuolaikinės istorijos dalimi. Ir jie patys, ir jų šalininkai tikėjo, kad laikas turi kryptį ir kad visuomenę, kaip ir gamtą, sudaro susipynusios sistemos, kurias galima atskleisti pasitelkus mokslinio tyrinėjimo metodus. Šie struktūros tyrinėtojai smarkiai išplėtė istorinio žinojimo ribas: jie formulavo teorijas ir vykdė mokslinius tyrimus bei kūrė visa apimančias struktūras, į kurias buvo dėliojama gausybė pavienių praeities faktų; jie manė, kad tų struktūrų gyvybingumą palaiko universalūs kauzaliniai dėsniai.

Kaip savotiškos pereinamojo laikotarpio ataskaitos, jų atradimai buvo įspūdingi, tačiau vis dėlto ilgainiui daugelį jų idėjų aplenkė pati istorija. Nusivylę tuo, kad net šie didieji sociologijos teoretikai nesugebėjo aprėpti visų problemų, kurias jie ėmėsi analizuoti, šių laikų istorikai nagrinėjo paprastesnius klausimus – kapitalizmo triumfo Vakaruose analizę pakeitė, pavyzdžiui, svarstymai apie tai, kas atsitiko Glosterio audėjams, kai šią grafystę pasiekė mechanizacija. Pasak daugelio XX amžiaus pabaigos istorikų, istoriniai įvykiai pasirodo esą tokie sudėtingi ir unikalūs, jog ankstesnės pastangos pamėgdžioti mokslinį modelį ir jo nekintančias tiesas ima atrodyti apgailėtinos. Savo ruožtu kultūros istorikai pastaraisiais metais pasisakė prieš mėginimus istorinius įvykius redukuoti į materialias priežastis ir taip nuosekliai vengė ką nors paaiškinti, kad kartais atrodo, jog jie apskritai nepripažįsta jokių priežastinių aiškinimų. O postmodernistai panaikino skirtumą tarp teksto ir konteksto. Jie teigia, kad egzistuoja vientisas „audinys", kurį ardo tokie teiginiai, kaip antai: „Ji tai rašė, kadangi..." Kalbai ir kultūrai priskirdami lemiamą reikšmę, šie specialistai mažne panaikino visokius skirtumus tarp nepriklausomų ir priklausomų kintamųjų, tarp diskurso ir veiksmo, tarp kultūros ir visuomenės.

Priežastinė analizė neišvengiamai susilaukia kritikos, nes ji iškelia sunkiai įgyvendinamą užduotį – išskirti tai, kas yra reikšminga. Kaip galima nustatyti kokio nors įvykio priežastis, jeigu tą įvykį nulemia itin daug, jeigu ne begalė įvairių veiksnių? E. H. Carr kartą pateikė pavyzdį apie p. Jones, kuris pobūvyje išgėrė kelis stikliukus, paskui sėdo į automobilį su sugedusiais stabdžiais ir sunkiai matomoje vietoje partrenkė ir užmušė p. Robinsoną, ėjusį nusipirkti cigarečių. Tad iškyla klausimas, kokia buvo šio nelaimingo įvykio priežastis? P. Jones nedidelis girtumo laipsnis, stabdžių defektai, blogas matomumas ar p. Robinsono įprotis rūkyti?[32] O gal šio įvykio analizė priklausys ir nuo to, ar p. Robinsonas ir p. Jones buvo baltaodžiai ar juodaodžiai, homoseksualūs ar heteroseksualūs (galbūt vienas iš jų užsisvajo-

[32] Edward Hallett Carr. What Is History? – New York, 1961. – P. 137.

jęs keliavo į gėjų barą), linkę į nelaimingus atsitikimus ar gimę po laiminga žvaigžde? Ar priežastinę šio nelaimingo įvykio analizę galima taikyti bet kuriuo kitu atveju? Ar istorikai gali tikėtis suvokti tokius įvykius, kaip šaltasis karas ir Prancūzijos revoliucija, jeigu paprasčiausių kasdienių įvykių analizė kelia tokių problemų?

Nepaisant to, vis dėlto egzistuoja gausybė duomenų, kurie leidžia teigti, kad nematomos struktūros ir modeliai egzistuoja. Valstybė yra viena svarbiausių struktūrų šiandieniniame gyvenime, tačiau ir kitos struktūros – pradedant gamtinėmis (pvz., klimato tendencijos) ir baigiant socialinėmis (pvz., pasaulio ekonomika) – yra visuotinai pripažįstamos. Ir jeigu visi pripažįsta šių struktūrų egzistavimą, tai ar verta atsisakyti jų priežasčių analizės? Šios transcendentinės jėgos, ar jos būtų gamtinės, ar socialinės, dažniausiai yra neapčiuopiamos – pavyzdžiui, nors lyjantį lietų mato visi, tačiau tik meteorologas gali paaiškinti klimato pokyčių struktūrą; dar sunkiau apčiuopti tokius socialinius veiksnius, kaip rinkos principų reikšmė sudarant privačius sandėrius ar vaizdinių įtaka moterų elgsenai. Kitaip tariant, žmonės sugeba perskaityti algalapyje surašytus skaičius ar stebėti aktorę televizijos reklamoje, tačiau daug sudėtingiau yra nustatyti sistemą, kurios dėka atskiri elementai tampa ekonomine visuma arba lyčių elgesio normų kodeksu. Socialinės struktūros atspindi pastovius žmonių tarpusavio santykius, ir kadangi šios struktūros yra pagrįstos nusistovėjusių normų ir įsitikinimų sistemomis, tas struktūras galima aptikti tik pasitelkus gerai suformuluotas teorijas.

XIX amžiuje socialinių mokslininkų atrastoji struktūra bei su susiję modeliavimo *(patterning)*, proceso bei priežastinių sistemų sąveikos principai yra veiksmingos intelektualinės priemonės, padedančios geriau suvokti socialinius procesus. Šių laikų Vakarų pasaulio žmonės negali gyventi be priežastinės kalbos ir žmogaus elgsenos apibendrinimų, nes šie dalykai leidžia susisteminti tikrovę, kurioje jie gyvena. Jeigu neegzistuotų euristinės tautos, kultūros, klasės, tautybės, švietimo ir pasaulinės ekonomikos koncepcijos, sudėtinga gyvenimo tikrovė subyrėtų į gausybę izoliuotų faktų. Todėl žmonės siekia paaiškinti savo pasau-

lį, net jeigu jų paaiškinimai pasirodo esą tik daliniai. Galima samprotauti, kad hipotetinio p. Robinsono šeima ir draugai siektų sužinoti, kodėl įvyko tas nelaimingas atsitikimas. Jeigu tokių įvykių padažnėtų, panašių klausimų kiltų ir vietos valdžios institucijų atstovams. Atsakymai į tokius klausimus visada priklauso nuo žmogaus elgsenos principų apibendrinimų. Panašias problemas sprendžia tie, kurie nesiliovė svarstę, kas nulėmė Prancūzijos revoliuciją arba šaltąjį karą. Bet kuriuo atveju yra akivaizdu, kad priežastinių aiškinimų toli gražu nepakanka – bent jau dėl to, kad nuolat atskleidžiami vis nauji žmogaus patirties aspektai. Nepaisant to, ir toliau bus siekiama paaiškinti automobilių avarijų, Prancūzijos revoliucijos ar šaltojo karo priežastis; o norint padidinti tokios analizės veiksmingumą, būtina turėti reikiamų struktūros ir priežastingumo sąvokų atsargų.

Nuo Newtono laikų mokslininkai skatino žmones galvoti, kad jie gali tapti gamtos šeimininkais ir apibrėžti savo, kaip socialinio veiksmo dalyvių, autonomiją. Tokios idėjos sužlugdė senojo režimo intelektualines ir politines absoliutines tiesas ir paskatino kurti naujas, pasaulietines gamtos ir visuomenės pasaulio interpretacijas; kartu mokslas atskleidė žmonėms, kad juos pačius suformavo įvairūs priežastiniai procesai. Tad nors mokslas ir praplėtė suvokimą visų tų, kurie neturi veiksmų laisvės, jis drauge ėmė kėsintis į laisvos valios ir sąmoningos autonomijos galimybę.Viena didžiausių modernybės ironijų yra ta, kad mokslo sėkmė galiausiai sužlugdė pasitikėjimą, prisidėjusį prie kultūrinio modernybės įsiviešpatavimo Vakaruose[33].

XIX amžiuje mokslininkai įdiegė įsitikinimą, kad žmonių veiksmus visada nulemia galingos, visa apimančios ir nematomos institucinės bei kultūrinės struktūros. Žmogiškosios prasmės paieškos būdus nulemia konvencijos, normos ir vyraujančios nuostatos – lygiai taip pat, kaip giminės pratęsimo procesus veikia papročiai, tradicijos ir nurodymai. Pastarieji veiksmai sąlygoja visus mūsų kasdienius veiksmus – nuo įpročio kiekvieną

[33] F. M. Barnard. „Accounting for Actions: Causality and Teleology" // *History and Theory*, 20 (1981): 291–312.

rytą prieš veidrodį valytis dantis iki pomėgio prieš miegą skaityti romaną. Kitaip tariant, norėdami paaiškinti žmonių veiklą, aprašytą istoriniuose dokumentuose, istorikai privalo atkurti to meto socialines struktūras. Tai gali būti itin sudėtinga užduotis, nes norint atskleisti tas struktūras būtina pasitelkti išsamius aprašymus ir analizę; be to, tų struktūrų yra tiek daug, kad iškyla grėsmė istorinio naratyvo rišlumui. Tačiau mėginimai ignoruoti struktūras, kurios valdo ir formuoja istorinius procesus, būtų tolygūs atsisakymui rekonstruoti tikrovę.

Nuo antikos laikų žmonių visuomenės tyrinėtojai įvairiai vertino laisvos valios ir determinizmo santykį. Mes manome tarp šių dalykų egzistuojant įtampą: tai yra kova tarp struktūrų, kurios riboja ir nukreipia mintis bei veiksmus, ir vaizduotės, tarnaujančios asmeniniam troškimui išsilaisvinti iš socialinių normų ir žmogiškųjų pastangų reguliavimo; struktūros nenulemia žmonių veiksmų, tačiau jos riboja veiksmų pasirinkimo galimybę konkrečiu momentu – netgi kai galingos pokyčių jėgos griauna pačias struktūras.

Išvados

Istorija remiasi neblėstančiu žmogaus siekiu pažinti save ir nenumaldomu noru suvokti gyvenimo esmę. Žmonės išmoko eksternalizuoti šį mokslumą ar netgi atsiriboti nuo nepakenčiamo jo subjektyvumo – savo klausimus jie nukreipia į tokias idėjas ir abstrakcijas, kaip demokratijos plėtra ar modernybės iškilimas. Tačiau pagrindinė šių tyrinėjimų varomoji jėga yra nenumaldomas troškimas pažinti žmogiškąją prigimtį.

Nuo pat gimimo žmonės priklauso kokiai nors žmonių grupei, kuri jiems pateikia atsakymus į svarbiausius klausimus apie gyvenimo prasmę. Nedaugelis iš mūsų geba peržengti tos pirminės sąmonės organizacijos ribas. Neatsitiktinai etnocentrizmas yra būdingas visoms tautoms. Nepaisant to, dėl jo iškyla specifinių problemų tokioms pliuralistinėms demokratinėms valstybėms, kaip Jungtinės Valstijos. Atitinkamai kokios nors grupės

20.-1126

norą savaip interpretuoti praeitį tam, kad garantuotų savo bendruomenės narių psichologinę gerovę, jokiu būdu negalima priskirti kokiam nors sąmokslui, nes toks noras yra labai žmogiškas. Dėl tų pačių priežasčių nevertėtų įžvelgti kokių nors piktų kėslų ir tada, kai kas nors siekia manipuliuoti nacionaline istorija (nors tokių mėginimų padariniai gali būti visiškai nenuspėjami). Tokia pagunda tiesą paaukoti šlovinimo ar moralizavimo tikslams turėtų būti ypač gerai pažįstama istorikams profesionalams, ir ne tik jiems, nes visi žmonės yra savotiški savo gyvenimo istorikai, kuriems taip pat yra būdingas noras savo praeitį paversti moralinių pamokymų šaltiniu. Netgi kai žmonės nesiekia kaip nors pakoreguoti istoriją, jiems nėra lengva jos tiksliai perteikti. Be to, egzistuoja dar ir papildoma suvokimo problema; žinant veiksmo ar įvykio rezultatą, vėlesni įvykiai beveik neišvengiamai yra projektuojami į praeitį arba, kaip pasakytų koks nors psichologas, mums yra sunku įsisąmoninti, kad tie, kurie gyveno praeityje, paprasčiausiai negalėjo žinoti, kas bus ateityje. Savo ankstesnių veiksmų trūkumus žmonės yra linkę priskirti savo kvailumui, nors tuos trūkumus derėtų aiškinti paprasčiausiai tuo, kad mes negalime iš anksto žinoti, kas laukia ateityje.

Nepaisant to, kad žmonės iš prigimties yra linkę iškreipti ar išgalvoti praeitį, mums dažnai tenka brangiai sumokėti už informacijos nuslėpimą. Todėl visiškai nepagrįsta manyti, kad mūsų nežeidžia tai, ko nežinome. Greičiau yra priešingai, – kai mes ko nors nežinome, mūsų nežinojimas yra ypač skaudus, nes tuo atveju mes negalime tinkamai veikti. Todėl kuo mažiau turime informacijos, tuo ribotesnis mūsų pasirinkimas. Galbūt tautos tvirtumui palaikyti kartais būtų pravartu ir naudinga rūpestingai „atsijoti" netinkamą informaciją, tačiau demokratiniai, taigi ir amerikietiškieji, principai teigia ką kita. Jie patvirtina individo teisę į laisvę – tad ir tyrinėjimų laisvę – ir nė neužsimena apie politinį solidarumą. Instrumentinė logika, – kuri perša mintį, jog tautos gerovės labui būtina pasirūpinti, kad žmonės užmirštų tas patirtis, kurios yra nesuderinamos su didingu tautos įvaizdžiu, – turėtų būti dvigubai nepriimtina amerikiečiams, nes dorybingas Jungtinių Valstijų įvaizdis yra pagrįstas idealų viršenybe naudos

sumetimų atžvilgiu. Be to, visi tie, kurie nori be jokių suvaržymų ištirti visus savo šalies istorinius šaltinius, gali pasiremti teise į gyvenimą, laisvę ir laimės siekimą, kuri iš pat pradžių buvo mūsų tautos moralinis pagrindas.

Pasiryžimas siekti tiesos ir su tuo susijusios intelektualinės tradicijos yra puolamos iš dviejų pusių. Viena kryptis remiasi socialine struktūra ir jos ribojančiu poveikiu individams, kurių teisė siekti tiesos yra visuotinai pripažįstama. Kita yra susijusi su skeptišku požiūriu į laisvės trokštančių tyrinėtojų sugebėjimą tiksliai atspindėti tikrovę. Norėdamos atsiliepti į šiuos provokuojančius iššūkius, mes pasitelkėme istoriją, o konkrečiai – objektyvumo idėjos istoriją. Mes, šios knygos autorės, ne tik nesiėmėme paneigti reliatyvizmo, postmodernizmo, nihilizmo ir įvairių solipsistinio mąstymo formų reikšmės; mes pasitelkėme visas savo žinias tam, kad nustatytume šių skirtingų kriticizmo atmainų santykį su diskusijomis apie žinojimą, kurios prasidėjo XVII amžiuje, vėliau sustiprėjo iškilus moderniam mokslui ir galiausiai šiais laikais išsiliejo į gausybę triukšmingų debatų.

Mūsų pačių santykis su tikrove yra pagrįstas nuostata, kad žmonės siekia žinoti ir kurti savo gyvenimus taip, kaip jie mano esant teisinga. Mūsų nuomone, čia istorija gali būti naudinga, nes ji siūlo įvairių priemonių, leidžiančių išsivaduoti iš autoritarinės valdžios, pasenusių pasaulėžiūrų ir nevilties pranašų gniaužtų. Istorinė analizė mums teigia, kad visuomenės nariai formuoja įvairias struktūras, kurios suvaržo veiksmų laisvę, o paskui jie patys sukuria tokias mąstymo sistemas, kurios sugriauna minėtąsias struktūras. Ji taip pat perša mintį, kad visos žinojimo sistemos įgyja ideologinių atspalvių, nes tų sistemų reikšmė esanti tokia didelė, jog jų neįmanoma nepaisyti. Tad kaip derėtų vertinti atradimus, kurių dėka yra demaskuojami įvairūs mitai? Manome, kad tokie atradimai liudija apie atsinaujinusios visuomenės, – funkcionuojančios pliuralistinėje demokratinėje šalyje, kur yra ginamos kitamanių teisės, – sugebėjimą išmintingai tarpininkauti tarp visuomenės ir individo, žinojimo ir aistros, aiškumo ir netikrumo, vilties ir abejonės. Norint byloti tiesą, būtinos kolektyvinės pastangos.

Rodyklė

Appleby, Joyce
Ap 54 Tiesos sakymas apie istoriją / Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob. – Vilnius: Margi raštai, 1998. – 320 p.
Rodyklė: p. 308–316.
ISBN 9986-09-187-X

Trys garsios JAV istorikės šioje knygoje ėmėsi apmąstyti istorinio žinojimo raidą nuo aštuonioliktojo amžiaus iki postmodernistinės teorijos bei nubrėžti ateities istorijos metmenis. Savo analizei autorės ima amerikietiškąją medžiagą, tačiau neapsiriboja lokalizuota istorine problematika. Pasitelkdamos savo įvairiapusišką mokslinę patirtį ir naujausias antropologines bei filosofines apžvalgas, istorikės šiuolaikiškai nagrinėja bendrąsias tiesos ir objektyvumo, praeities konstravimo, nacionalinės bendruomenės formavimo problemas. „Tiesos sakymas apie istoriją" – tikras iššūkis mitologizuotai istorinei sąmonei. Knygoje įtaigiai nuvainikuojama daugelis mitų apie istoriją, mokslą ir žinojimą, o tai yra gana aktualu pokomunistinėje erdvėje, kur mitų galia išlieka didelė. Ši knyga skirta ne tik istorikams, bet ir visiems tiems, kuriuos domina šiuolaikinės intelektualios minties tendencijos Vakaruose.

UDK 930.1(100)

Joyce Appleby,
Lynn Hunt,
Margaret Jacob

TIESOS SAKYMAS APIE ISTORIJĄ

Vertė
Remigijus Juozaitis

Redaktorė
Zita Kutraitė

Dailininkas
Alfonsas Žvilius

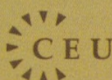
SL 319. 1998 12 10. 20,0 sp. l.
Tir. 2000 egz. Užsakymas1126
Leidykla „Margi raštai“,
Laisvės pr. 60, 2056 Vilnius.
Spausdino akcinė bendrovė „Vilspa“,
Viršuliškių sk. 80, 2600 Vilnius.

Trys garsios JAV istorikės šioje knygoje ėmėsi apmąstyti istorinio žinojimo raidą nuo aštuonioliktojo amžiaus iki postmodernistinės teorijos bei nubrėžti ateities istorijos metmenis. Savo analizei autorės ima amerikietiškąją medžiagą, tačiau neapsiriboja lokalizuota istorine problematika. Pasitelkdamos savo įvairiapusišką mokslinę patirtį ir naujausias antropologines bei filosofines apžvalgas, istorikės šiuolaikiškai nagrinėja bendrąsias tiesos ir objektyvumo, praeities konstravimo, nacionalinės bendruomenės formavimo problemas. „Tiesos sakymas apie istoriją" – tikras iššūkis mitologizuotai istorinei sąmonei. Knygoje įtaigiai nuvainikuojama daugelis mitų apie istoriją, mokslą ir žinojimą, o tai yra gana aktualu pokomunistinėje erdvėje, kur mitų galia išlieka didelė. Ši knyga skirta ne tik istorikams, bet ir visiems tiems, kuriuos domina šiuolaikinės intelektualios minties tendencijos Vakaruose.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimtojo amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISBN 9986-09-187-X
ISSN 1392-1673
REKOMENDUOJAMA
KAINA 15 LT